

מערת המכפלה :
תולדות האתר מראשיתו
עד שלהי העת העתיקה

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת :

נעם ארנון

המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה

ע"ש מרטין (זוס)

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

ניסן תשפ"א

רמת גן

כרך ב – נספחים ואיורים

עבודה זו נעשתה בהנחייתו של

פרופ' בועז זיסו

מן המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה

של אוניברסיטת בר-אילן

תוכן העניינים – כרך ב

303	נספחים
303.....	נספח 1 : מקומות קדושים וקברים קדושים בנצרות
316.....	נספח 2 : האבות ומערת המכפלה בהגות חז"ל
332.....	נספח 3 : חיים, מתים, קברים ומקומות קדושים בהגות חז"ל
360.....	נספח 4 : קבורת דמויות נוספות במערת המכפלה במסורת חז"ל
380.....	נספח 5 : בדיקה פטרוגרפית וכימית של הכלים שהתגלו במערה
382.....	נספח 6 : שערי המבנה
391	נספח איורים
392.....	אוגדן איורים א : מפות ואיורי מבוא
401.....	אוגדן איורים ב : צילומי מבוא
405.....	אוגדן איורים ג : הדמיות המבנה מעל מערת המכפלה
411.....	אוגדן איורים ד : גיאולוגיה
419.....	אוגדן איורים ה : תל חברון
437.....	אוגדן איורים ו : המערכת התת קרקעית - תכניות ושרטוטים
447.....	אוגדן איורים ז : הבונה ומאפייני הבניה
465.....	אוגדן איורים ח : המערה הפנימית וממצאיה
477.....	אוגדן איורים ט : אומנות וסיתות שוליים
496.....	אוגדן איורים י : מכונות ושיטות בניה
514.....	אוגדן איורים יא : אבנים גדולות ומיוחדות
524.....	אוגדן איורים יב : קמרונות בבניה הרודיאנית וסריקת רדאר
545.....	אוגדן איורים יג : תכניות ואדריכלות
563.....	אוגדן איורים יד : פתחים ושערי כניסה
576.....	אוגדן איורים טו : ממרא ומפת מידוע
595.....	אוגדן איורים טז : הכתובות
604.....	אוגדן איורים יז : בית הכנסת הקדום במערת המכפלה

נספח 1: מקומות קדושים וקברים בנצרות

שאלת קידוש אתרים ופולחן קברים בנצרות נוגעת לשרשי התיאולוגיה הנוצרית, שהתבססה בראשיתה על תפיסה אוניברסאלית שלפיה נוכחות האל אינה מוגבלת במקום מסויים (כמו שאינה מוגבלת לעם, גזע או קבוצה מסויימת); לכולם חלק במלכות השמים, אם יקבלו את משיחותיו של ישוע ויקיימו מספר עקרונות. זאת בניגוד לתפיסה היהודית, שייחסה קדושה למקומות – במשמעות של מצוות היכולות להיות מקויימות במקומות אלו ולא באחרים.¹

המונח "ארץ הקודש" מופיע לעתים רחוקות בספרות הנוצרית המוקדמת. כאשר הוא מופיע, הוא מתפרש כביטוי יהודי המסמל את הארץ המובטחת לאברהם ולצאצאיו שיום אחד ישובו לעם היהודי. מסיבה זו, המונח נדחה על הסף על ידי הוגים נוצרים, ורק במהלך המאה החמישית הוא מתחיל להופיע בטקסטים נוצריים. המקרה הבולט ביותר הוא ביטוי של אוגוסטינוס, אשר לגביו "ארץ הקודש" מסמל עפר מהארץ שיוחסו לו סגולות מרפא. לעתים השתמש היירונימוס במונח זה כדי להתייחס לארץ המקרא.²

יוסטינוס מרטיר מזכיר מקומות מיוחדים (עדיין לא קדושים) – גולגולתא, מקום יצירת אדם וקברו, קברו הריק של ישו, מקום לידת ישו בבית לחם והר הזיתים. אוריגינס מציין את קבר רחל, מערת המכפלה ובאר אברהם.³ תופעת הצליינות המוקדמת החלה כבר במאה – 2, אם כי היא נשאה אופי של ביקור "לימודי" להכרת אתרים היסטוריים הקשורים בברית הישנה או החדשה ולא אופי פולחני כמו הצליינות המאוחרת יותר.⁴

בצירוף מקרים מעניין, המופע הראשון של המושג 'ארץ הקודש' בספרות הנוצרית מקביל להופעתו הראשונה של המונח 'ארץ הקודש' בספרות היהודית היוונית.⁵ אך במהלך השנים, בעיקר אחרי תקופת קונסטנטינוס, הנצרות הלכה ויישמה את רעיונות המקומות הקדושים וארץ הקודש, ובהמשך – גם פולחן קברים קדושים וקברים מקודשים. העיסוק בנושא זה הולך וגובר בדור האחרון, אך אינו הנושא העיקרי של עבודה זו; בסקירה שלהלן נסקור עמדות מספר חוקרים, והיריעה כמובן עוד רחבה.

טיילור, שעוקבת אחרי התהליך, מציינת כי הרעיון של "מקום קדוש" שהוא קדוש ביסודו, לא נמצא בספרות הנוצרית המוקדמת.⁶ היא מדגישה את השרשים הפגאניים של המושג ומשמעויותיו. לדעתה שורש פולחן המקומות הקדושים הוא פגאני, והוא נקלט בנצרות בשלב מוקדם. לדעתה תהליך קידוש המקומות החל עוד במאה 2 – 3, והיא מביאה לכך מספר דוגמאות.⁷

1 משנה, כלים א, ו.

2 וילקן, 1992, עמ' 166.

3 ספראי, 1998, עמ' 198.

4 האנט, 1982. על הצליינות המוקדמת ראו שם, עמ' 3–4.

5 שם, עמ' 171.

6 טיילור, 1993, עמ' 295.

7 שם, עמ' 310–314, וראו להלן. רבקה גונן העלתה הצעה לפיה שני האתרים המקודשים – הר הבית ומערת המכפלה – הם למעשה בתי קברות מסוף האלף השלישי (תקופת הברונזה התיכונה א'). לפי הצעתה, פתחי הפירים במערת המכפלה והמערה תחת כיפת הסלע עשויים להצביע על השימוש הקודם באתרים אלו כאתרי קבורה כנעניים-פגאניים. הצעה זו עשויה להשתלב בהצעתה של טיילור, לפיה האתרים המקודשים בתקופה הרומית היוו המשך לאתרים מקודשים פגאניים. ראו גונן, תשמ"ה.

כבר אוסביוס אומר שמקומות שנחשבו לקדושים ע"י הפגאנים כמו מערות, עצים, מעיינות וגבעות היו בכל מקום, ושליחי הקיסר לא היו יכולים להגיע לכל מקום ולבטלם. הפגאניות נמשכה; ואנשים המשיכו לבקר במקומות המקודשים. ייחוס קדושה למקומות ועליה לרגל אליהם היו נטוע עמוק, וקונסטנטינוס בחר להפנים אותם לתוך הנצרות, בתהליך שהתרחש במאה ה-4. במהלך תהליך זה, איליה קפיטולינה חזרה וקיבלה את שמה העתיק 'ירושלים'. בזיליקות נוצריות מופלאות נבנו במקומם של מקדשים פגאניים, כנסיות נבנו בכל מקום, צליינים נוצרים מחו"ל ביקרו באתרים יהודיים ושומרונים והתפללו באזורים שנחשבו לכאלו שקודשו על ידי אלוהים. היה נראה כי השמים ירדו אל האדמה. הנצרות עברה מהפכה; מקהילה קטנה, חשאית, החרדה לקיומה, הייתה הכנסייה בטוחה בקיומה הארצי, וניהלה אזורים קדושים ושרידים של גופים קדושים שאליהם הצליינים הנוצרים נהרו באלפיהם להתפלל.

לפני כן, הוגים נוצרים מהמאות השנייה והשלישית התעניינו בערי ארץ ישראל באותה דרך שבה התעניינו המלומדים הקלאסיים, מאז הרודוטוס, בערים הקלאסיות: ביקור במקום עזר לפרש ולהבין את הספרות הקדומה. אוריגינס מכנה את תנועותיו ברחבי ארץ-ישראל "טרראפטא" – חקירה. זהו מונח טכני, המרמז על כך שהוא ידע שהוא עומד באתרי מסורת עתיקת יומין. מגמה זו בולטת בכתבי אוסביוס. ההתייחסות החוזרת ונשנית של אוסביוס למקומות המצביעים על ביקור נוצרים מצביעה על עניין בזיהוי מקומות, אך בשום מקום לא נאמר ב'אונומסטיקון' משהו שמגדיר את המקומות האלו כמקודשים ביסודם.⁸

אצל היירונימוס, התמזגה ההתעניינות המדעית הזאת עם הרעיון הכללי של מה שפירושו להיות צליין; אך לפני המאה הרביעית נראה כי עניין בהיסטוריה ובספרות היה המניע האמיתי היחיד לנוצרים המבקרים בארץ ישראל.⁹

לפני המאה הרביעית הכנסייה הייתה קשורה רק לירושלים השמימית;¹⁰ ירושלים הארצית שימשה רק כעדה לזעם האל על הוצאתו להורג של בנו וחוסר האמונה של אלה שרצחו אותו. בשלב זה אין טקסטים העשויים להראות עניין בארץ או באתר כלשהו כ"קדוש" בגלל שישו פעם היה שם; אפילו הנוסע מבורדו (333 לסה"נ) אינו מתייחס למקומות כקדושים.

אוסביוס עצמו עבר תהליך של השתנות. השקפתו הראשונית כאמור שללה קדושה ממקומות, אך הוא נאלץ להתאים את עצמו למדיניותו של הקיסר. אוסביוס הצעיר היה נטוע באסכולה הישנה, שדחתה את חומריותו של הרעיון הפגאני של המקומות הקדושים, ואף הטילה ספק בקדושתם של המקדשים היהודיים והשומרונים.¹¹ אוסביוס כתב שעל אנשים לחפש את אלוהים לא על גבעות, או במקדשים שנעשו בידיים אנושיות (רמז ברור להר הבית). אין ספק שהוא נאלץ לעבור דרך ארוכה כדי להגיע לנקודה שבה יוכל לשלם מס שפתיים לפחות למעשיו של הקיסר קונסטנטינוס.

לעומתו, קירילוס האמין בקדושתם המהותית של חלקים פיסיים ומקומות בארץ ישראל. גישה זו השתרשה במהירות בנצרות. אך ההתפתחות מהערצת מקומות להערצת קברים לא הייתה פשוטה. לדעת טיילור, הנצרות ספגה רעיון זה מהערצת הקברים היהודית.¹²

⁸ טיילור, שם, עמ' 305–307.

⁹ שם, עמ' 312.

¹⁰ ראו יוחנן ד 21–24.

¹¹ שם, 20–23.

¹² טיילור, 1993, עמ' 315–318.

יהודים ושומרונים כיבדו קברי קדושים נערצים הרבה לפני הנוצרים. הראיות הראשונות שיש לנו על התייחסות נוצרית לקבר נוגעות לא לקברו של ישו, אלא לקבר המכיל את שרידי פטרוס ברומא, שהחל להיות נערץ לאחר מותו בסוף המאה ה-2, בדיוק כפי שיהודים העריצו את הקברים שבהם נקברו שרידי הצדיקים. יהודים ושומרונים יחד העריצו את קברי האבות במערת המכפלה בחברון. השומרונים העריצו, בין השאר, את קברו של אהרון בהור ההר בפטרה ואת מערת קברו של יוסף בשכם. היהודים העריצו את קברי הנביאים¹³ ואתרי קבורה רבים אחרים שבהם נקברו המתים המכובדים, כולל קברי דוד ושלמה בירושלים.¹⁴

נראה שהערצתם של קברים אלה נשמרה בעיקר ברמה העממית, אך קשה לקבוע אילו אמונות ומנהגים קדומים קוימו על קברים יהודיים ושומרונים, שכן רוב החומר הספרותי עליהם נכתב במאה הרביעית – מאות שנים לאחר מכן, ועשויות לשקף השפעות נוצריות. לדוגמה, טקסטים בכתבי חז"ל משקפים אמונה כי הצדיקים היו נוכחים בדרך כלשהי בקבריהם. בנוגע לקברי האבות בחברון, רבי פנחס מהמאה הרביעית מסכם את המסורת היהודית של קברים נערצים ואלה שנקברו בהם:

אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם אף על פי שהייתי מלך המלכתך עלי, אמר לו הקדוש ברוך הוא: איני מחזיק לך טובה, "טובתי בל עליך", ולמי היא טובתי? לקדושים אשר בארץ המה, שאין הקדוש ברוך הוא קורא לצדיק 'קדוש' עד שינתן בארץ, למה? שיצר הרע מיצר לו, ואין מאמין בו בעולם הזה עד יום מותו, וכן אמר שלמה "כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא" (קהלת ז, כ), לפיכך אינו קורא 'קדוש' עד שינתן בארץ, לכך נאמר "לקדושים אשר בארץ", ואפילו אבות העולם לא נקראו 'קדושים' עד שניתנו בארץ [...] אמר ר' פנחס: אילו בקשו אבות העולם שתהא דירתן למעלה היו יכולין, ואף על פי כן לא נקראו 'קדושים' עד שמתו, ונסתם הגולל בפניהם.¹⁵

על פי השקפה זו, הקברים היהודיים היו "קדושים" משום שהם העמידו לרשות המאמינים על פני האדמה מידה של כוח הרחמים שעליו יכלו להישען בשמים. בתלמוד הבבלי, אברהם הרשה לרבי בנאה להכנס לקברו וניהל אותו מעין שיחה.¹⁶ רבא במאה ה-5 אמר: "אמר רבא ואיתימא חזקיה אמר קרא "יומת המת" – עד שיתיר עצמו למיתה, "יומת המת", חי הוא וקראו מת? אלא מכאן לרשעים שאפילו בחייהן קרויין מתים וכן הוא אומר ואתה חלל רשע, אבל הצדיקים אפילו במיתתן קרויין חיים".¹⁷

אמנם, ייתכן בהחלט שהנוצרים אימצו את הרעיון הזה מיהודים, אך הרעיון היהודי נלקח והותאם לפיתוח אמונות נוצריות בנוכחותו של הקדוש בקברו.

הצדיקים היהודיים או "הקדושים" לא זכו לאותו סוג של תשומת לב שלה זכו הקדושים הנוצרים. הנוצרים הרחיבו ופתחו את התיאולוגיה של התערבות קדושה, ופתחו אמונה בכוח הריפוי של שרידי בני תמותה.¹⁸ עם זאת, טיילור מציינת כי למרות ההערצה של קברים על ידי יהודים, הקברים נחשבו לטמאים. לדבריה: "החומה שבנה הורדוס סביב שטח הטומאה על גבי מערת המכפלה בחברון

¹³ לדוגמה מתי כג 27.

¹⁴ בן מתתיהו, תרפ"ג, עמ' 42; מעשי השליחים ב 29 ועוד.

¹⁵ מדרש תהלים [שוחר טוב; בובר] טז, ב.

¹⁶ בבא בתרא נח ע"א. על אגדה זו ראה דיון להלן בנספח 3.

¹⁷ ילקוט שמעוני, שופטים, רמז תתקט. על נושא זה ראה בהרחבה להלן בנספח 3.

¹⁸ טיילור, 1993, עמ' 322–323.

נועדה להרחיק אנשים; לא היה למבנה פתח עד סוף המאה הרביעית, כאשר נוצרים בנו כנסייה בתוך השטח". (יש להעיר, כי טיילר טועה לחלוטין בהבנת המבנה מעל מערת המכפלה ובתכליתו. כיום ברור כי למבנה היו שערים, וכניסה אליו הייתה מקובלת).

הנוצרים ראו את גופת הקדוש כמי שנרדם, ומחכה לקום שוב, ולכן הגווייה איננה יותר טמאה מאדם חי; זה היה רעיון חדש, שייחס לקבר של קדוש כוחות דומים לכוחו של קדוש חי, היכול להחזיק כוחות ריפוי.¹⁹ לדבריה, השפעה נוצרית חזרה וחדרה ליהדות, ו"שיחורה" את גופות הצדיקים מטומאה. היחס לצדיקים היה כאל "ישנים".²⁰

ביטוי פיסי לתפיסה זו ניתן לראות במערות ומבני קבורה במנזרים, בהם בולטת קירבה בין מרחב החיים למרחב המתים. האב צפיריס מדגיש כי הנזירות הקדומה לא תחמה קווים ברורים בין הנזירים החיים לאלו שהלכו לעולמם.²¹ הנזירים שנפטרו המשיכו להיות קשורים למנזר ולהוות חלק מהקהילה. הם גם לא הופרדו פיסיית מהנזירים החיים וזכו לטיפול גם לאחר מותם. הם נקברו בתוך חומות המנזר, במקומות מיוחדים שהוקצו לכך. למשל, בלאורה של אבתימיוס נקבע מקום הקבורה (קנוטפיון) בלב המנזר. הוא כלל מבנה בן שתי קומות – התחתונה הייתה תת קרקעית. קברי היחיד נחפרו מתחת לרצפה וכוסו בלוחות אבן. ליד חדר הקבורה נמצא שטח מלבני שכלל שלדים מפורקים. כנראה שהעצמות לוקטו לאחר שנאספו מקברי היחיד כדי לפנות מקום לנקברים חדשים.

סידור דומה של קבורה וליקוט עצמות נמצא גם בלאורות אחרות ובמנזרים היותר מאורגנים. באופן דומה, מקום הקבורה בלאורה של מר סבאס, שהוא עדיין בשימוש, נמצא במקום הבולט ביותר במנזר, מתחת לחדר שממול לכניסה לפתח הכנסייה. במנזר סט. גיורג' מכוזיבא הקבורה נעשתה במערה טבעית גדולה, לא הרחק מהכנסייה המרכזית, בלב המנזר, במקום שהיו בנייני הציבור האחרים. כיום נמצאת המערה מחוץ לחומות המנזר, אך לא כך היה הדבר בתקופה הביזאנטית, כאשר המנזר היה גדול בהרבה מאשר כיום. המערה כללה כ-15 קברי ארגז סדורים בשני טורים, וכן מקום מיוחד לליקוט העצמות. קירות המערה והגג היו מטויחים בצבע לבן, ושמות הנפטרים נכתבו עליהם בצבעים לבן ושחור ולידם צוירו צלבים או סמלים נוצריים אחרים.

בנושא זה ניתן להבחין בהבדל מהותי בין היהדות לנצרות. הקברים היהודיים מעולם לא נחשבו כקדושים באופן שבו הם הפכו במהרה קדושים לנוצרים. טיילור מדגישה כי היהודים נבדלו מהפגאנים בכך שהאמינו באל אחד בלבד, ולא קיבלו שום בית מקדש אחר מאשר על הר המוריה, בירושלים. הנוכחות של אלוהים אחד יכולה לשכון רק במקום אחד בו זמנית. העלייה לרגל לבית המקדש, במיוחד בפסח, הייתה במרכז חיי הדת היהודיים עד 70 לספירה. לאחר חורבן בית המקדש, היהדות נותרה ללא מקום קדוש מרכזי. עם יציאת השכינה מבית המקדש, חדלה העלייה לרגל היהודית. אף כי חורבות בית המקדש והר המוריה עצמו הוגדרו כקדושים.²²

עם זאת, טיילור מדגישה כי ליהודים היו מקומות, כמו קברי צדיקים, שהיו בעלי חשיבות רוחנית. מקומות כאלו היו גם כאלו שנשאו מטען היסטורי או ניסי. המשנה מדגישה: "הרואה מקום שנעשו בו ניסים לישראל אומר ברוך שעשה ניסים לאבותינו במקום הזה מקום שנעקרה ממנו עבודת

¹⁹ טיילור, 1993, עמ' 325. בנספח 3: "חיים, מתים, קברים ומקומות קדושים בהגות חז"ל" נבחן נושא זה בעיני חז"ל בתקופה המקבילה או הקרובה למקורות הנוצרים.

²⁰ לדוגמה בראשית רבה [וילנא] בראשית יז, ה; מדרש תהלים [שוחר טוב; בובר] טז. ראה בהרחבה להלן בנספח 3.

²¹ צפיריס, תשנ"ו, עמ' 29.

²² טיילור, 1993, עמ' 326.

כוכבים אומר ברוך שעקר עבודת כוכבים מארצנו".²³ מסכת ברכות בתלמוד הבבלי משמרת הוראות לברכות על ידי יהודי הרואה את מעברי הירדן, האבנים בירידה של בית חורון, האבן אשר עוג מלך בשן התכוון לזרוק נגד ישראל, האבן שעליה ישב משה בעוד יהושע נלחם בעמלק, אשתו של לוט, וחומת יריחו שנבלעה בו במקום.²⁴ ייתכן שששת המקומות האלה היו חשובים מאוד, אבל הם לא היו האתרים היחידים. נראה שממרא – תרבינטוס זכה לביקורי יהודים ופגאניים. ביהדות צוינו מקומות מיוחדים בעלי משמעות רוחנית. מפת מידוע משקפת כיצד הנוצרים השתמשו בידע של התושבים היהודים של ארץ ישראל כדי לזהות אתרים לרגל, כמו מעיין אלישע או "הר גריזים", אותו מיקמו ליד יריחו.²⁵

קרוב לוודאי שהיהודים זיהו מקומות רבים שבהם ניסים נעשו לישראל, והברכות שנעשו על ראיית המקומות האלה היו חלק ממכלול של ברכות שנאמרו על ידי יהודים בנקודות שונות במהלך החיים. היהודים לא הלכו למקומות האלה מתוך כוונה ספציפית לומר ברכה, אבל היו אומרים ברכה כזאת אם הם היו חולפים על פניהם.²⁶

אך נראה כי היהודים לא היו מוכנים לחלוטין למה שהתרחש במאה הרביעית ביחס לקברים ולאתרים בעלי משמעות רוחנית. נראה שבתגובה להשתלטות הנוצרית נאמרו דברי רבי יהודה בן שמעון בן פזי: "ויכן את חלקת השדה אשר נטה שם אהללו וגו' במאה קשיתה", אר' יודן בר סימון: זה אחד משלשה מקומות שאין אומות העולם יכולין להונות את ישראל לומר גזולים הן בידכם ואלו הן, מערת המכפלה, ובית המקדש, וקבורתו של יוסף".²⁷

דברים אלו מבטאים את ההשקפה היהודית כי מערת המכפלה בחברון, הר הבית בירושלים, וקבר יוסף (שהשתמר במסורת השומרונים) ליד שכם, נקנו בימי קדם ולכן הגויים אינם יכולים לטעון כי הם גזולים. משמעותו של מדרש זה היא שהנוצרים נכסו אתרים יהודים ושומרונים בטענה שהיהודים והשומרונים "גנבו אותם" בעבר. אותה אשמה הוטחה לפני כן בפגאניים. לאתרים אשר הנצרות הביזנטית החשיבה כקדושים, הוענקה קדושה למפרע, והאחיזה בידי אחרים נחשבה כגנבה, והחזקתם בידי הפגאנים נחשבה כטומאה.²⁸

דוגמא לתהליך זה הוא סיפורו של אתר ממרא. האתר היה מקודש לעובדי אלילים ויהודים במשך זמן רב בממרה, והוא קודש ע"י הכנסייה רק לאחר ביקורה של חותנת הקיסר קונסטנטינוס, אטרופיה. נוצרים אולי בקרו באתר לפני זמן זה, אבל השפה שבה נקטו אבות הכנסייה לגבי "שיקום" האתר אינה אומרת שהמקום זכה להערצה או שהיה בבעלות נוצרים לפני ביקורה של אטרופיה. קונסטנטינוס ראה את ממרא כקדוש במהותו, ולכן הוא ראה בו רכוש הכנסייה, אשר רק היא יכלה להבטיח את טהרתו ו"ניקיונו" הרוחני. לפיכך, המקום היה חייב להיות מוחזק בידי המשרתים האמיתיים של אלוהים, הנוצרים, וזכותם גברה על הפגאנים, שהמשיכו להחזיק באתר והואשמו ב"גניבתו".²⁹

²³ משנה, ברכות ט, א.

²⁴ בבלי, ברכות נד ע"א.

²⁵ בנושא זה עסקנו בגוף העבודה. ראו גם לימור, תשנ"ו.

²⁶ טיילור, 1993, עמ' 326–327.

²⁷ בראשית רבה [וילנא] וישלח עט.

²⁸ טיילור, 1993, עמ' 326.

²⁹ על אתר ממרא ראו הרחבה בגוף העבודה בפרק "התקופה הביזנטית".

כיצד הגיבו היהודים על אובדן האתרים והקברים הנערכים? לדעת טיילור, הגישה היהודית האופיינית הייתה פרגמטית. הצליינים הראשונים שסיפקו לנו את סיפור מסעותיהם, הנוסע מבורדו ואגריה, ביקרו ביישובים וקברים של הברית הישנה; ניתן להסיק כי מורי הדרך שלהם היו יהודים. אמנם הנוסע מבורדו ביקר גם באתרי הברית החדשה, אבל ביקורים אלו נבעו יותר מסקרנות מאשר הערצה.

לדעת טיילור, נכונותם של היהודים לשתף פעולה, מובנת לאור העובדה שרוב הצליינים היו אמידים, ויכלו לתגמל את מורי הדרך כמאות. כך אתרים יהודיים ושומרונים וקברים נערכים עברו במהירות לידיים נוצריות, מגמה שאותה יזם, עודד וזרז הקיסר קונסטנטינוס, גם באמצעות מימון והענקת קרקעות לבניית כנסיות ופניה לבישופים ולבעלי התפקידים השונים לבניית הכנסיות "ההרוסות" או לבנות חדשות.

חוקר נוסף שהתמודד עם שאלה זו הוא ר"א מרקוס. נקודת המוצא שלו היא העובדה שלנצרות במקור לא היו מקומות קדושים וכן לא היו כאלה במשך כשלוש מאות שנים. אוסביוס חשב שמקום קדוש התאים ליהודים ולפגאניים; נוצרים, כך חשב, מבינים טוב יותר ואינם זקוקים לו. משה הבטיח ארץ קדושה ליהודים; ישו העניק לחסידיו "ארץ הרבה יותר גדולה, קדושה ואהובה באמת, והיא לא נמצאת ביהודה". לדעתו של אוסביוס מקומות קדושים היו חשובים ליהודים ולעובדי האלילים; אך בדת רוחנית כמו הנצרות לא היה מקום למקומות קדושים פיסיים. לדעתו, אם יש עיר קדושה עכשיו, היא יכולה להיות רק ירושלים השמימית. השינוי חל בימי קונסטנטינוס. השינוי לא היה רק במישור הארצי והפיסי, אלא גם במישור התיאולוגי, והוא מצא ביטוי בדברי קירילוס: "אחרים רק שומעים, אנו רואים ונוגעים". בעיני ירושלים הייתה עיר קדושה לא רק כ"מקום שבו אלוהים היה מעורב פעם בעבר: היא הייתה מקום עם איכות מיוחדת בהווה".³⁰

עם זאת, נוצרים רבים במאה הרביעית עדיין האמינו כי האמונה באה לא על ידי מראה או על ידי מגע, אלא על ידי שמיעה.³¹ לפיכך, גרגוריו מניצה, במאה הרביעית, הרגיש צורך לתרץ ביקור בירושלים כביקור מתחייב מעסקים רשמיים, והסביר כי כבר האמין בכל הדברים הגדולים שקרו שם זמן רב לפני ביקורו. "שבח את ה', בכל מקום בו אתה נמצא; כי שום נסיעה לא תקרב אותך אליו".³²

לפיכך קובע מרקוס, מכל הראיות העומדות לרשותנו, ברור שההתלהבות העממית קדמה בהרבה להבעת דעה מוסמכת של הכנסייה בנושא זה. למרות הסתייגותם של אנשי הכנסייה וההוגים הנוצרים, פולחן המקומות הקדושים והעלייה לרגל התקדם במהירות רבה.

נקודת המוצא לדיון היא השאלה: האם הייתה זו רק היוזמה הקיסרית, שאחריה הופיעה, כמעט בן לילה, התלהבות עממית של פולחן המקומות הקדושים ועלייה לרגל אליהם, המסבירה את מקור תופעת המקומות הקדושים לנצרות? ללא ספק, זה מה שקרה. אך עם זאת, הוא מציין כי לא היה

³⁰ מרקוס, 1994, עמ' 260.

³¹ אל הרומים י' 17.

³² מרקוס, 1994, עמ' 261.

שינוי בתפיסות הנוצריות על המקומות: נראה שהשקפות אלה היו עוינות הרבה יותר, ונותרו, בלשון המעטה, אמביוולנטיות במשך זמן רב. כאשר חוקרים ניסו להסביר את השינוי הזה – כפי שעשו אחדים מהם, הם בדרך כלל החלו מירושלים ומשם לשאר "המקומות הקדושים" במה שנודע מאוחר יותר בשם "הארץ הקדושה"; מקומות קדושים אחרים במקומות אחרים נתפסים לאחר מכן כתוצאה של תהליך הנובע מאנלוגיה, חיקוי, או באמצעות השפעה מירושלים.

אך לדעת מרקוס, הסדר הוא הפוך. לדעתו ראשית השינוי היא בעליית רגשות חדשים הקשורים למקומות קדושים אחרים, בעיקר קבורות המרטירים. שורש השינוי הוא ביחס לזמן (להיסטוריה), ולא ביחס למקום. העמדות כלפי המקומות הקדושים השתנו לאתן, רק אחרי הנהגת שיטות הפולחן החדשות שכבר החלו בירושלים. המיזוג המהיר של הפולחנים החדשים עם המנהגים הקדומים של הערצה וביקור בקברי המרטירים משקף את הזיקה בין שתי צורות הפולחן.

לעומת תודעת ה"מקום" בנצרות, הרי ההיסטוריה – שנתפסה כנרטיב של אירועים שהתרחשו במרחב הזמן – הייתה המקור היסודי של האמונה הנוצרית מלכתחילה: האמונה במשיחיותו של ישו כללה בהכרח, כיסוד בסיסי, אמונה במעשי האל, בחייו הארציים לאחר שהתגלם בבשר, ובמאורעות שהתרחשו במקום ובזמן מסוים. כל תקוותיה וציפיותיה של הקהילה הנוצרית הקדומה התבססו על אמונה היסטורית זו. העניין המדעי בהתגלות המקראית הוביל באופן טבעי להתעניינות במקומות המקראיים, בדיוק כפי שעודד מודעות כרונולוגית.³³

מרקוס מדגיש כי הופעתו של רעיון "מקום קדוש", כלומר, מקום כמושא של מסירות, של עלייה לרגל, המקודש על ידי פולחן, נובע ממקום שונה לחלוטין.

מול רעיון "מקום קדוש" עומדת אזהרתו של פאולוס שמקומות אינם יכולים להיות קדושים: "כִּי כְּאֶשֶׁר עֲבַרְתִּי וְהִתְבּוֹנַנְתִּי בְּקִדְשֵׁיכֶם מְצֵאתִי גַם מִזִּבְחַי שְׂכָתוֹב עָלָיו, לְאֵל בְּלִתִּי נוֹדְעִי. וַיִּבְנוּ, אֵת זֶה שְׂאֵתֶם עוֹבְדִים מִבְּלִי לְדַעַת אוֹתוֹ, אוֹתוֹ אֲנִי מְכַרִּיז לָכֶם: הָאֵל אֲשֶׁר עָשָׂה אֵת הָעוֹלָם וְכָל אֲשֶׁר בּוֹ. הוּא אֲדוֹן הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ וְאֵין הוּא שׁוֹכֵן בְּהִיכָלוֹת מְעֵשָׂה יְדִים".³⁴ לדעתו הנוצרים עצמם הם המקדש: "ומה קשר יש להיכל אלוהים עם אלילים? הן אנחנו היכל אלוהים חיים, כפי שאמר אלוהים:

"ושכנתי בתוכם"; "והתהלכתי בתוכם"; "והייתי להם לאהלים והמה יהיו לי לעם".³⁵

אם כן כיצד התרחש השינוי של המאה ה-4? יש הטוענים כי קונסטנטינוס יצר את התנאים לקידוש המקומות והארץ ע"י בניית מבני הנצחה גדולים, שסביבם התפתחו טקסי פולחן ונמצאו קטעי קודש הולמים לקריאה.³⁶ הראשון והעיקרי באתרים הללו הייתה ירושלים, והיא היוותה דוגמה לצורת פולחן חדשה שהתפשטה בארץ כולה. כך שינה אופן הפולחן החדש את זה הישן, שהיה לו אופי א-היסטורי, ונוצרה "דתיות המעוגנת במקום" – בתחילה בארץ ישראל ואחריו במקומות אחרים.³⁷

אך עדיין אין בהסבר זה כדי להסביר כיצד האתרים נעשו קדושים, וכיצד איבדה ההתנגדות העתיקה את תוקפה. בניית הבניינים לבדה אינה מספקת לכך הסבר. נימוק זה ואחרים הביאו את מרקוס להצעה אחרת. לדעתו, מסלול ה"קידוש" לא הוביל מהמקום אל הזמן – אלא להיפך:

³³ שם, עמ' 263.
³⁴ מעשי השליחים יז 24.
³⁵ השניה אל הקורинתיים ו 16.
³⁶ לדוגמה סמית', 1987.
³⁷ מרקוס, 1994, עמ' 265.

מהזמן, מהזמן ההיסטורי, אל המקום, החלל והמרחב. בכך מצטרף מרקוס לדעתו של דיקס לגבי תהליך התקדשותו של הזמן.³⁸

גורם העומק לכך, לדעת מרקוס, היה התבססותה של הכנסייה, שהפכה במהירות לגורם המנצח והשולט, והרווחה החומרית שכעת החלה לאפיין אותה. במצב זה, נדרש תהליך שישמר את הרוח המקורית, הרוח של המסירות וההקרבה, שאפיינה את ראשיתה.³⁹

התצורה החדשה של הנצרות כדת המועדפת על קיסרים, בעלת מאפיינים של דת אופנתית ויוקרתית המעניקה לנושאים עדיפות בעולם, דרשה התאמה רוחנית אדירה מצד חסידיה. הם היו צריכים להיות מסוגלים לראות את עצמם כצאצאיה האמיתיים של הכנסייה הנרדפת, היורשים החוקיים של המרטירים; במצב החדש, זו הייתה משימה קשה. ולכן, כפתרון למצב זה, טיפחה הכנסייה ושימרה את פולחן המרטירים, במטרה לנצור אותו בתודעה.

להמחשה, מרקוס מצטט מקור נוצרי מוקדם, שנכתב על המהפכה שהפכה, כמעט בן לילה, את הכנסייה הנרדפת לאליטה מנצחת, שבקרב תהיה שליטה דומיננטית: "אנחנו, אם כי לא נמצאנו ראויים להיאבק עד מוות ולשפוך את דמנו עבור אלוהים, אבל, נבחרנו להיות הבנים של אלו שסבלו כך; אנו מתכבדים במעלות של אבותינו, ומתפללים לרחמים דרכם".

לדעת מרקוס, כדי לגשר על פער הדורות הזה, היו אוסביוס ובני דורו חייבים לשכנע את עצמם, שבסופו של דבר לא השתנה דבר, ושהכנסייה שלהם עדיין הייתה כנסיית הקדושים – המרטירים. שום הפסקה רדיקלית לא יכלה להפריד בין כנסיית הניצחון של המאות הרביעית ואחריה מקודמתה הנרדפת. העבר היה צריך להישאר בחיים בתודעתה של הכנסייה, ולא רק בחיים, אלא גם חי ומתחדש כמו בתנאים הרומנטיים של שנות קיומו. פולחן הקדושים, יותר מכל דבר אחר, איפשר לגשר על הפער בין ההווה והעבר. ע"י אמצעי זה יכלו ראשי הכנסייה להחיות את העבר האבוד שלהם; הם יכלו להמשיך לזהות הכנסייה שלהם עם כנסיית המרטירים. בנוכחותם, הם יכלו לחוות את מסירותו והתעלותו של הקדוש המעונה. הטקסט להלן מבטא את תחושת הניצחון, אבל גם את התסכול בחוסר המשמעות במאבק בהווה: "חרבו של מדכא לא נמתחה עלינו; יש לנו גישה חופשית אל מזבחות אלוהים, אין אויב פראי האורב לנו [...] שום מענה לא תקף אותנו [...] דם לא נשפך עכשיו, איש לא רודף אחרינו; אבל אנחנו מלאים בשמחה של ניצחון".⁴⁰

כך, בסוף המאה הרביעית, יכול היה בישוף בצפון הרחוק של גאליה להוביל את קהילתו בברכה לשרידי הקדושים שהובאו מאיטליה. העבר הוחזר; הפער בינו לבין ההווה בוטל. הדרך אל "קידוש הזמן" הייתה לא קצרה ולא פשוטה. חשיבותם של המרטירים הייתה מכרעת. לפולחן הנוצרי היה תמיד מימד של זמן. הוא תמיד נתן משמעות מרכזית לעבר: ראשית, לעבר המקראי, ושנית, לעברה של הכנסייה הנרדפת. ציון המאורעות של התגלמות האל בגוף, בחיים הארציים, המוות ותחייתו מחדש היו מרכזיים בהתפתחות מעגל הפולחן השנתי החל מראשיתו. אבל עם זאת, במאה הרביעית חוותה הכנסייה צורך חדש ורב-עוצמה ליצירת תחושת המשכיות עם הכנסייה הנרדפת. מטרה זו הושגה ע"י ערבוב לוח השנה הליטורגי עם פסטיבלים של קדושים, והתפתחות הליטורגיה שלהם.

³⁸ דיקס, 1947.

³⁹ מרקוס, 1994, עמ' 268.

⁴⁰ ויקטוריקוס אצל מרקוס, 1994, עמ' 269.

לדעת מרקוס, כך הגדירו נוצרים מהעידן הפוסט - קונסטנטיני את זהותם, את תחושת היותם יורשיהם של אבותיהם הנרדפים, במונחים היסטוריים. אבל תהליך זה תרם בעקיפין לתחום נוסף, שקיבל כעת חשיבות חדשה – מושג ה"מקום". המקום היה מעורב באופן מהותי בחגיגת "יום ההולדת" או יום קבורתו של המרטיר. פולחן המרטירים שמר על חלק ניכר מ"האופי הביתי של הפולחן הנוצרי המקורי". במקור היה לפולחן זה אופי של אירוע זיכרון משפחתי פרטי; וגם כשהתחיל, לפני אמצע המאה הרביעית, להתפשט מהכנסייה של הקדוש עצמו לקהילות אחרות, המרטיר תמיד שמר על קשר עם הכנסייה שלו.

אירוע לזכר מרטיר העניק משמעות לאירוע ולמקום: "הקדוש מסר את חייו כאן, בעדותו למען האדון".⁴¹ בהנצחה זו זכה ישו לכבוד לא רק של ההיסטוריה האוניברסלית אלא גם של ההיסטוריה המקומית הביתית. הערצת הקדושים מעידה שהנוצרים ממשיכים ומשמרים את מורשת הגבורה, מורשת המאמינים הנרדפים. כך שימרה הכנסייה האוניברסלית את המשכיות עידן המרטירים.

בתהליך זה שולבו שני חידושים נוספים, שסייעו להגביר, להרחיב ולהעמיק את קידוש המקומות החדשים האלה: הערצת שרידי הקדושים ושילובם עם הפולחן הרגיל של הקהילות העירוניות בכנסיותיהם. ההנצחה של הקדוש קשורה, במקור, למקום פיסי, למקום ההקרבה והקבורה; והחגיגה השנתית של יום השנה, בדרך פשוטה או אינטימית, הייתה טקס פולחני. במובן זה קבר המרטיר יכול תמיד להיחשב "מקום קדוש".

כמו הקבר, שרידי הקדושים קשרו את הקדוש המעונה למקומות פיסיים; הם אפשרו ריבוי מקומות כאלה, כאשר שחררו את פוטנציאל הקדושה של מקומות מהקיבעון של הקבר. ההליכה השנתית לבית הקברות ולטקסי ההנצחה שם יכלה להיות מוחלפת ברשת של כנסיות עירוניות ובמחזור הקבוע של הליטורגיה. נוכחותם של שרידים הפכה את הכנסיות ל"מקומות קדושים", שהנציחו את הקדוש, במימד נוסף שלא יכול היה להיות בעת ששיכנו רק את הקהילה המתפללת. כך נולדה רשת של "מקומות קדושים", שבה אתרי קבורה, כנסיות עירוניות ויעדים נידחים יותר של עלייה לרגל, הגדירו "טופוגרפיה קדושה" שלמה של העולם הרומי, ועכשיו גם הנוצרי.⁴²

לדעת מרקוס, המקומות נעשו מקובלים כמקודשים באמצעות הקשר שלהם עם פעולה שאלוהים עשה בעולם, או בפעולת הישועה וההצלה שלו בארץ ישראל, או דרך נוכחותם, בכל מקום, של אלה שנשאו עליהם את עדותו. קדושת המרחב הייתה השתקפות, היטל על הקרקע, של קדושת הזמן. הטופוגרפיה הקדושה החדשה ארגנה את תפיסת החלל הנוצרית וכסתה את המשמעויות הישנות, הטרומ-נוצריות.

המקומות הקדושים לנצרות עמדו בניגוד גמור למקומות פגאניים שקדושתם נבעה מעוצמתם ה"מפחידה". הקדושה [הפגאנית] במקור הייתה לא-אישית וטבועה במקום, בטבע; המונח היווני "קדושה" (ερότητα) יושם על מקומות, אך לא על בני-אדם. במובן זה, בנצרות הייתה - ואולי, או, צריכה להיות – עוינות עזה לאפשרות למקום כלשהו להיות מוגדר כ"קדוש".

הנצרות, כאשר סוף סוף הכירה במקומות כ"קדושים", היא עשתה זאת כמעטי מבלי משים, בוודאי בעקיפין, כתוצאה מזיהוי עם עבר היסטורי. מערכת של "זמן קדוש" הייתה מזה זמן רב חלק חיוני מן הדתיות הנוצרית, האמונה והפולחן. המושג נעשה הרבה יותר משוכלל, והידק את אחיזתו

⁴¹ מרקוס, 1994, עמ' 270.
⁴² שם.

במאמיני הכנסייה, במהלך המאות הרביעית והחמישית, מסיבות שתנאי הנצרות הפוסט קונסטנטינית מאפשרות לנו להבין. עם זאת, תחושה של מרחב קדוש, ושל טופוגרפיה נוצרית קדושה, הגיעה מאוחרת לסצנה הנוצרית, ובמידה רבה נוצרה על ידי התחושה המעמיקה של העבר, והצורך לחוות אותו כהווה. המקומות נעשו קדושים כשהעבר הפך להיות מוצג כהווה. העבר הוא מה שבאמת היה חשוב, וההשפעה של הפעולה האנושית בעבר נתנה למקומות משמעות: "אתה כאן כדי לכרוע במקום בו התפילה היא בעלת ערך".⁴³

טיעונו של מרקוס ראויים לתשומת לב. לדעתו החייאת מורשת המרטירים היא שהביאה להגדרת מקומות כ"קדושים". אך בשולי דבריו יש להעיר, שלפי גישתו, ניתן היה להניח שהפולחן בקברי האבות יקדם לפולחן באתר ממרא, שהתרחש במקום ההתגלות הראשונה של ישו. אך המציאות הייתה הפוכה: הפולחן באתר ממרא קדם לפולחן הנוצרי במערת המכפלה בכמאתיים שנה. לכן, השאלה עדיין נשארת פתוחה.

יתכן שהערצת הקברים הייתה התפתחות מיוזמתו של קונסטנטינוס לבנות כנסיות בארבעת האתרים המקודשים ולכלול בהם את קבר ישו. הקבר עצמו, לפי האמונה הנוצרית, היה כמובן ריק; מכאן, שהקדושה הועתקה מהדמות שנקברה בה אל אתר הקבר עצמו.

תיאור תהליך הפיכת קברים לאתרי קודש נמצא בתיאורה של לאה די סיגני.

ד"ר לאה די סגני עמדה על ההתפתחות של אתרי הקודש הנוצרים באתרי קברים של תקופת הבית השני.⁴⁴ היא עומדת על המאפיינים של תהליך זה, שהתרחש בעיקר בין המאה הרביעית המאוחרת לבין סוף המאה החמישית. הוא התרחש כאשר אדם כלשהוא, בעל תפקיד בכנסייה או אדם רגיל, היה מדווח על התגלות של קדוש מהברית הישנה או החדשה בחלום, בו הוא מודיע כי הוא קבור במקום כלשהוא ודורש להודיע זאת למאמינים. בעקבות ההודעה נערכת חפירה בה נמצא קבר עתיק. הזיהוי מקבל אישור באמצעות ממצא כלשהוא, ולאחר מכן בדרך כלל נבנית כנסייה או מנזר מעל הקבר.

אמנם היו שהסתייגו בתחילה מהתהליך, ביניהם היירונימוס ואפילו קירילוס, אך בסופו של דבר העקרון נקבע והתקבל, וכך התרבו האתרים הנוצריים המקודשים שהוקמו מעל קברים עתיקים, מתקופת הבית השני או הראשון. עד כה, לדברי די סגני, בשום מקרה לא ניתן היה לאמת ארכיאולוגית כל סיפור של הימצאות קבר שעליו סיפרו המקורות היווניים והלטיניים. מהכנסיות שנבנו באתרים כאלו רק זו שהוקדשה למיכה זוהתה באופן זמני בח'רבת אל-בסל ליד בית גוברין, אך היא לא נחפרה.

בדרך כלל היו הכנסיות הללו ממוקמות בתוך עיר או כפר או בסמוך להן. האוכלוסייה המקומית שימרה את המסורת, ולאחר מכן הפכה את הקבר הנערץ למקום פולחן נוצרי מקומי עוד בטרם הפך למוקד עלייה לרגל. התהליך היה שקט באזורים בעלי אוכלוסייה נוצרית. באזורים בהם הנוצרים לא היו רוב או לפחות נאלצו להתמודד עם מיעוטים חזקים, השתלטות המקומות הקדושים הייתה אולי פחות שלווה, כפי שקרה כנראה עם קברו של יוסף בשכם, או שבמקום המקודש התקיים פולחן של שתי קבוצות דתיות, כפי שהתרחש בקברי האבות בחברון.

⁴³ ציטוט משיר של ט"ס אליוט, שם, עמ' 271.
⁴⁴ די סגני, 2006–2007.

דוגמאות אחרות ניתן למצוא בקלות ובוודאי יופיעו בעתיד. מה שברור הוא שהתהליך הארכאולוגי של גילוי קברים עתיקים השפיע במיוחד על ארץ ישראל הביזנטית, כלומר על הקמת כנסיות זיכרון, חלקן בשלב מוקדם מאוד של הנצרות בארץ: כנסיות שלא הוקמו כדי לשרת קהילה אלא כאתרי צליינים, כדי לבסס את מעמדה של הנצרות במקומות הקדושים הלא נוצריים בכל רחבי הארץ.

אדריכלות הכנסיות ותפקודן כאתרי מקודשים

המאות הרביעית, החמישית והשישית היו תור הזהב בהיסטוריה של אדריכלות הכנסיה בכל רחבי העולם הים תיכוני, ומבחינות רבות היה גל הבנייה בארץ ישראל מקביל למה שקרה בחלקים אחרים של העולם הנוצרי. עם זאת, ארץ הקודש הציעה אתגר ייחודי: המקומות הקדושים היו קבועים ומוגדרים, והמבנים נועדו לא רק כדי להתאים למגבלות שהוטלו על ידי הטופוגרפיה הקדושה, אלא גם כדי לשרת את הצרכים של עולי הרגל. הכנסיות של ארץ ישראל נועדו להציג את המקומות הקדושים; הם נבנו לא רק כדי להתאימם לקהילת המתפללים אלא כדי ליצור חלל שבו הדגיש את מקום הקודש. פאולינוס מנולה ביטא רעיון זה: "אין רגש אחר שמושך אנשים לירושלים מאשר הרצון לראות ולגעת מקומות שבהם היה ישוע קיים פיזית, ולהיות מסוגלים לומר מניסיונם האישי, 'נכנסנו למשכן שלו, וסגדנו במקומות שבהם עמדו רגליו'".⁴⁵

התכנון האדריכלי של מספר אתרים יכול להמחיש רעיון זה. כנסיית העלייה בהר הזיתים הייתה עגולה, ובמרכז ניתן היה לראות את הסלע שממנו עלה ישו לשמים. הכנסייה שנבנתה באתר באר יעקב בשומרון הייתה בצורת צלב עם באר במרכזו. הכנסייה נבנתה סביב הבאר; הבאר ממוקמת ממש במרכז שבו נפגשות שתי זרועות הצלב.

כנסיית המולד בבית לחם תוכננה במקור כמקדש זיכרון, ומאוחר יותר הותאמה לאוכלוסיית הקהילה. המבנה הראשון התרכז במערה שבה נולד ישו. מעל המערה נבנה מבנה מתומן עם גג פתוח לשמים מעל מקום הלידה. מבנה זה צורף לבזיליקה שנצמדה אליו והגיעה בצידה השני אל אטריום. החלק הפנימי נחלק לחדר מרכזי ובו שתי שורות של עמודים משני צדדיו, ויצרו ארבעה מעברים. הצליין נכנס לקפלה המתומנת מן הבזיליקה, והצליח להציף אל תוך המערה, שנמצאה ממש מתחת. המקום לא נבנה כמקום פולחן אלא כדי להדגיש את המקום הקדוש. ולכן כאשר הכנסיה נבנתה מחדש בימי יוסטיניאנוס, היא הותאמה לנוכחות ותפילת קהל גדול. בשיפוץ המבנה התייחסו האדריכלים לבזיליקה ולמקום הקדוש כשני מרחבים נפרדים. גם לכנסיית אלאונה שעל הר הזיתים עלו במדרגות, שאפשרו לצליינים לבקר במקדש מבלי להפריע לפולחן שבבזיליקה המרכזית.

כנסייה קטנה יותר, מזרועות לבית לחם, בחורבת ברכות, פתרה את הבעיות האדריכליות של שילוב מקדש וקהילת פולחן, בדומה לכנסיה בבית לחם, אך ללא החדר המתומן. הכנסיה בנויה מעל קריפטא (רצפת הפסיפס שלה השתמרה היטב) עם תקרה מקומרת לתמיכה ברצפת האפסיס, והקריפטא נבנתה מעל מערה טבעית שהיתה מקדש. לא ידוע מי נקבר במקום זה, אך הוא היה דמות נערצת.

קברו של ישו בירושלים היווה את המשימה המאתגרת ביותר לאדריכלים הביזאנטיים. זה היה המטרה העיקרית של כל עולי הרגל לארץ הקודש; הוא כלל לא רק אחד משני מקומות ייחודיים: הקבר עצמו וגולגולתא, מקום הצליבה. אבל ירושלים הייתה גם מושבה של בישוף (פטריארך מאוחר יותר) ומקום מושבה של אוכלוסייה נוצרית ניכרת. מלבד מקדש זיכרון על הכנסיה היה

⁴⁵ וילקן, 1992, עמ' 185.

להיות גדולה מספיק כדי לשרת את הצרכים של הקהילה הנוצרית בירושלים, וכן צליינים אשר לעתים קרובות נשארו בירושלים במשך ימים או אפילו שבועות. בניגוד למקומות קדושים במקומות אחרים בארץ ישראל, שם היו עולי הרגל נשארים במשך יום או יומיים, ירושלים הייתה ביתם בארץ ישראל, ומשם נסעו לחלקים אחרים של הארץ. במועדים מסוימים של השנה, ובמיוחד בשבוע הקדוש, הייתה העיר מלאה בעולי רגל.

התוכנית הבסיסית של המבנה הותאמה לשימוש נוצרי וכללה בזיליקה המיועדת לפולחן ליטורגי (מרטיריום) עם אפסיס מלא שהיה מנותק מן הקבר וגולגולתא. בניגוד לבית לחם, שם נפתחה הבזיליקה ישירות לחדר מתומן מעל המקדש, בירושלים הבזיליקה נבדלה פיסית מן המקדש. בתכנון המקורי הקבר היה מוקף בחצר מלבנית (אנאסטאזיס). בתחילה לא היה גג מעל הקבר; בבית-לחם היה הבניין מעל המערה פתח לשמים, אבל בירושלים עמד הקבר באוויר הפתוח.⁴⁶

הייתה הבחנה בין שני המקומות הקדושים, גולגולתא והקבר, למרות שהיו ממוקמים באותו אזור. במפת מידבא, המריטיום הגדול והאנסטזיס הם המבנים הבולטים ביותר, סימן לכך שהעיר ירושלים הוקדשה למשיח והיתה לעיר הקדושה של הנוצרים. ירושלים הועמדה במרכז הארץ, והאנסטזיס במרכז. הצליינים נשאו "ברכות" מארץ הקודש: שמן מן המנורות באנסטזיס, מים מנהר הירדן, פרחים מיובשים מגן גת שמנים, אבנים או עפר מגולגולתא. לאחר שראו ונגעו במקומות שבהם הלך ישו, היו צליינים אדוקים לוקחים הביתה את הברכות האלה – "קורטוב של אבק" או "חלקיק זעיר מעץ הצלב" – כזכרונות.⁴⁷

מה שקידש את הארץ מכל הארצות הייתה התודעה שאלוהים התגלה בה לא פעם או פעמיים, לא בעידן אחד או לאדם אחד, אלא בתקופות רבות ולאנשים רבים – לאברהם, משה, אליהו, ועוד כזיכרונות, על ההרים, בערים ובהרים, בימי יציאת מצרים, בעידן הנביאים, בתקופת המכבים, וכמובן, בחייהם ובסבלו של ישו מנצרת. כדברי נזיר פרנציסקני שחי מאות שנים מאוחר יותר:

המשיח התקרב לארץ הקודש מאשר לכל חלק אחר של העולם [...] האמונה חסרת אמונה היא שאין בה הר, עמק, מישור, שדה, מזרקה, נהר, טירה, כפר, אפילו לא אבן שמושיע העולם לא נגע בה, או כרע בה על ברכיו, כאשר התפלל לאב, או הלך בה ברגליו הקדושות, או ישב כשהוא עייף מן ההליכה, או כאשר ישב לאכול, או כאשר צמא שתה מן המים, או נגע בה במצחו בתפילה לאב, או עם גופו הקדוש, כשבזמן השינה, עייף בגוף, הוא השליך את עצמו על האדמה החשופה.⁴⁸

התייחסות כזו זו נבעה מרגש דתי של קרבה לדמות הנערצת, ובוטאה בבניית מבנים – הן מבני זיכרון והן מבני תפילה. שני התהליכים הלכו והתעמקו לאורך התקופה הביזנטית, ולוו בהעמקת השפעת הכנסייה ובהתחזקות השלטון האימפריאלי. לשני הגורמים היה אינטרס להגביר את הזיקה למקומות הקדושים ולדמויות נערצות, שהגבירו והרחיבו את הרגש הדתי, ולתוספת ובניית אתרים שחזקו את האחיזה בארץ הקודש בהיבט הפיסי והכלכלי.

צירוף הנסיבות והאינטרסים השתלב בחיזוק והתגברות התופעות הנלוות – הצליינות והנזירות, ונוצר תהליך שהלך והתחזק. הנזירות אף ראתה את עצמה כמגשימת החזות התנכ"י של גאולת

⁴⁶ שם, עמ' 189–190.

⁴⁷ שם, עמ' 191.

⁴⁸ שם, עמ' 192–193.

הארץ.⁴⁹ היו אלה הנזירים במדבר יהודה, שנתנו לו לראשונה תוכן נוצרי מובהק והשתמשו בו כהגדרה לירושלים הנוצרית ולטריטוריה הסובבת אותה. הוא מופיע במכתב שנשלח על ידי הנזירים ביהודה אל הקיסר אנסטסיוס בתחילת המאה השישית.⁵⁰

במסורת הנוצרית הקדומה הייתה ירושלים השמימית "אם המאמינים", אבל עבור הנזירים כנסיית ירושלים הארצית היא "אם הכנסיות". מציון יצא דבר הבשורה אל העולם, וכאן הועברה האמונה מאז ימי השליחים. המונח "אם הכנסיות" החל לשמש בתפילה של הכנסייה בירושלים כמאה שנים קודם לכן, וזו היא הפעם הראשונה שבה ניתנים לרעיונות התיאולוגיים תוכן פוליטי. כנסיית ירושלים היא "עין ואור העולם". עבור הנזירים "השטח של ההיסטוריה המקודשת עמד כישות רוחנית בפני עצמה", במאה השישית נוצרה הנוכחות הנוצרית במדבר יהודה כעובדה רוחנית ופוליטית חדשה בתוך העולם הנוצרי.⁵¹

האופי הקדום של הנצרות, כדת אוניברסאלית וא-טריטוריאלית, הלך ונמוג, והנצרות החדשה, המקדישה ומעריצה מקומות, קברים, אתרים, הלכה וכיסתה את ארץ הקודש, ופרשה מפה חדשה – כקלף פרוס על גבי הארץ הקדומה.⁵²

קונסטנטינוס יצר לראשונה "ארץ קדושה" נוצרית; הוא הניח חיפוי חדש דמוי קלף על הארץ הישנה, שהתחברה אליה בדרכים שונות ומורכבות, כולל הקמת כנסיות מפוארות במוקדיה המרכזיים. מה שקונסטנטינוס השיג ע"י כוח ועושר קודם ע"י רטוריקנים כמו אוסביוס, שבנה "ארץ קדושה" באמצעות מילים.⁵³

לדעת ג'ייקובס תהליך "ניצור ארץ הקודש היה תהליך "קולוניאליסטי" מכוון שנועד להשליט את הנצרות על ארץ ישראל. הענקת מוטיב הקדושה לארץ ולאתריה, בניית הכנסיות והקמת המנזרים, כמו גם מסעי הצליינות והתיאורים שנפוצו בעקבותיהם, היו חלק מתהליך זה.⁵⁴ התהליך מומחש היטב במאורעות חייו והשינויים בתפיסותיו של אוסביוס.⁵⁵ התהליך היה רחב ועמוק, הן במימד הגיאוגרפי והן במימד התיאולוגי.⁵⁶

שני האתרים המקודשים בחברון מסמלים את התהליך שעבר על הכנסייה במאות הרביעית והחמישית. החל מהערצת מקום הופעתו הראשונה של ישו, ועד הערצת קברי האבות, מקום שסימל – כפי שתואר בגוף העבודה – את השרשים היהודים, והפך ליעד לסמל הניצחון הנוצרי על היהדות. בפועל, האחיזה הנוצרית הפיסית במערת המכפלה לא שרדה זמן רב (יחסית), ולאחר כמאה שנה פינתה את מקומה לשליט החדש – המוסלמי, והנוכחות היהודית במקום המשיכה.

49 שם, עמ' 164.

50 שם, עמ' 166.

51 שם, עמ' 172.

52 מרקוס, 1994, עמ' 265.

53 סמית', 1992, עמ' 79.

54 ג'ייקובס, 2004.

55 כפי שמתאר בהרחבה ווקר, 1990. ראו גם אומהוני ואחרים, 1995.

56 ראו גם דייוויס, 1974.

נספח 2: האבות ומערת המכפלה בהגות חז"ל

הקדמה

בנספח זה יובאו מקורות בהגות חז"ל העוסקים במערת המכפלה מנקודות מבט שונות, בנוסף למקורות שהובאו בגוף העבודה.

המקורות כוללים אגדה, מדרש, רעיון, הלכה (ניתן לאגדם יחד במונח "אמר"ה").

המקורות כוללים מקורות תנאיים, אמוראיים ומדרשיים, הן מארץ ישראל והן מבבל, הן מוקדמים והן מאוחרים יותר; מקורות ומסורות עברו ממקום למקום ומדור לדור, ומקורות ארצישראלים קדומים עשויים להופיע בבבל בתקופה מאוחרת או במדרש או בילקוט מאוחר.

מטרת נספח זה אינה לוודא את אמינות האירועים, המעשים או האגדות, אלא לסקור מקורות המבטאים את אופן עיצוב התודעה של חז"ל בנושא דיונו.

לפי הצורך התייחסנו למקום הופעת האמרה או זמנה.

מקורות מספרות חז"ל

המובאות להלן ובנספחים הבאים נלקטו באמצעות פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן. המקורות הובאו כדי להצביע על מגמה כללית הרווחת בספרות חז"ל לסוגיה; מטרת עבודה זו איננה השוואת נוסחאות ולכן בדרך כלל הובאו הנוסחאות הנפוצות. לא התייחסנו להבדלי נוסחאות בעדי הנוסח השונים אלא במקרים בהם הדבר נדרש.⁵⁷

⁵⁷ המהדורות הנפוצות מהן הובאו הציטוטים להלן הן אלו: משנה, מהדורת וילנא, ע"ג פירושים; תוספתא זרעים, מועד, נשים, נזיקין (ב"ק, ב"מ, ב"ב), מהדורת ליברמן, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח; נזיקין (סנהדרין, מכות, שבועות, עדויות, עבודה זרה, הוריות), קדשים, טהרות, מהדורת צוקרמאנדל, ירושלים תשל"ה; מסכתות קטנות גרים, דרך-ארץ, כותים, כלה, כלה-רבתי, מזוזה, סופרים, ספר-תורה, עבדים, ציצית, שמחות, תפילין, מהדורת היגר, ניו יורק תר"ץ-תרצ"ו; אבות דרבי נתן, מהדורת שכטר, ניו-יורק תשכ"ז; תלמוד בבלי ברכות, שבת, ערובין, פסחים, יומא, סוכה, ביצה, ראש השנה, תענית, מגילה, מועד קטן, חגיגה, בבא מציעא, סנהדרין, על פי דפוס שטיינזלץ, המבוסס על דפוס וילנא עם מספר שינויים: פתיחת ראשי תיבות, הוספת קטעים שהושמטו בצנזורה, הפסוקים המובאים מהתנ"ך נדפסו בכתיב חסר. שאר המסכתות: על פי דפוס וילנא, הפיסוק ע"פ מהדורת מכון תבל, בני ברק תשכ"א. תלמוד ירושלמי [וילנא], מהדורת "מאורי אור", ירושלים תשס"ה; תלמוד ירושלמי, ונציה רפ"ג; מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת הורוביץ-רבין, ירושלים תש"ל; מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין, ירושלים תשל"ט; ספרא – מהדורת ווייס, וינא תרכ"ב; ספרי במדבר – מהדורת הורוביץ, ירושלים תשכ"ו; ספרי זוטא, מהדורת הורוביץ, ירושלים תשכ"ו; ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט; מדרש תנאים לספר דברים, מהדורת הופמן, תל אביב תשכ"ג; בראשית רבה, ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח או מהדורת תיאודור-אלבק, ברלין תרס"ג, תרע"ב, תרפ"ט; שמות רבה, ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח; ויקרא רבה, ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח או מהדורת מרגליות, ירושלים תשי"ג-תשי"ח; במדבר רבה, ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח; דברים רבה, ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח או מהדורת ליברמן, ירושלים ת"ש; שיר השירים רבה, ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח; רות רבה, ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח; אסתר רבה, ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח; איכה רבה, ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח או מהדורת בובר, וילנא תרנ"ט; קהלת רבה, ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח; ספרי אגדתא על אסתר (מדרש אבא גוריון), מהדורת בובר, וילנא תרמ"ז; ספרי אגדתא על אסתר (מדרש פנים אחרים), מהדורת בובר, וילנא תרמ"ז; פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב; פסיקתא רבתי ישראל, ד"צ וינא תר"ם; מדרש זוטא מהדורת בובר, וילנא תרפ"ה; מדרש תנחומא, מהדורת ורשא, ירושלים תשי"ח, ד"צ ורשא תרל"ה או מהדורת בובר, וילנא תרמ"ה; מדרש ילמדנו, מהדורת מאן, סינסינטי ת"ש; אגדת בראשית, מהדורת בובר, ירושלים תשל"ג, ד"צ קראקא תרס"ג; מדרש שמואל, מהדורת בובר, ירושלים תשכ"ח, ד"צ קראקא תרנ"ג; מדרש תהלים, מהדורת בובר, וילנא תרנ"א; מדרש משלי, מהדורת בובר, ירושלים תשכ"ה, ד"צ וילנא תרנ"ג; מדרש אגדה, מהדורת בובר, וינא תרנ"ד; פרקי דרבי אליעזר, זכרון אהרן, ירושלים תשס"ה; פרקי דרבי אליעזר, מהדורת היגר, חורב, ניו יורק תש"ד, תש"ו, תשי"ח; תנא דבי אליהו, מהדורת איש שלום, ירושלים תשי"ך, ד"צ וינא תרס"א; פסיקתא זוטרתא, לקח טוב, מהדורת בובר, וילנא תר"ם; בראשית רבתי, מהדורת אלבק, ירושלים תשכ"ז; שכל טוב, מהדורת בובר, ירושלים תשכ"ה; אוצר מדרשים, מהדורת אייזנשטיין, ניו יורק תרע"ה; פתרון תורה, מהדורת אורבך, ירושלים תשל"ח; ילקוט שמעוני, ירושלים תשי"ך, ד"צ ורשא תרל"ח; בתי מדרשות, מהדורת ורטהיימר, ירושלים תשי"ב-תשי"ג.

א. המושג "מכפלה" וחשיבות מערת המכפלה

חשיבות מערת המכפלה מודגשת בדרשות על המונח "מכפלה":

ויקם שדה עפרון, דהות נפילה וקמת, דהות דבר אינש זעיר, ואיתעבידת לבר נש רב.
(שהיתה נפולה וקמה, שהיתה שייכת לאדם קטן, ונעשתה של אדם גדול.)
"שדה עפרון אשר במכפלה" – מלמד שנכפלו בעיני כל אחד ואחד,
שכל מי שהוא קבור בתוכה בטוח ששכרו כפול ומכופל.
אמר רבי אבהו: שכפף הקדוש ברוך הוא קומתו של אדם הראשון וקברו בתוכה.⁵⁸

מערת המכפלה הוצגה ע"י חז"ל כמקום הראשון שמעגן את זכות עם ישראל בארץ ישראל והמסמל את הזכות על ארץ ישראל לעומת הטענות על "גזילת ארץ ישראל" שנשמעו ע"י אבות הכנסייה. כך מבוטא בדברי ר' יודן בר סימון, בתחילת המאה ה-4, מול תהליך המואץ של הפיכת ארץ ישראל לארץ הקודש הנוצרית:

ויכן את חלקת השדה אשר נטה שם אהללו וגוי במאה קשיתה" (בראשית לג, יט). **אר' יודן בר סימון זה אחד משלשה מקומות שאין אומות העולם יכולין להונות את ישראל לומר גזולים הן בידכם ואלו הן, מערת המכפלה, ובית המקדש, וקבורתו של יוסף,** מערת המכפלה, דכתיב (בראשית כג) וישמע אברהם אל עפרון וישקול אברהם לעפרון, בית המקדש, דכתיב (ד"ה א, כא) ויתן דוד לארנן במקום וגוי, וקבורתו של יוסף (בראשית לג) ויכן את חלקת השדה, יעקב קנה שכס.⁵⁹

בהצגת תמונה אוטופית של קבורת אברהם ראו חז"ל הכרה של הנכרים בבעלות ובקשר של העם היהודי למערת המכפלה: "ויקברו אותו יצחק וישמעאל אל מערת המכפלה, כאן בן האמה חולק כבוד לבן הגבירה".⁶⁰

קניין מערת המכפלה מודגשת ע"י הפיכתו למודל לקניינים חשובים ומשמעותיים, וביניהם החשוב מכולם – קידושי אשה:

"האשה נקנית". מאי שנא הכא דתני "האשה נקנית", ומ"ש התם דתני "האיש מקדש"? משום דקא בעי למיתני כסף; וכסף מנא לך? גמר "קיהה" – "קיהה" משדה עפרון; כתיב הכא: "כי יקח איש אשה", וכתוב התם: "נתתי כסף השדה קח ממני", ו"קיהה" איקרי קנין, דכתיב: "השדה אשר קנה אברהם".⁶¹

קניין מערת המכפלה הוצג כמודל להליך של קניין נכון ותקין: "ויקם השדה והמערה וגוי" – אמר רבי: מניין תנינן 'המוכר שדהו צריך שיכתוב סימניה?' מן הכא – 'השדה והמערה וגוי'.⁶²

קניין מערת המכפלה הושווה באופן סמלי לקיום עשרת הדברות:

⁵⁸ בראשית רבה [וילנא] חיי שרה נח, ח.
⁵⁹ בראשית רבה [וילנא] וישלח עט, ז.
⁶⁰ בראשית רבה [וילנא] חיי שרה סב, ג [כה, ט].
⁶¹ בבלי, קידושין ב ע"א.
⁶² בראשית רבה [תיאודור-אלבק] חיי שרה נח.

לאברהם למקנה לעיני בני חת: אמר ר' לעזר כמה דיות משתפכות כמה קולמוסין משתברין כדי לכתוב "בני חת"? עשרה פעמים כתוב "בני חת" כנגד עשרת הדיברות, ללמדך שכל מי שהוא מברר מקחו שלצדיק כאילו קיים עשרת הדיברות.⁶³

מקורות קדומים ייחסו לקבורה במערת המכפלה משמעות מיוחדת: פילון כותב שהאבות נקברו בחברון כי מתיה יחיו ראשונים בתחיית המתים.⁶⁴

רעיון דומה מובע במדרש הבא, המסביר את שאיפתו של יעקב להיקבר במערת המכפלה: "[ושכבתי עם אבתי] וגוי' הגוף מה אכפת לו, מה ראו אבות העולם להתחבט על הקבורה? [...] אמר ר' שמעון בן לקיש: ארץ שמתיה חיים תחילה לימות המשיח".⁶⁵

מדרשים מאוחרים מדגישים רעיונות נוספים על מעלת המקום וסגולותיו:

לב אל המערה וגוי'. אמרו לו: תן סימן למערה, אמר להם במערת המכפלה, אותה מערה שתראו כפולה הו' יודעין שהיא היא. **למה נקראת המכפלה, שכל הקבור שם שכרו כפול ומכופל**. אמרו לו באיזה מישור היא, אמר להם אשר על פני ממרא. באיזה מקום, א"ל בארץ כנען. א"ל מאיזה זכות אתה נכנס אליה, א"ל שאברהם זקני קנאה, הה"ד אשר קנה אברהם. וכשם שאברהם ושרה, יצחק ורבקה קבורים זוגות ההד, כך קברוני אצל בת זוגי אצל לאה, הה"ד ושמה קברתי את לאה. א"ל מתייראים אנו שמא יבאו בני חת ויערערו שהשדה לא היה של עפרון אלא מהם, [א"ל] אל תיראו שבשעה שקנה היה לעיני בני חת, ואם היה שם ערעור אותה שעה היו מערערין, לכן נאמר מאת בני חת.⁶⁶

נוסח דומה מופיע במדרש אחר: "ויתן לי את מערת המכפלה" - שכל מי שקבור שם בטוח ששכרו כפול ומכופל: "בכסף מלא" - כלומר כל מה שהוא שוה; "יתננה לי בתוכם לאחזת קבר" - ולא לבנין".⁶⁷

מוטיב נוסף בהדגשת חשיבותה של חברון הוא קדמוניותה. עתיקותה של חברון מודגשת כבר בתורה (במדבר יג, כב) ומוזכרת גם ע"י יוספוס.⁶⁸ לפי ספראי, בעולם ההלניסטי והיהודי קדימות ועתיקות יומין הם סימנים של לקדושה, ועמים ודתות נבחנים במידת קדמותם. רעיון זה מצטרף למקורות המדגישים את מעמדה של העיר.⁶⁹

"וחברון שבע שנים" וגוי'. וכי חם שבנה שתיים אפשר לומר שתחלה בנה עיר לכנען, שהי' בנו קטן, בטרם שבנה עיר למצרים, שהיה בנו הגדול? אלא למה נאמר שבע שנים נבנתה, מלמד שהיתה בנוייה שבע פעמים על צוען מצרים. מכאן אתה למד שבחה של ארץ ישראל. והלא חברון לא הייתה אלא בית הקברות, והיא הייתה גרועה מכל ערי ישראל. וצוען הייתה משובחת מכל ארץ מצרים, שבה היו שרי מצרים, שנאמר "כי היו בצוען שריו ומלאכיו חנם יגיעו" (ישעיה ל, ד), וגרועה שבארץ ישראל הייתה משובחת על הטובה שבארץ מצרים שבעה פעמים, קל וחומר לשאר עירות שבארץ ישראל שהיו משובחות יותר ויותר.⁷⁰

63 שם.

64 שאלות לבראשית 3, 80.

65 בראשית רבה [תיאודור-אלבק] ויחי צו, ל.

66 בראשית רבתי ויחי מט, כט, עמ' 256.

67 מדרש שכל טוב [בובר] בראשית, חיי שרה כג, ט.

68 בן מתתיהו, 2009, ד ט ז, עמ' 530-532; בן מתתיהו, תשל"ג, א 170.

69 ספראי, 1987, עמ' 306.

70 מדרש אגדה [בובר] במדבר, בהעלותך-שלח יג.

ב. האבות כגורם פעיל באמונה ובחיי האומה

לפי השקפת חז"ל האבות הם גורם פעיל באמונה הדתית ובחיי האומה, גם בהווה ובעתיד. רעיון זה מומחש בתחומים ובנושאים שונים. מדרשים אלו מבטאים את שאיפת חז"ל לעצב מערכת תודעה הכוללת בניית וחיזוק הזהות, העמקת תודעת הבחירה בעם ישראל, הזיקה לשמירת המצוות, חיזוק האחיזה והזיקה לארץ ישראל, ואמונה בגאולת ישראל. בשאיפה זאת היה לאבות בעיני חז"ל תפקיד משמעותי. העצמת מעמדם של האבות וחיזוק הקשר התודעתי כלפיהם היוו גורם משמעותי בעימות התיאולוגי מול הנצרות, שטענה שהיא הפכה ל"ישראל האמיתית", הקבוצה שנבחרה להמשיך את אמונתם ושליחותם של האבות והיורשת האמיתית של זהותם ותפקידם.

מקומם הייחודי של האבות מודגש ע"י חז"ל באמרה "אין קורין אבות אלא לשלשה":

תנו רבנן: אין קורין אבות אלא לשלשה, ואין קורין אמהות אלא לארבע. אבות מאי טעמא? אילימא משום דלא ידעינן אי מראובן קא אתינן אי משמעון קא אתינן - אי הכי, אמהות נמי - לא ידעינן אי מרחל קא אתינן אי מלאה קא אתינן! אלא: עד הכא - חשיבי, טפי - לא חשיבי.⁷¹

מקומם הייחודי של האבות נשמר לנצח, כסמל הקיים לאורך כל דורות עם ישראל. לאמירה זו השלכות רבות, שחלקן יפורטו להלן.

קביעה רבת משמעות היא אמרתו של רבי שמעון בן לקיש (ריש לקיש), מגדולי אמוראי ארץ ישראל בדור השני. אמירה זו מציבה את מערת המכפלה, מקומם של האבות, כמקום המקודש ביותר לזמנו (במצב בו המקדש חרב וירושלים סגורה ליהודים):

"אמר ריש לקיש: "האבות הן המרכבה"

שנאמר - ויעל אלוהים מעל אברהם, ויעל מעליו אלוהים (בראשית כח) והנה ה' נצב עליו.⁷²

ריש לקיש בולט בהתבטאויות רבות על האבות ומשמעותם.⁷³ הוא גם הדגיש את תפקידו של אברהם, מייסד האומה, כחותם "ברכת האבות":

"אמר רבי שמעון בן לקיש: "ואעשך לגוי גדול" - זהו שאומרים אלהי אברהם, "ואברכך" - זהו שאומרים "אלהי יצחק", "ואגדלה שמך" - זהו שאומרים "אלהי יעקב"; יכול יהיו חותמין בכלן? **תלמוד לומר "והיה ברכה": "בך חותמין, ואין חותמין בכלן".**⁷⁴

זכות האבות וזכות הארץ מודגשת גם בדברי ריש לקיש להלן:

אמר ר' שמעון בן לקיש: (משל) למלך שהיו לו שלשה בנים ושפחה אחת משלו מגדלתן, כיון שהמלך שואל בשלום בניו היה אומר שאלו לי בשלום הגדלת, **כך הקדוש ברוך הוא מזכיר זכות אבות ומזכיר זכות הארץ עמהם** - "וזכרתי את בריתי יעקב, ואף את בריתי יצחק, ואף את בריתי אברהם אזכור, והארץ אזכור".⁷⁵

⁷¹ בבלי, ברכות טז ע"ב.

⁷² בראשית רבה [תיאודור-אלבק], לך לך מז; שם, ויצא סט; שם, וישלח פב; פסיקתא זוטריתא לך לך יז; שם, וישלח לח; ילקוט שמעוני, לך לך, רמז פב ועוד.

⁷³ על ריש לקיש ראו גיא, תשנ"ט; זיו, תשמ"א.

⁷⁴ במדבר רבה נשא יא; בבלי, פסחים קיז ע"ב.

⁷⁵ ויקרא רבה בחוקותי לו.

ריש לקיש הדגיש כי האבות הולכים לפני הקב"ה ומאירים את הדרך; אמירה זו מדגישה את מקומם של היהודים כממשיכים את דרכם של האבות ומאירים את דרך האמונה בעולם:

אמר ריש לקיש: משל למה הדבר דומה, למלך שהיה לו אוהב, והיה משוקע בטיט, ואחז בידו והעלה אותו מן הטיט, כך נח היה משוקע בטיט, ראהו הקדוש ברוך הוא נתן לו יד והעלהו מן הטיט, ואברהם למה היה דומה, למלך שהיה מהלך בחשיכה, בא אוהבו וראה אותו והאיר לו, א"ל המלך עד שאתה מאיר לי, בא והלך לפני, כך [בימי] אברהם היו כל העולם רשעים והוא צדיק, א"ל הקדוש ברוך הוא עד שאתה מאיר במזרח התהלך לפני. בנח כתיב – "את האלוהים התהלך נח", וכתוב באבות העולם "האלוהים אשר התהלכו אבותי לפניו" (בראשית מח, טו).

אמר ר' יוחנן: למה היו האבות דומין לפני הקדוש ברוך הוא, לרועה שהוא מהלך וצאנו מהלכת לפניו, א"ל ריש לקיש עד עכשיו הצאן היו צריכים לרועה? אלא למה היו האבות דומין לפני הקדוש ברוך הוא, לנשיא שהוא מהלך וזקניו מהלכין לפניו, והזקנים מודיעין כבודו של נשיא, כך היו אבות העולם הולכים לפניו, שנאמר "אשר התהלכו אבותי לפניו", הוי "התהלך לפני והיה תמים".⁷⁶

"את האלוהים התהלך נח" - שהיה הקדוש ברוך הוא סומכו שלא ישתקע במעשה דור המבול, משל למלך שהיה לו בן והיה הולך בשליחות אביו והיה לפניו דרך משוקע בטיט והיה המלך סומכו שלא ישקע בטיט, אבל אברהם כתיב בו "התהלך לפני" ובאבות כתיב "האלוהים אשר התהלכו אבותי לפניו" שהיו מרווחין לשכינה והיו מקדימין והולכין לפניו לעשות רצונו.⁷⁷

ריש לקיש הדגיש את מקומו של יעקב אבינו, במערת המכפלה, כמי שחש בצערם ובשמחתם של בניו; כך חיזק את תחושת הזהות עם יעקב, מול הקולות שעלו מצד הוגים נוצרים שזיהו את היהודים עם עשיו והנוצרים עם יעקב. ריש לקיש מדגיש את תפקידו של יעקב במערת המכפלה בהקשר של חוויית הייסורים והסבל עם ישראל וחוויית הגאולה שבה יהיה שותף.⁷⁸

"יגל יעקב ישמח ישראל"; לא היה צריך לומר אלא "יגל אברהם יצחק ויעקב וישמחו ישראל", אלא למה יגל יעקב, לפי שיעקב מצטער כשישראל מצטערים וכשהם בצרה, לפיכך כשתבוא הגאולה לישראל הוא שמח עמהם; "יגל יעקב ישמח ישראל" - אימתי יגל יעקב, כשישמח ישראל, כשם שדרש ריש לקיש: **כשישראל חוטאים כאן יעקב לוקה במערת המכפלה, לפיכך כשתבוא הגאולה הוא שמח עמהם - "יגל יעקב ישמח ישראל".⁷⁹**

ביטוי מורחב לרעיון זה מופיע במדרש מקביל (שהחל להתגבש בתחילת תקופת אמוראי א"י):⁸⁰

"יגל יעקב ישמח ישראל". יגל אברהם וישמח יצחק אין כתיב כאן, אלא יגל יעקב ישמח ישראל, ולמה יעקב שמח מכל האבות, אמר ר' שמעון בן לקיש בשעה שישראל חוטאין, יעקב מרגיש ממערת המכפלה, שנאמר "כי עתה הזנית אפרים נטמא ישראל" (הושע ה, ג), וכן כשתבא השמחה והגאולה, יעקב שמח בה יותר מכל האבות, לפי שהוא מזומן

76 מדרש תנחומא [בובר] לך לך.

77 מדרש תנחומא [ורשא] נח.

78 מדרש פסיקתא רבתי כולל חומרים שנאספו לאורך תקופה ארוכה (מאה 5-9), ראו רייזל, תשע"ג, עמ' 245.

79 פסיקתא רבתי [איש שלום] מא.

80 רייזל, תשע"ג, עמ' 281-284.

לסעודה, שנאמר "שמע אלי יעקב (עבדו) וישראל מקוראי" (ישעיה מח, יב), מה מקוראי, מזומני, כמה דאת אמר ויתן להם מקום בראש הקרואים (ש"א ט, כב), ורב אמר משל למי שמיא את בתו, מי שמח, לא אביה של כלה, שנאמר "לכן כה אמר ה' אל בית יעקב אשר פדה את אברהם" וגו' (ישעיה כט, כב), הוי אומר כשתבא הגאולה לעולם לישראל, יעקב ישמח בה יותר מכל האבות, לכך נאמר יגל יעקב ישמח ישראל.⁸¹

יש סבירות גבוהה להנחה שריש לקיש שמע מרבי בנאה על ביקורו במערת המכפלה,⁸² לכן דבריו נאמרו על רקע היכרות ממשית עם האתר ובהתייחסות למבנה המוכר. (ראה בהרחבה על ביקור רבי בנאה להלן בנספח 3).

ג. גאולה בזכות אבות

כהשלמה לרעיון זה, מערת המכפלה הוצבה בהגות חז"ל כמקום המבטא גם את חזון העתיד – את בשורת הגאולה והנחמה שתופיע בראשונה לאבות במערת המכפלה, לאחר שהאבות והאמהות יפצירו בקב"ה לסלוח לעמו, בתום תקופת החטאים, הייסורים והגלות.

אמרה זו מופיעה במדרש מהמאה ה-5-6:⁸³

"מה נאוו על ההרים רגלי מבשר" (ישעיה נב, ז). ר' יהושע אומר מה נשתנו ההרים מכל מעשה בראשית שהמבשרים באין עליהם תחלה? אלא אבות העולם נמשלו להרים, שנא' "שמעו הרים את ריב יי"י והאיתנים מוסדי הארץ" וגו' (מיכה ו, ב). ולמה מבשרים תחלה לאבות העולם, לפי שבשעה שגלו ישראל נתכנסו אבות העולם עם האימהות ובאו לקב"ה וקשרו שם מספד גדול, באותה שעה נזקק להם הקב"ה משמי מרום ואמר להם מה לידידי בביתי (ירמיה יא, טו), מה לאוהבי בביתי עושין מספד המת? אמרו לפניו: רבש"ע מה חטאו בנינו שכך עשית להם? אמר להם: עשו המזימתה (שם) וכל אותה קדושה שהיתה בבשרם העבירו מהם, לפיכך נתחייבו גלות. אמרו לפניו רבש"ע שמא אתה שוכח בין אומות העולם? אמר להם נשבע אני בשמי הגדול שאיני שוכח בין אומות העולם אלא אני מחזירן למקומן, שנא' "ויש תקוה לאחריתך נאם יי"י ושבנו בנים לגבולם" (ירמיהו לא, טז). מיד נחם הקב"ה את האבות והלכו ושכבו לקבורותיהם, לפיכך כשהמבשר בא תחלה יבא אל מערת המכפלה.⁸⁴

גאולה בזכות אבות מוזכרת באמרה הבאה: "ד"א "אף חבב עמים" אלו ישראל שני (לג יט) "עמים הר יקראו" – "כל קדשיו בידך" – אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא "רבנו שלעולם כשיגלו ישראל מעל אדמתם זכור להם זכות אבות והושיעם".⁸⁵

באמרה הבאה משלבים חז"ל בין חזון הדין לאומות, הזהות בין ישראל לאבות, וחזון הגאולה העתידית – הגאולה השלישית ש"אין לה הפסק":

השתחו לו כל אלוהים (תהלים צז, ז), כשידין לאומות העולם ידין לאלהיהם עמהם, שנאמר כי באש ה' נשפט וגו' (ישעיה סו, טז), כיון שאין יכולין לעמוד באש פורחין והקב"ה משלח מלאכים בקולרין ובשלשלאות, ומשליכין אותן לתוך האור, שנאמר ולהט אותם

⁸¹ מדרש תהלים [שוחר טוב; בובר] יד, ז.

⁸² בבלי, בבא בתרא נח ע"א.

⁸³ ריזל, תשע"ג, עמ' 223.

⁸⁴ פסיקתא דרב כהנא [מנדלבוים] נספחים ה.

⁸⁵ מדרש תנאים דברים לג.

היום הבא וגוי' (מלאכי ג, יט). ד"א אומרים אומות העולם לאלהיהם, בואו ונשתחוה לפני הקדוש ברוך הוא, שאתם התעיתם אותנו, מיד והאלילים כליל יחלוף (ישעיה ב, יח), והקב"ה מוריד אומות העולם לגיהנם, לכך נאמר יבושו כל עובדי פסל וגוי' (תהלים צז, ז). והיה בכל הארץ נאום ה' פי שנים בה יכרתו יגועו והשלישית יותר בה (זכריה יג, ח), אלו ישראל שהם משלישותו של עולם - בני שלשת אבות. ד"א והשלישית יותר בה - שאין מתיישבין בארצם אלא בגאולה שלישית, גאולה ראשונה זו גאולת מצרים, שניה זו גאולת עזרא, שלישית אין לה הפסק.⁸⁶

אמרה מקבילה מבטאת מסר דומה, המחבר בין שלשה אבות לגאולה השלישית :

והיה בכל הארץ נאום ה' פי שנים בה יכרתו יגועו והשלישית יותר בה (זכריה יג, ח), **אלו בני ישראל שהם בני שלשת אבות, בני יעקב שהוא שלישי לאבות.** ד"א והשלישית יותר בה אלו ישראל שאין מתישבים בארצם אלא בגאולה שלישית, גאולה ראשונה זו גאולת מצרים, גאולה שניה זו גאולת עזרא, גאולה שלישית אין לה הפסק.⁸⁷

ד. אבות, תורה ואמונה

רבי יהודה בר סימון (אמורא בדור השלישי – הרביעי, שמסר גם בשם רבי יוחנן)⁸⁸ הדגיש כי האמונה וקבלת תורה ע"י ישראל מסמלים ומאפשרים את הקשר עם האבות במערת המכפלה. באמרה זו מוזכר גם רבי יוחנן :

וחכך כיון הטוב, **אמר רבי יוחנן באותה שעה קרא הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת כולן ואמר להם רדו ונשקו שפתותיהן של אבותיהם של אלו, שכשם שפעלו הם לפני באש, כך פעלו לפני בניהם באש, ר' עזריה בשם ר' יהודה בר' סימון באותה שעה קרא הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת ואמר להם רדו ונשקו שפתותיהן של אלו, שאילולי אלו לא קבלו תורתו ומלכותי בסיני הייתי נעשה בעל דבב לאלו שהם ישנים במערת המכפלה.**⁸⁹

קבלת תורה ומצוות בסיני והמחוייבות לקיומן היוו כמובן טיעון מרכזי בעל משמעות רבה מול הנצרות שביטלה מחוייבות לקיום המצוות. החיבור למצוות מבוטא באמרות המשייכות לימוד תורה וקיום מצוות לאבות, כגון ייחוס קיום מצוות לאברהם :

אמר רב ספרא : צלותיה דאברהם מכי משחרי כותלי. אמר רב יוסף : אנו מאברהם ניקום וניגמר? - אמר רבא : תנא גמר מאברהם, ואנו לא גמרין מיניה? דתניא : וביום השמיני ימול בשר ערלתו - מלמד שכל היום כשר למילה, אלא שהזריזין מקדימין למצות, שנאמר וישכם אברהם בבקר ויחבש וגו'. [...] אי נמי : משום דזקן ויושב בישיבה הוה. דאמר רבי ברבי חנינא : מימיהן של אבותינו לא פרשה ישיבה מהם. היו במצרים - ישיבה עמהם, שנאמר לך ואספת את זקני ישראל, היו במדבר" - ישיבה עמהם, שנאמר אספה לי שבעים איש מזקני ישראל. אברהם אבינו זקן ויושב בישיבה היה, שנאמר ואברהם זקן בא בימים, יצחק אבינו זקן ויושב בישיבה היה שנאמר ויהי כי זקן יצחק, יעקב אבינו זקן ויושב בישיבה היה, שנאמר ועיני ישראל כבדו מזקן. אליעזר עבד אברהם זקן ויושב בישיבה היה, שנאמר ויאמר אברהם אל עבדו זקן ביתו המשל בכל אשר לו, אמר רבי אלעזר : שמושל

⁸⁶ מדרש תנחומא [בבובר] שופטים י.

⁸⁷ ילקוט שמעוני, זכריה, רמז תקפא.

⁸⁸ תנחומא נשא יט.

⁸⁹ שיר השירים רבה [וילנא] פרשה ז א, י (מאה 5-6, ראו ריזל, תשע"ג, עמ' 155).

בתורת רבו. הוא דמשק אליעזר - אמר רבי אלעזר: שדולה ומשקה מתורתו של רבו לאחרים.

**אמר רב: קיים אברהם אבינו כל התורה כולה, שנאמר עקב אשר שמע אברהם בקלי וגו'.
אמר ליה רב שימי בר חייה לרב: ואימא שבע מצות! - הא איכא נמי מילה. - ואימא שבע
מצות ומילה! - אמר ליה: אם כן מצותי ותורתי למה לי? אמר רבא ואיתימא רב אשי:
קיים אברהם אבינו אפילו עירובי תבשילין, שנאמר תורתי - אחת תורה שבכתב ואחת
תורה שבעל פה.⁹⁰**

באוסף אמרות אלו מתקופות שונות מיוחסות לאבות מילה, לימוד תורה ושמירת מצוות. באופן
כזה שייכו חז"ל את שמירת המצוות לאבות כמסורת לאומית התקפה ועומדת גם לזמנם ולעתיד.

ה. האבות כמוטיב נגד הנצרות

חז"ל התמודדו התמודדות תיאולוגית וסוציולוגית מול הנצרות. פולמוס אנטי נוצרי מובהק מופיע
בסדרת האמרות הבאה, המדגישה את המספר שלוש מול האלהות הכפולה של הנצרות, (ובמשתמע
גם לעומת השילוש הנוצרי). הקשר האסוציאטיבי בין המספר שלוש לבין האבות הוא ברור.
המדרשים מתייחסים לפסוק בזכריה ג, ח: "וְהָיָה בְּכֹל־הָאָרֶץ נְאֻם ה' פִּי־שָׁנָיִם בְּהַ יִפְתָּנוּ וַיְגַעֲנוּ,
וְהַשְּׁלֵשִׁית יִתָּר בָּהּ".

ד"א ירא את ה' בני ומלך מהו ומלך ואל למולך כענין שנאמר (ויקרא יח) ומזרעך לא תתן
להעביר למולך, ד"א מהו ומלך המליכהו עליך, (משלי כד) עם שונים אל תתערב - עם אלו
שאומרים יש אלוה שני אל תתערב. אר' יהודה בר סימון (זכריה יג) והיה בכל הארץ נאם
ה' פי שנים בה יכרתו ויגועו הפיות שאומרים שתי רשויות הן יכרתו ויגועו ומי עתיד להיות
קיים והשלישית יוותר בה אלו ישראל שנקראו שלישיין שהם משולשיין כהנים לויים
וישראלים שהן מג' אבות אברהם יצחק ויעקב. דבר אחר שהן מקלסין להקב"ה בג'
קדושות קדוש מקלין קדוש, אמר רבי אחא כעס הקדוש ברוך הוא על שלמה כשאמר
הפסוק הזה א"ל דבר של קידש שמא היית אומר בלשון נוטריקון ועם שונים אל תתערב
מיד חזר ופירש את הדבר (קהלת ד) יש אחד ואין שני גם בן ואח אין לו - אין לו לא אח ולא
בן, אלא - שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד.⁹¹

באמרה נוספת מוצג אברהם כאלטרנטיבה לנצרות וכמי שעתיד למלוך - רמז ברור למקומו של
אברהם בתודעה שאותה טיפחו חז"ל:

(משלי כד) "ועם שונים אל תתערב" ועם אותן שאומרים שהן שני אלוהות בעולם אל תתערב
להן שסופן ליאבד מן העולם שנא' (זכריה יג) והיה בכל הארץ נאם ה' פי שנים בה יכרתו
ויגועו והשלישית יותר בה, ומה הן השלישית אלו ישראל ביום ההוא יהיה ישראל שלישיה
בארץ הוי ירא את ה' בני ומלך, וכל מי שהוא ירא מן הקדוש ברוך הוא סופו ליעשות מלך;
ממי אתה למד מאברהם ע"י שנתיירא מן הקדוש ברוך הוא נעשה מלך שנא' (בראשית כב)
כי עתה ידעתי כי ירא אלוהים אתה ומנין שנעשה מלך שנא' (בראשית יד) אל עמק שוה הוא

⁹⁰ בבלי, יומא כח ע"ב.
⁹¹ דברים רבה [וילנא] ואתחנן ב.

עמק המלך מהו שוה עמק המלך שהשוו הכל ונטלו עצה וקצצו ארזים ועשו כסא והושיבוהו מלך עליהם.⁹²

מסר אנטי נוצרי ברור מוסווה במסר אנטי בבלי באמרה הבאה:

לדוד מזמור נאום ה' לאדוני שב לימיני (תהלים קי, א). זש"ה והיה בכל הארץ נאום ה' פי שנים בה יכרתו יגועו (זכריה יג, ח). אמר ר' ברכיה: אמר הקב"ה: הפה שאומר שהן שנים יכרתו יגועו. והשלישית יותר בה (שם) אלו ישראל, שנאמר והיה ישראל שלישיה וגוי (ישעיה יט, כד), והרשעים הבבליים אומרים שיש לו בן, שנאמר "ורוה די רביעאה דמה לבר אלהין" (דניאל ג, כה). אמר הקב"ה: רשעים, שמא כתיב בו דמה לבר אלהא? אילו היה כתיב כן - היה לכם פתחון פה, לא כתיב אלא דמה לבר אלהין, אלו המלאכים שנקראו בני אלוהים.⁹³

מקורות אלו ממחישים היטב את מערכת התודעה של חז"ל המדגישה את ייחוסם של ישראל וזהותם המבוססת על שלשת האבות מול תיאוריית ההחלפה והתפיסה התיאולוגית הנוצרית. במסרים אלו מהווים האבות בסיס תודעתי היסטורי מרכזי של זהות בעבר וגאולה בעתיד.

1. אבות ותפילה

תפילות במערת המכפלה ותפילות האבות נדונו כבר בגוף העבודה; להשלמת הנושא נוסף כאן מספר קטעים.

זמן התפילה נקבעה לפי זמן תפילת אברהם בקטע שנוצר לעיל:

אמר רב ספרא: צלותיה דאברהם מכי משחרי כותלי. אמר רב יוסף: אנן מאברהם ניקום וניגמר? - אמר רבא: תנא גמר מאברהם, ואנן לא גמרין מיניה? דתניא: "וביום השמיני ימול בשר ערלתו" - מלמד שכל היום כשר למילה, אלא שהזריזין מקדימין למצות, שנאמר וישכם אברהם בבקר ויחבש וגו'.⁹⁴

הקשר לתפילה לא יוחס רק לאבות אלא גם לאמהות, כפי שמודגש בכמה מהמדרשים הבאים שהגיעו מבית מדרשו של רבי יוחנן ועוסקים בתפילת האמהות: "ולמה נתעקרו האמהות ר' לוי משם רבי שילא דכפר תמרתא ורבי חלבו בשם ר' יוחנן שהקב"ה מתאוה לתפלתן ומתאוה לשיחתן";⁹⁵ "רבי לוי בשם רבי שילא מכפר תמרתא ורבי חלבו בשם ר' יוחנן, מפני מה נתעקרו אמהות בשביל שהיה הקדוש ברוך הוא מתאוה לשמוע שיחתן, אמר להם יונתי אומר לכן מפני מה העקרת אתכן שהיית תאוה לשמוע שיחתכן, הה"ד "כי קולך ערב ומראך נאוה";⁹⁶ למה נתעקרו האמהות, אר' לוי בשם רבי שילא דכפר תמרתא ורבי חלבו בשם ר' יוחנן שהיה הקדוש ברוך הוא מתאוה לתפלתם, אמר הקדוש ברוך הוא עשירות הן נאות הן אם אני נותן להם בנים אינן מתפללות לפני אתה מוצא כל מה שהגיע לאברהם הגיע ליצחק, אברהם כתיב בו זקנה שנאמר (בראשית כד) ואברהם זקן, וביצחק כתיב בו ויהי כי זקן יצחק";⁹⁷ "ולמה נתעקרו האמהות, ר' חלבו משום ר' יוחנן אמר לפי שהקב"ה מתאוה לתפלתן של צדיקים";⁹⁸ "יונתי בחגוי הסלע, רבי לוי בשם ר' שילא דכפר תמרתא

⁹² במדבר רבה [וילנא] בהעלותך טו.

⁹³ אגדת בראשית [בבור] כז, א.

⁹⁴ שם.

⁹⁵ בראשית רבה [וילנא] לך לך מה.

⁹⁶ שיר השירים רבה [וילנא] ב.

⁹⁷ פסיקתא זוטרתיא [לקח טוב] בראשית, לך לך ט.

⁹⁸ שם טז.

(אמר) ור' אבהו בשם ר' יוחנן, למה נתעקרו האמהות, שהקב"ה מתאוה לשיחתן שנאמר יונתי בחגוי הסלעי".⁹⁹

מערת המכפלה מייצגת את מקום התפילה החשוב ביותר, שאליו כביכול הקב"ה בעצמו שולח את ירמיהו להתפלל על גזירת החורבן, במדרש מהמאה ה-6 :

אמר הקדוש ברוך הוא לירמיה אני דומה היום לאדם שהיה לו בן יחידי ועשה לו חופה ומת בתוך חופתו, ואין לך כאב לא עלי ולא על בני, **לך וקרא לאברהם ליצחק וליעקב ומשה מקברייהם שהם יודעים לבכות**, אמר לפניו רבש"ע איני יודע היכן משה קבור, אמר לו הקדוש ברוך הוא לך עמוד על שפת הירדן והרם קולך וקרא בן עמרם בן עמרם עמוד וראה צאנך שבלעום אויבים, **מיד הלך ירמיה למערת המכפלה ואמר לאבות העולם, עמדו שהגיע זמן שאתם מתבקשין לפני הקדוש ברוך הוא**.¹⁰⁰

במערכת התודעה של חז"ל האבות ערים ומסייעים לבנים מול גזירות המן :

ד"א בלילה ההוא. הוא הלילה שנגלה הקדוש ברוך הוא לאברהם אבינו, שכן הוא אומר ויוצא אותו החוצה (בראשית טו, ה). ד"א בלילה ההוא הוא הלילה שנעשה מלחמה על סיסרא שנאמר הכוכבים ממסילותם נלחמו עם סיסרא (שופטים ה, כ). ד"א בלילה ההוא **נדדה שנת אבות העולם ממערת המכפלה**, שכן כתיב הילל ברוש כי נפל ארז (זכריה יא, ב), ואין ברוש אלא אברהם, שהוא ראש לאבות, בו בלילה נדדה שנת משה ואהרן, שנאמר קול יללת הרועים כי שודדה אדרתם (שם, ג), בו בלילה נדדה שנת כל ישראל, והיו בוכין ומספידין שנמכרו להמן לטבח.¹⁰¹

לפי אלבק מקור חלק זה של המדרש הוא קדום.¹⁰²

בהמשך לרעיון זה מוזכרת הצלת העם היהודי מגזרת המן בזכות האבות : **דבר אחר : בלילה ההוא נדדה שנת אבות העולם ממערת המכפלה** שכן כתיב הילל ברוש כי נפל וגו', ואין ראש אלא אברהם שהיה ראש לאבות.¹⁰³

קריאת שמע

קריאת שמע היא אחד המרכיבים היסודיים בתפילה ובזהות היהודית. מקורות חז"ל קושרים את קריאת שמע לאבות ולמערת המכפלה. הקשר בין קריאת "שמע ישראל" לבין מערת המכפלה מובלט באמרות המדגישות את קריאת שמע כביטוי ייחודי של אמונת ישראל והמבדילה אותה מהאמונות הנכריות שסביבו.

מערת המכפלה הוצגה ע"י רבי ברכיה ורבי חלבו (תחילת מאה 4) כמקום המייצג את נצחיות האמונה היהודית, הנובעת מהקשר עם האבות ובעיקר עם יעקב אבינו. במדרש זה מופיעות אמרות מרחיקות לכת המדגישות את מעמדו של יעקב אבינו יעקב עצמו הוצג (באופן נועז) כמייצג את האלהות :

⁹⁹ ילקוט שמעוני, שיר השירים, רמז תתקפ"ו.

¹⁰⁰ איכה רבה [וילנא] פתיחות.

¹⁰¹ ספרי דאגדתא על אסתר, מדרש פנים אחרים [בובר] נוסח ב פרשה ו.

¹⁰² מאה שישית; ראו רייזל, תשע"ג, עמ' 210-211, אם כי ישנן דעות המתארכות אותו לתקופות מאוחרות יותר.

¹⁰³ ילקוט שמעוני, אסתר, רמז תתרנ"ו.

הקבצו ושמעו בני יעקב ושמעו אל ישראל אביכם, רבי יודן ורבי פנחס, רבי יודן אמר שמעו לאל ישראל אביכם, ורבי פנחס אמר אל הוא ישראל אביכם, מה הקדוש ברוך הוא בורא עולמות אף אביכם בורא עולמות, מה הקדוש ברוך הוא מחלק עולמות אף אביכם מחלק עולמות. אלעזר בן אחוי אמר מכאן זכו ישראל לקריאת שמע. בשעה שהיה יעקב אבינו נפטר מן העולם קרא לשנים עשר בניו אמר להם שמעו אל ישראל שבשמים אביכם שמא יש בלבבכם מחלוקת על הקדוש ברוך הוא? א"ל (דברים ו) **שמע ישראל אבינו כשם שאין בלבך מחלוקת על הקדוש ברוך הוא, כך אין בלבנו מחלוקת אלא ה' אלהינו ה' אחד**, אף הוא פירש בשפתיו ואמר "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". רבי ברכיה ורבי חלבו בשם רבי שמואל: **הדא הוא שישראל משכימים ומעריבים בכל יום ואומרים שמע ישראל אבינו ממערת המכפלה אותו דבר שצויתנו עדיין הוא נוהג בנו ה' אלהינו ה' אחד**.¹⁰⁴

ובמדרש מקביל:

מהיכן זכו ישראל לקריאת שמע? אלעזר בן אחמי אמר מן אבינו יעקב. בשעה שנטה אבינו יעקב למות היה מהרהר בלבו ואומר: אברהם זקני הוליד שני בנים, ליצחק ולישמעאל, ויצחק אבי היה עובד להקב"ה, וישמעאל עובד לכוכבים לע"ז, כך יצחק אבי הוליד שני בנים, לי ולעשו, אני עובד אלוהים, ועשו עובד ע"ז, ואני הולדתי י"ב בנים, שמא אין עובדין להקב"ה? שמא יש ביניהם ע"ז? מה עשה, קרא לכל בניו וכינסן לפני מטתו, שנא' ויקרא יעקב אל בניו, וכיון שבאו אצלו אמר להם, הקבצו ושמעו בני יעקב, מהו הקבצו ושמעו, אמר להם: שמעו מה שאני אומר לכם, אמרו לו ומה אתה מבקש? אמר להם: שמעו אל ישראל אביכם, שמעו להקב"ה שאביכם עובד לו, ושתהיו אתם עובדים לו, אמרו לו: ה' אלהינו ה' אחד. ועד עכשיו היו נוהגין בכל יום ואומרים שמע ישראל וגו', **שמע ישראל שבמערת המכפלה, ה' אלהינו ה' אחד, הוי שמאבינו יעקב זכו לקריאת שמע**.¹⁰⁵

האבות קרויין חיים

בתלמוד הירושלמי מובאת אמרה לפיה "האבות קרויין חיים".¹⁰⁶ דיון רחב בנושא זה יובא בנספח "חיים, מתים וקברים בהגות חז"ל" ולכן נביא כאן רק את האמרה ללא דיון:

ר' חייא רובא ור' יונתן היו מהלכין קומי ערסיה דר"ש בר יוסי בר לקוניא והוה ר' יונתן מפסע על קיבריה אמר ליה רבי חייא רובא כדון אינון מימר למחר אינון גבן ואינון מעיקין לן א"ל וחכמין אינון כלום לא כן כתב (קהלת ט, ה) והמתים אינם יודעים מאומה א"ל לקרות את יודע לדרוש אין את יודע [שם] כי החיים יודעים שימותו אילו הצדיקים שאפילו במיתתן קרויין חיים והמתים אינם יודעים מאומה אילו הרשעים שאפילו בחייהן קרויין מתים מניין שהרשעים אפילו בחייהן קרויין מתים שנאמר (יחזקאל יח, לב) כי לא אחפוץ במות המת וכי המת מת אלא אילו הרשעים שאפילו בחייהן קרויין מתים ומניין שהצדיקים אפילו במיתתן קרויין חיים דכתיב (דברים לד, ד) ויאמר אליו זאת הארץ אשר

¹⁰⁴ בראשית רבה [וילנא] ויחי צח, ג [מט, ב].

¹⁰⁵ דברים רבה [ליברמן] ואתחנן.

¹⁰⁶ ירושלמי ברכות ב, ג.

נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב לאמר מה ת"ל לאמר אמר לו לך ואמור לאבות כל מה שהתניתי לכם עשיתי לבניכם אחריכם.¹⁰⁷

ז. בחירת ישראל ונצחיות זכות האבות

מול הטענה הנוצרית על העברת הבחירה מעם ישראל ("ישראל בשר") למאמיני הכנסייה ("ישראל ברוח") הדגישו חז"ל כי ישראל הם בניים למקום:

הוא היה אומר: חביב אדם שנברא בצלם חבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם שנאמר (בראשית ט) בצלם אלוהים עשה את האדם חביבין ישראל שנקראו בניים למקום חבה יתירה נודעת להם שנקראו בניים למקום שנאמר (דברים י"ד) בניים אתם לה' אלהיכם חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה חבה יתירה נודעת להם שניתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם שנאמר (משלי ד) כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו.¹⁰⁸

לאבות (ובעיקר ליעקב) חלק ותפקיד מרכזי בקביעה זו (מול הטענה הנוצרית שהיהודים הם בני עשיו והנוצרים בני יעקב):

"כי חלק ה' עמו", משל למלך שהיה לו שדה ונתנה לעריסים התחילו עריסים גונבים אותה נטלה מהם ונתנה לבניהם התחילו להיות רעים מן הראשונים נטלה מבניהם ונתנה לבני בניהם חזרו להיות רעים יותר מן הראשונים נולד לו בן אמר להם צאו מתוך שלי אי אפשי שתהיו בתוכה תנו לי חלקי שאהיה מכירו כך כשבא אברהם אבינו לעולם יצאת ממנו פסולת ישמעאל וכל בני קטורה בא יצחק לעולם יצאת ממנו פסולת עשו וכל אלופי אדום חזרו להיות רעים יותר מן הראשונים וכשבא יעקב לא יצאת ממנו פסולת אלא נולדו כל בניו כשרים כענין שנאמר (בראשית כה, כז) "ויעקב איש תם יושב אהלים", מהיכן המקום מכיר את חלקו מיעקב שנאמר "כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו" ואומר (תהלים קלה, ד) "כי יעקב בחר לו יה" ועדין אין אנו יודעים אם הקב"ה בחר ביעקב אם יעקב בחר בקב"ה, תלמוד לומר (שם) "ישראל לסגולתו", ועדין אין אנו יודעים אם הקב"ה בחר לו "ישראל לסגולתו", ואם ישראל בחרו בקב"ה, ת"ל (דברים יד, ב) "ובך בחר ה' אלהיך להיות לו לעם סגולה", ומנין שאף יעקב בחר בו שנאמר "יעקב חבל נחלתו" [...] דבר אחר מה חבל זה משולש כך היה יעקב שלישי לאבות וקבל שכר כולם, כשנולד אברהם מהו אומר (משלי יז, יז) ואח לצרה יולד, וכשנולד יצחק מהו אומר (קהלת ד, ט) טובים השנים מן האחד, וכשנולד יעקב מהו אומר (קהלת ד, יב) "והחוט המשולש לא במהרה ינתק".¹⁰⁹

לרעיון זה נוסף מוטיב בחירת ישראל ונצחיותו בזכות האבות.

אזכור האבות ביטא בפי רבי יוחנן את הבטחון בבחירת ישראל:

אמר רבי יוחנן [...] אמר הקב"ה להושע: בניך חטאו. והיה לו לומר: בניך הם, בני חנוניך הם, בני אברהם יצחק ויעקב, גלגל רחמיך עליהן [...] ישראל, שהן בני, בני בחוני, בני

¹⁰⁷ כאמור, על מוטיב "צדיקים במיתתן קרויין חיים" ראו בנספח 3: "חיים, מתים, קברים ומקומות קדושים בהגות חז"ל".

¹⁰⁸ משנה, אבות ג, יד.

¹⁰⁹ ספרי דברים האזינו שיב, ט.

אברהם יצחק ויעקב, אחד מארבעה קניינין שקניתי בעולמי (תורה, שמים וארץ, בית המקדש, וישראל) ואתה אמרת העבירם באומה אחרת?¹¹⁰

ח. זכות אבות

חז"ל מדגישים כי זכות האבות מילאה תפקיד מרכזי לכל אורך ההיסטוריה של עם ישראל. להלן מספר דוגמאות.

האם זכות אבות תתקיים לנצח? חז"ל מביעים דעות שונות בנושא זה:

ר' תנחומא אמר בשם ר' חייא בר מנחמא ואמרי לה ר' ברכיה בר חלבו בשם רבא בר זבדא עד יהואחז הה"ד (מ"ב יג) ויחן ה' אותם וירחמם וגוי' עד עתה, עד עתה זכות אבות קיימת ר' יהושע בן לוי אמר עד אליהו הה"ד (מ"א א יח) ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא וגוי' שמואל אמר עד הושע הה"ד (הושע ב) ועתה אגלה את נבלותה לעיני מאהביה ואיש לא יצילנה מידי ואין איש האמור כאן אלא אברהם כד"א (בראשית כ) ועתה השב אשת האיש ואין איש אלא יצחק שנאמר (שם כד) מי האיש הלזה ואין איש אלא יעקב שנא' (שם כה) ויעקב איש תם ר' יודן אמר עד חזקיה כד"א (ישעיה ט) למרבה המשרה ולשלום אין קץ וגוי', ר' יודן ברבי בשם רבי ברכיה אמר אם ראית זכות אבות שמטה וזכות אמהות שנתמטטה לך והטפל בחסדים הה"ד (שם נד) כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה, הרים אלו אבות והגבעות אלו אמהות ואח"כ וחסדי מאתך לא ימוש אר' **אחא לעולם זכות אבות קיימת, לעולם מזכירין ואומרין (דברים ד) כי אל רחום ה' אלהיך לא ירפך ולא ישחיתך ולא ישכח את ברית אבותיך וגוי'.**

יש להדגיש שעורך המדרש הביא כדעה אחרונה את האמרה "זכות אבות לעולם קיימת", כדי להביע את הרעיון שזו הדעה המסכמת והמקובלת, וזכות אבות קיימת לעולם.¹¹¹

יציאת מצרים בזכות האבות:

ד"א ויהיו בני נח. זש"ה מתהלך בתומו צדיק [אשרי בניו אחריו] (משלי כ, ז), **אשריהם הבנים שיש זכות לאבותם, שזכותם עומדת להן, אשריהן ישראל שזכות אברהם יצחק ויעקב עומדת להם בזכותן היה הקדוש ברוך הוא מצילן**, כשהיו במצרים מה כתיב, וישמע אלוהים את נאקתם וגוי' (שמות ב, כד), וכשיצאו בזכותן יצאו, שנאמר כי זכר את דבר קדשו ויוצא עמו בששון וגוי' [את אברהם עבדו] (תהלים קה, מב-מג), כשעשו את העגל מה כתיב, זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך וגוי' (שמות לב, יג), בימי אליהו מה כתיב, אלהי אברהם יצחק וישראל וגוי' (מ"א יח, לו), כך בכל דור ודור. זכות אבות עומדת להן עד חזאל מלך ארם, שנאמר וחזאל מלך ארם וגוי' ויחן ה' אותם וירחמם [ויפן אליהם למען בריתו את אברהם יצחק ויעקב ולא אבה השחיתם ולא השליכם מעל פניו עד עתה] (מ"ב יג, כב-כג).¹¹²

"ויזכור אלוהים את בריתו, ולא היו ראויין ישראל להנצל לפי שהיו רשעים, **אלא בזכות אבות נגאלו**, הה"ד ויזכור אלוהים את בריתו".¹¹³

¹¹⁰ בבלי, פסחים פז ע"א.

¹¹¹ כלל זה מקובל בפסיקת הלכה. ראו: "הלכה", אנציקלופדיה תלמודית, ט, סעיף כט.

¹¹² אגדת בראשית [בובר] י, ב.

¹¹³ שמות רבה [וילנא] שמות א.

הצלת ישראל מעונש על חטא העגל בזכות אבות:

אמר ליה משה ואפילו אתה עוקר את השמים ואת הארץ לישראל אי אתה יכול לעקור שנשבעת לאבותיהם ולא נשבעת להם לא בשמים ולא בארץ אלא בשמך הגדול... אמר לפניו עשה בזכות ג' אבות והרי שמונים זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך, כיון שהזכיר משה זכות אבות מיד א"ל סלחתי כדברך, כיון שעמד שלמה וראה שהזכיר משה שבעים ושבעה צדיקים חיים ולא הועיל כלום אילולי שהזכיר זכות שלשת האבות שהיו מתים התחיל אומר (קהלת ד) ושבח אני את המתים שכבר מתו מן החיים אשר המה חיים עדנה, ד"א זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך אשר נשבעת להם בך ותדבר אליהם ארבה את זרעכם ככוכבי השמים וכל הארץ הזאת אשר אמרתי אתן לזרעכם ונחלו לעולם וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו אר' לוי אמר לו משה רבש"ע חייך הן המתים א"ל משה אף אתה טועה לא כך אמרתי לך אני אמית ואחיה א"ל משה ואם חייך הן המתים חשוב כמו שהאבות עומדין ומבקשין על בניהן מה היית משיבן כיון שאמר לו משה הדבר הזה מיד וינחם ה' על הרעה.¹¹⁴

"שכשחטאו ישראל במדבר עמד משה לפני הקב"ה ואמר כמה תפלות ותחנונים לפניו ולא נענה וכשאמר (שמות לב יג) "זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך מיד נענה".¹¹⁵

קומה ה' באפך, אמר רבי שמואל בר נחמני בשעה שעלה משה למרום וסרחו ישראל נדווגו לו חמשה מלאכי חבלה ואלו הן אף וחמה קצף השמד ומשחית, נתירא משה מהם, מה עשה נתלה בזכות אבות, אמר לפניו רבש"ע! זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך, באותה שעה נתמלא על ישראל רחמים שנאמר וינחם ה' על הרעה. ... יצא משה לקראת אברהם יצחק ויעקב אל מערת המכפלה ואמר אבות העולם עמדו לפני בשעה זו שהרי בניכם נתנו כצאן לטבח, מיד עמדו לפניו, אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא רבש"ע לא כך נשבעת לאלו להרבות זרעם ככוכבי השמים, ובזכות שלשה אבות נעצרו שלשה ונשתיירו שנים, אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא רבש"ע למען שמך הגדול אני עוצר חרון אף מישראל שנאמר שוב מחרון אפך.¹¹⁶

זכות האבות וזכות הארץ

בנוסף לזכות כל אחד מהאבות, העומדת בפני עצמה, מופיעה גם זכות הארץ. גם אמרה זו מיוחסת לריש לקיש:

"וזכרתי את בריתי יעקוב, ואף את בריתי יצחק, ואף את בריתי אברהם אזכור, והארץ אזכור": למה נאמרו אבות אחרונות, כלומר אם אין מעשה יעקב כדי מעשה יצחק, אם אין מעשה יצחק כדי מעשה אברהם, כדי כל אחד ואחד שייתלה בגינו. ולמה נאמר באברהם וביעקב זכירה וביצחק לא נאמר זכירה, ר' ברכיה ורבנין. ר' ברכיה אמר על ידי שהיה בן ייסורין. ורבנין אמרי רואין אפרו של יצחק כאילו הוא צבור על גבי המזבת. ולמה נאמר באברהם וביצחק אף וביעקב לא נאמר אף, אלא מלמד שהייתה מיטתו שלאבינו יעקב שלימה. אברהם יצא ממנו פסולת, ישמעאל ובני קטורה. יצחק יצא ממנו פסולת, עשו וכל

¹¹⁴ דברים רבה [וילנא] עקב ג.

¹¹⁵ בבלי, שבת לא ע"א.

¹¹⁶ ילקוט שמעוני, תהלים, רמז תרלו.

אלופיו. יעקב הייתה מיטתו שלימה שנולדו לו כל בניו צדיקים. אין לי אלא אבות, אמהות מניין, ת"ל את אלופי את, ואין אתים אלא אימהות, שני שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו שמה קברו וגו' (בראשית מט, לא). ולמה מזכיר אבות ומזכיר זכות הארץ עמהן, אמר ר' שמעון בן לקיש: למלך שהיו לו שלשה בנים ושפחה אחת משלו מגדלתו, כיון שהמלך שואל בשלום בניו היה אומר שאלו לי בשלום הגדלת, כך הקדוש ברוך הוא מזכיר זכות אבות ומזכיר זכות הארץ עמהם, וזכרתי את בריתי יעקב וגו' והארץ אזכור.¹¹⁷

אזכורים נוספים של זכות אבות מקיפים נושאים רבים ומשקפים את עומק מערכת התודעה שבנו חז"ל סביב מוטיב זה.

זכות אבות בעבודת המקדש:

בין השאר, חז"ל מייחסים כוונה להזכרת זכות אבות לנוסחאות שנאמרו ע"י הכהנים בתחילת העבודה בית המקדש, המוזכרות במשנה: "אמר להם הממונה: צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה; אם הגיע הרואה אומר "ברקאי". מתתיא (מתיא) בן שמואל אומר: האיר פני כל המזרח עד ש(הוא) בחברון? והוא אומר הן".¹¹⁸

על משנה זו מובאת הערה בתלמוד הירושלמי: "עד שהוא בחברון" והוא אומר הן? בא להזכיר זכות אבות".¹¹⁹

תורה בזכות אבות:

"ויקרא אליו ה' מן ההר לאמר, בזכות ההר, ואין ההר אלא אבות שנאמר (מיכה ו) שמעו הרים את ריב ה', ומשה עלה אל האלוהים, עלה בענן וירד בענן וזכות אבות עולה ויורדת עמו".¹²⁰

הוצאת מים מן הסלע בזכות האבות:

ודברתם אל הסלע [כ, ח], והכיתם לא נאמר, א"ל כשהנער קטן רבו מכהו ומלמדו כיון שהגדיל בדבור הוא מיסרו, כך אמר הקדוש ברוך הוא למשה כשהיה סלע זה קטן הכית אותו שנאמר והכית בצור אבל עכשיו ודברתם אל הסלע שנה עליו פרק אחד והוא מוציא מים מן הסלע, והוצאת להם מים מן הסלע יש כח וזכות לאותן שישנים במערת המכפלה שתוציא להם מים, ואין סלע אלא זכות אבות שנאמר ירונו יושבי סלע.¹²¹

סליחה וכפרה בזכות אבות במערת המכפלה:

קומה ה' באפך, אמר רבי שמואל בר נחמני בשעה שעלה משה למרום וסרחו ישראל נזדווגו לו חמשה מלאכי חבלה ואלו הן אף וחמה קצף השמד ומשחית, נתירא משה מהם, מה עשה נתלה בזכות אבות, אמר לפניו רבש"ע! זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך, באותה שעה נתמלא על ישראל רחמים שנאמר וינחם ה' על הרעה. מיד נסתלקה ממנו

¹¹⁷ ויקרא רבה [מרגליות] בחוקותי לו, ה.

¹¹⁸ משנה, יומא ג, א; תמיד ג, ב.

¹¹⁹ ירושלמי, יומא ג, א.

¹²⁰ שמות רבה [וילנא] יתרו כח, ב.

¹²¹ ילקוט שמעוני במדבר, חקת, רמז תשסג.

שלשה מלאכי חבלה ונשתיירו אף וחמה, אמר לפניו לית אנא יכיל למיקם בתרויהון קום את בחד ואנא בחד הה"ד קומה ה' באפך, ומנין שעמד משה בחמה שנאמר ויאמר להשמידם לולי משה בחירו וגו'. **יצא משה לקראת אברהם יצחק ויעקב אל מערת המכפלה ואמר אבות העולם עמדו לפני בשעה זו שהרי בניכם נתנו כצאן לטבח, מיד עמדו לפניו, אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא רבש"ע לא כך נשבעת לאלו להרבות זרעם ככוכבי השמים, ובזכות שלשה אבות נעצרו שלשה ונשתיירו שנים, אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא רבש"ע למען שמך הגדול אני עוצר חרון אף מישראל שנאמר שוב מחרון אפך.**¹²²

זכיה בדין בזכות אבות:

ר' לוי בשם ר' חמא ב"ר חנינא לאחד שהיה לו דין בפני אביו אמר לו בני אם בקשת לזכות לפני בדין מנה לך דיקאליקוס פלוני ואת זוכה לפני בדין. **כך אמר להן הקדוש ברוך הוא לישראל בניי אם בקשתם לזכות לפניי בדין תהו מזכירין לפניי זכות אבות ואתם זוכין לפניי בדין.** ואימתי? בראש השנה, "בחדש השביעי באחד לחדש". באחד (ויקרא כג, כד) זה אברהם, דכתי' אחד היה אברהם ויירש את הארץ (יחזקאל לג, כד). זכרון תרועה (ויקרא כג, כד) זה יצחק, דכתי' וירא והנה איל אחר נאחז בסבך בקרניו (בראשית כב, יג). מקרא קדש (ויקרא כג, כד) זה יעקב, דכתי' שמע אלי יעקב וישראל מקוראי (ישעיה מח, יב). ואימתי תהו מזכירין לפניי זכות אבות ותהו זוכין בדין? בראש השנה, בחדש השביעי.¹²³

הייחוס לאבות כגורם הלכתי

הדגשת מקומם של האבות כגורם מעשי בחיי היהודים בתקופת חז"ל אינה מוגבלת רק לתחום המדרשי והאגדי, אלא מופיעה גם כגורם הלכתי. לדוגמה:

בושת - הכל לפי המבייש והמתבייש. מני מתניתין? לא רבי מאיר ולא ר' יהודה, אלא ר' שמעון היא! דתנן: **וכולן רואין אותן כאילו הם בני חורין שירדו מנכסיהם, שהן בני אברהם יצחק ויעקב,** דברי ר' מאיר; ר' יהודה אומר: הגדול לפי גודלו, והקטן לפי קטנו; רבי שמעון אומר: עשירים - רואין אותן כאילו הם בני חורין שירדו מנכסיהם, עניים - כפחותין שבהן.¹²⁴

זה הכלל: הכל לפי כבודו. אמר ר' עקיבא: **אפילו עניים שבישראל רואין אותם כאילו הם בני חורין שירדו מנכסיהם, שהם בני אברהם יצחק ויעקב.**¹²⁵

המדרש "סדר אליהו רבה" (המכונה גם "תנא דבי אליהו") הציב את האבות כיעד בשאיפה לעודד התנהגות דומה להם. (לגבי זמנו של המדרש חלוקות הדעות – והן משתרעות על טווח של כ – 700 שנה, מהמאה ה-3 ועד המאה ה-9.¹²⁶ נראה שחלקים מהמדרש הם קדומים והוא נערך בתקופה מאוחרת.) במדרש זה מועלה ביטוי שצוטט מאז פעמים רבות בהקשרים שונים; בביטוי משתמע שהאבות הוצבו כיעד ודוגמה להתנהגות לדורות שאחריהם:

ברוך המקום ברוך הוא שבחר בהן בישראל מכל באי העולם ומכל מעשה ידיו שברא בעולם, וקנה אותן קנין גמור, בנים ועבדים לשמו, פעמים מדבר עמהן כשהוא מדבר עם הרבים,

¹²² ילקוט שמעוני תהלים, רמז תרלז.

¹²³ ויקרא רבה [מרגליות] אמור כט, ז.

¹²⁴ בבלי, בבא קמא פו ע"א.

¹²⁵ בבלי, בבא קמא צ ע"ב.

¹²⁶ ראו סיכום הדעות אצל רייזל, תשע"ג, עמ' 346–353.

פעמים מדבר עימהן כשהוא מדבר עם היחיד, באהבה שאהב אותן ובשמחתו ששמח בהן [...] **לפיכך יהיו אומרים כל אחד ואחד: "מתי יגיעו מעשיי למעשה אברהם יצחק ויעקב, שלא קנו העולם הזה והעולם הבא אלא בשביל מעשיהם הטובים ותלמוד תורה"**.¹²⁷

מדרש זה משלב את רעיון הבחירה בישראל והקשר (הדיבור) עימם לשאיפה של כל פרט להצבתם כיעד להתנהגות מעשית. שאיפה זו ממשיכה ללוות כל פרט מישראל ומעניקה לו קישור תודעתי יומיומי עם האבות.

סיכום

אוסף קטעי אמרות חז"ל שהובא לעיל, הכולל דוגמאות מתוך מבחר עשיר וגדול, ממחיש היטב את המקום המרכזי והחשוב של האבות במערכת התודעה של חז"ל. זכות אבות, בחירתם, מעלותיהם, סגולתם, תפילתם, וכמובן הקשר העמוק למקום מנוחתם – מערת המכפלה, תפסו מקום מרכזי במחשבת חז"ל ובהגותם. כפי שהראנו בגוף העבודה, האמוראים הכירו את מערת המכפלה החל מהדור הראשון, ואמרות חז"ל הופיעו על רקע הכרות ממשית עם האתר עצמו ולא רק כאמירות תיאורטיות בלבד. כפי שפירשנו לאורך כל חלק זה של העבודה, למערכת תודעה זו תפקיד מרכזי בקונפליקט התיאולוגי על הנצרות, שקראה תיגר על ערכים מרכזיים בזהות ובתודעה היהודית.

אוסף הקטעים לעיל לקוח מתוך מבחר מדרשים שהופיעו לאורך מאות שנים הן בבבל והן בארץ ישראל. כפי שנטען לעיל ובגוף העבודה, אין בהכרח קשר בין זמן ומקום הופעת המדרש לבין זמן ומקום יצירתו. יסודות ההיכרות והבניית משמעות האבות בתודעת חז"ל הם קדומים; הם התפתחו לאורך כל תקופת המשנה והתלמוד, על רקע השתרשות והתפשטות הנצרות, ונודע להם תפקיד מרכזי בהתמודדות התיאולוגית עימה.

נספח 3: חיים, מתים, קברים ומקומות קדושים בהגות חז"ל

בגוף העבודה התייחסנו להדגשת משמעותם, מקומם ותפקידם של האבות בהגות חז"ל. כפי שהראנו, מערכת תודעתית זו נוצרה ע"י חז"ל על בסיס הכרות ממשית עם אתר מערת המכפלה, והתייחסנו לתפקידה במערכה ההגותית והתיאולוגית מול הנצרות.

מנושא זה מסתעף נושא נוסף: התייחסות חז"ל לקברים כמקומות קדושים ופולחן בקברי קדושים וצדיקים. נושא זה נוגע ישירות למספר מדרשים על מערת המכפלה, וכן נוגע בעקיפין למסורות על פולחן קברים ולתפיסת המתים בכלל בהגות חז"ל.¹²⁸ לנושאים אלו ייחוד הנספח להלן.

ביקור רבי בנאה במערת המכפלה

ראשית נתייחס לסיפור על רבי בנאה (הנקרא במקורות ארצישראלים רבי בניה או רבי בנייה), שחי ופעל בארץ ישראל בדור המעבר, הדור האחרון של התנאים והדור הראשון של האמוראים, באמצע

¹²⁷ תנא דבי אליהו רבה [איש שלום] כג.
¹²⁸ כפי שהוכחנו בהרחבה בעבודה, אישים ומסורות נדדו בין שני המרכזים ומקורות ארצישראלים מוקדמים עשויים להופיע בבבל בתקופה מאוחרת. לסקירת מספר מקורות בנושא הנדון בנספח זה ראו: רובין 1997.

המאה ה-3 לסה"נ; הוא היה בין השאר רבו של גדול אמוראי ארץ ישראל - ר' יוחנן.¹²⁹ דבריו מופיעים גם בברייתות¹³⁰ ובמדרשים במכילתא ובספרי.

בתלמוד הבבלי מסופר שר' בנאה ציין מערות קבורה; בין השאר ביקר גם במערת המכפלה:

ר' בנאה הוה קא מציין מערתא. כי מטא למערתא דאברהם אשכחיה לאליעזר עבד אברהם דקאי קמי בבא. א"ל [אמר ליה]: מאי קא עבד אברהם? א"ל: גאני בכנפה דשרה וקא מעיינא ליה ברישיה. א"ל: זיל אימא ליה בנאה קאי אבבא. א"ל: ליעול; מידע ידיע דייע דיצר בהאי עלמא ליכא. עייל, עיין ונפק. כי מטא למערתא דאדם הראשון יצתה בת קול ואמרה: נסתכלת בדמות דיוקני, בדיוקני עצמה אל תסתכל! – 'הא בעינא לציוני מערתא?!' – 'כמידת החיצונה כך מידת הפנימית'. ולמ"ד (עירובין נג ע"א) 'שני בתים זו למעלה מזו?' – 'כמידת העליונה כך מידת התחתונה'. אר' בנאה: נסתכלתי בשני עקיביו ודומים לשני גלגלי חמה.

(תרגום: ¹³¹ ר' בנאה היה מציין מערות. כאשר בא למערת אברהם מצאו לאליעזר עבד אברהם שעומד לפני הפתח. אמר לו: מה עושה אברהם? אמר לו: שוכב בחיקה של שרה ומעיינת בראשו. אמר לו: לך אמור לו – בנאה עומד בפתח. אמר לו [אברהם]: "יבוא! יודע הוא שאין יצר [הרע] בעולם הזה". נכנס, הסתכל ויצא. כאשר בא למערת אדם הראשון יצאה בת קול ואמרה: "הסתכלת בדמות דיוקני, בדיוקני עצמו אל תסתכל". – "הרי ברצוני לציין המערה?!") – "כמידת החיצונה כך מידת הפנימית". ולפי הדעה ש"מערת המכפלה" היא שני בתים זה למעלה מזה? כמידת העליונה כך מידת התחתונה.)

מאופי הסיפור ברור שמעורבות בו אגדות ועובדות. לפי פרשנויות שונות, ביניהן של ר' יצחק אלפסי (הרי"ף), "כל המעשה אירע בחלום".¹³² אך אין ספק שהסיפור מעיד כי חז"ל ייחסו קדושה וחשיבות דתית מיוחדת למערת המכפלה.¹³³ להערכתנו ביקור זה לא נועד לציין טומאה אלא כביקור תפילה (ראה להלן ובהערה).

עם זאת, הסיפור כולל עובדות ברורות למדי על הימצאות שתי מערות, המצויות זו אחר זו, או זו מעל זו, בשני מפלסים; כן ברור שאחרי הכניסה למפלס העליון או למערה הראשונה ("מערת אברהם") ישנה כניסה נוספת אל המפלס העמוק יותר ואל המערה הפנימית יותר ("מערת אדם הראשון").¹³⁴

תיאור זה הולם את צורתה ואופיה של המערה המוכרת לנו, וסביר שהוא נובע מהיכרות אישית וממשית עם המקום. הידיעות הועברו לדור הבא של האמוראים, אשר מסרו גם הם ידיעות ועובדות על המקום.¹³⁵

¹²⁹ בבלי, בבא בתרא נז ע"ב.

¹³⁰ כגון בבלי, תענית ז ע"א.

¹³¹ תרגום הקטעים הארמיים להלן מבוסס על תרגום שטיינזלץ בשניוניים מסוימים.

¹³² אשתורי הפרחי, תרנ"ז, עמ' ש.

¹³³ ספראי מפרש את ביקור רבי בנאה וריש לקיש כציון מפני טומאה (ספראי וספראי, תשע"א, עמ' 406). לדעתו הביקור של רבי בנאה הוא בבלי וכולו אגדי ו"אין משיבין על האגדה" (שם, הערה 13). אך לדעתנו הסיפור נשען על בסיס ריאלי, והתיאור המובא בו תואם את מבנה המערה התת-קרקעית המוכרת לנו (ראו ארנון, 2017, עמ' 39–40).

¹³⁴ ראו תיאור המערה בפרק "מערת המכפלה בתקופת הברונזה והברזל" ותכניות וצילומים באוגדן איריס ח.

¹³⁵ פרשנות מרחיקת לכת לאגדה זו היא פרשנותו של בנוביץ, תשע"ח, עמ' 794–796. לפי בנוביץ, הסיפור נוצר בבבל, והוא מייחס לרבי בנאה ציון מערות לאזורה מפני הטומאה. לדעתו המסורת בעניין רבי בנאה התפתחה כנגד הנצרות, ומטרתה להביע את הרעיון הנגדי לרעיון שישו ירד למערתו של אדם הראשון וגאל אותו: האמוראים ביקשו להביע את הרעיון שלא ישו - בן האל - ירד לשאול כדי לגאול את אדם הראשון מקברו, אלא רבי בנאה (המכונה במקורות ארצישראלים "בניה" שמשמעותו "בן יה" = בן האלוהים) ירד למערת אברהם בחברו, ובניגוד לנצרות – הוא לא ירד

דעה רווחת בין מפרשי התלמוד היא שמטרת ציון המערות הייתה להזהיר מפני הטומאה (בדומה ל"מציינים את הקברים" במשנה שקלים א, א)¹³⁶ אך אנו מבקשים להציע פרשנות שונה למטרת הביקור. על משמעות המונח "ציון מערות" עשוי ללמד מקור נוסף, המספר על ריש לקיש, תלמידו של רבי בנאה, שגם הוא ציין מערות: "ריש לקיש הוה מציין מערתא דרבנן. כי מטא למערתיה דרבי חייא איעלמא מיניה. חלש דעתיה, אמר: רבונו של עולם, לא פלפתי תורה כמותו? יצתה בת קול ואמרה לו: תורה כמותו פלפלת, תורה כמותו לא ריבצת".¹³⁷

נוסח אגדה זו, דומה באופן מובהק לאגדה על רבי בנאה בבבא בתרא.¹³⁸ ממקור זה ברור שמטרת ציון המערות לא הייתה לציין קברים מפני הטומאה, כיון שריש לקיש ציין דוקא "מערתא דרבנן" ולא מערות של אנשים סתמיים; יתר על כן, צערו על כי לא מצא את מערתו של רבי חייא למרות שפלפל בתורה כמוהו מעיד כי הביקור במערה נועד לבטא הערכה לרבי חייא ולא התייחסות לטומאה המצויה בקבר.

התלמוד הירושלמי מעיד שריש לקיש צם שלש מאות צומות כדי לזכות לראות את רבי חייא בחלום אך לא זכה לראותו והצטער על כך. התשובה שקיבל דומה לתשובה בתלמוד הבבלי:¹³⁹

ר"ש בן לקיש צם תלת מאוון צומין למיחמי ר"ח רובה ולא חמתיה. ובסופא שרא מצטער. אמר מה הוה לעי באוריתא סגין מיניי? א"ל ריבץ תורה בישראל יותר ממך, ולא עוד אלא דהוה גלי (היה גולה ממקומו להפיץ תורה). אמר לון: ולא הוינא גלי? (וכי אני לא גליתי?) אמרין ליה: את הוית גלי מילף (ללמוד) והוא הוה גלי מלפה (ללמד).¹⁴⁰

(תרגום: ר' שמעון בן לקיש צם שלש מאות צומות כדי לראות את ר' חייא הגדול ולא ראהו, ובסוף היה בצער. אמר: האם הוא עסק בתורה יותר ממני?)

לאור זאת יש להסיק ש"ציון המערות" וביקורו של ריש לקיש במערות החכמים, בדומה ל"ציון המערות" וביקורו של רב רבו – רבי בנאה – במערת המכפלה, לא נועדו לבטא יחס של ריחוק במטרה להזהיר מפני הטומאה ולהרחיק אנשים מהמקום, אלא אדרבה: מטרתם הייתה לבטא יחס של הערצה לאישים הטמונים בקברים אלו.¹⁴¹

ואכן, בהמשך הסוגיה שם מוזכרת במפורש תפילה לרפואה על קבר צדיק:

"אמר רבי זירא: אמש נראה לי רבי יוסי ברבי חנינא, אמרתי לו: אצל מי אתה תקוע? (ביאור: אצל מי אתה נמצא בעולם הבא?) - אמר לי: אצל רבי יוחנן. - ורבי יוחנן אצל מי? - אצל רבי ינאי. - ורבי

כדי להוציא אותו אלא כדי למדוד את קברו לצרכים הלכתיים, אך הכניסה למערת אדם נמנעה ממנו. לדעתו סיפור רבי בנאה במערת המכפלה נוצר בבבל לאחר שרבי יצחק קבע שאדם הראשון נקבר בחברון ולא בירושלים. העורך הבבלי הכיר את הסיפור ואת ייחוסו לרבי בנאה (=בניה) ושילב אותו בקובץ סיפורי רבי בנאה. פרשנות זו היא מרחיקת לכת, ומעניקה משמעות חריגה לשמו של רבי בנאה. לדעתנו אין סיבה או הצדקה לפרשנות זו, וסיפורו של רבי בנאה מבוסס על עובדות ריאליות, גם אם שולב בו מרכיב מיסטי.

¹³⁶ לדוגמה – כך פירש רשב"ם (נכד רש"י): רבי בנאה – אדם גדול וחשוב היה לפיכך ניתן לו רשות ליכנס בקברי צדיקים אבל אחר לא כדאמר"י (חולין ז ע"ב) גדולים צדיקים במיתתן יותר מבחייהן והיה נכנס במערות ומודד מדת ארכן מבפנים ואח"כ מודד מבחוץ כנגדן ועשה שם ציון סיד כדי להכיר מקום הטומאה ולא יביאו טהרות דרך כאן שלא יאהיל על הקבר. כך פירשו גם תוספות, רמב"ן, ריטב"א ועוד.

¹³⁷ בבלי, בבא מציעא פה ע"ב.

¹³⁸ בנובין, תשע"ח, עמ' 795.

¹³⁹ ההבדל בין הסיפורים מאפיין הבדל בגישות בין התלמודים – הבבלי מדגיש ביקור ותפילה בקברים והירושלמי את המפגש עם דמויות הצדיקים. ראו בהמשך.

¹⁴⁰ ירושלמי, כלאים ט, ג.

¹⁴¹ פרשנות זו היא בניגוד לדעתו של ספראי, תשנ"ה, ובפרט עמ' 216, 225–226, ובניגוד לדעת ספראי, 1987, עמ' 312, הערה 11. גם הוא מפרש ציון המערות כציון אזהרה מפני טומאה. אך מסקנתנו היא כפי שפרטנו לעיל מהסיבות שפורטו.

ינאי אצל מי? - אצל רבי חנינא. - אצל רבי חנינא אצל מי? - אצל רבי חייא. - אמרתי לו: ורבי יוחנן אצל רבי חייא לא? - אמר לי: באתר דזקוקין דנורא ובעורין דאשא - מאן מעייל בר נפחא לתמן (למקום של זיקוקי אור ובערת אש - מי יכול להכניס בן נפח?). אמר רב חביבא: אשתעי לי רב חביבא בר סורמקי: חזי ליה ההוא מרבנן דהוה שכיח אליהו גביה, דלצפרא הוה שפירן עיניה, ולאורתא דמיין כדמיקלין בנורא. אמרי ליה: מאי האי? ואמר לי: דאמר ליה לאלהו: אחוי לי רבנן כי סלקי למתיבתא דרקיע! אמר לי: בכולהו מצית אסתכולי בהו, לבר מגוהרקא דרבי חייא דלא תסתכל ביה. מאי סימנייהו? בכולהו אזלי מלאכי כי סלקי ונחתי, לבר מגוהרקא דרבי חייא דמנפשיה סליק ונחית. לא מצאי לאוקמא אנפשי, אסתכלי בה, אתו תרי בוטיטי דנורא ומחיוהו לההוא גברא וסמינהו לעיניה. למחר אזלי אשתטחי אמערתיה, אמניא: מתנייתא דמר מתנינא, ואתסאיי" (בבלי, בבא מציעא פה ע"ב). (תרגום: אמר רב חביבא: אמר לי רב חביבא בר סורמקי: נראה לי אחד מהחכמים שהיה אליהו (הנביא) מצוי אצלו. בבקר עיניו (של החכם) היו טובות, ולערב דומות כצרות באש. שאלתי אותו: מה זאת? ואמר לי: אמרתי לו (לאלהו): "הראה לי את החכמים שעולים לשיבה ברקיע!" אמר לי (אלהו): "בכולם אתה יכול להסתכל, פרט למרכבתו של רבי חייא, בו אל תסתכל". - "מה סימנו?" - "עם כולם הולכים מלאכים כשעולים ויורדים, לבד ממרכבתו של רבי חייא שעולה ויורדת בעצמה". לא יכולתי לעצור בעצמי, והסתכלתי בו. באו שני שביטי אש והיכו את אותו אדם (אותו), וסימאו את עיני. למחרת הלכתי והשתטחתי על מערתו, ואמרתי: "את משנתך אני לומד", ונרפאתי.) מכאן, שתפילה על קברי צדיקים אינה מטמאה אלא מועילה.¹⁴²

פולחן ותפילה בקברים

פולחן בקברים או בקרבתם הוא נוהג דתי – תרבותי נפוץ בדתות שונות, כולל שתי הדתות בהן עוסקת עבודה זו – היהדות והנצרות. להלן נסקור וננתח את התופעה ושרשיה במקורות חז"ל. התייחסות לקברים כאל אתרים בעלי משמעות דתית ויעדי ביקור למטרת תפילה וחוויה דתית החלה בתקופת המשנה, אך מקורות בנושא מופיעים בעיקר בתקופת התלמוד.

המקרא מדגיש את ייחודיות עבודת האל ללא כל מתווכים או שותפים: "זָבַח לַאֱהִלִּים יַחְרֹם בְּלִטֵּי לְה' לְבָדוֹ".¹⁴³ המקרא מדגיש את האיסור "לדרוש אל המתים": "לֹא-יִמָּצָא בָךְ, מַעֲבִיר בְּנוֹ וּבְתוֹ

¹⁴² לפי הסבר זה מפרש רבי יעקב עמדין – יעבץ (1775 – 1700) את שתי הסוגיות - בבבא בתרא ובבא מציעא; לדעתו צוינו המערות של קברי צדיקים כדי שיבואו להתפלל בהן; הוא מוסיף לכך את המדרש על כלב בן יפונה שעלה להתפלל במערת המכפלה וניצל מעצת המרגלים (בבלי, סוטה לד ע"ב). וכך דבריו: "נראה לי כי היכי דלידעו אינשי ואתו לצלווי על קברייהו ומודעי להו כל צרה שלא תבוא על הציבור. והיינו נמי דר' בנאה דהוה מציין מערתא (בפרק חזקת הבתים), דקברי צדיקים כאבות ודאי לא מטמאין, אלא נפקא מינה כדאמרן, וכדאשכחן גבי כלב שהלך ונשתטח על קברי אבות". (תרגום: נראה לי כי כך ידעו אנשים ויבואו להתפלל על קבריהם ומודיעים להם כל צרה שלא תבוא על הציבור. וכמו כן רבי בנאה שציין מערות, כי קברי צדיקים כאבות ודאי לא מטמאים, אלא עולה מכאן כמו שאמרנו, וכמו שמצאנו לגבי כלב שהלך והשתטח על קברי אבות). באופן דומה מפרש גם הרש"ש (רבי שמואל שטארשון, פעל באמצע המאה ה-19) את הסיפור במסכת בבא מציעא פה ע"ב על ריש לקיש (שהובא לעיל); הוא מקשה על פירוש רש"י - אם היתה הכוונה לציון מפני הטומאה - מדוע ציין ריש לקיש דווקא את קברי החכמים? (ויש לשאול גם - מדוע הצטער כשלא מצא את מערת רבי חייא?) וכך דבריו על רש"י ד"ה "מציין שלא יכשלו כהנים": "לפי זה מאי איריא דרבנן, דכולי עלמא נמי; כדאשכחן בר' בנאה בב"ב (נח)? ומה שסיים שלא תארע תקלה ע"י צדיקים הוא דוחק; ויש לפרש - בכדי שיוכרו להתפלל על קבריהם כדמצינו בכלב בסוטה (לד ב) ובשאר מקומות". יש לציין שרבי בנאה היה רבו של רבי יוחנן, חברו הקרוב ורבו של ריש לקיש, וסביר שהם נקטו בפעולה דומה בציון מערות וקברי צדיקים. רמז נוסף להסבר זה נמצא במקור קדום - "מושב זקנים על התורה" - קובץ פירושי רבותינו בעלי התוספות ז"ל (ספריית בני תורה תשי"ט, עמ' קמ, פירוש על פרשת בשלח): "ויקח משה את עצמות יוסף עמו - ואם תאמר למה היו (משה ואחרים) מיטמאין? וי"ל דצדיקים אינם מטמאין במיתתן, (כמו שמובא בגמרא) סוף חזקת הבתים (ב"ב נח א) גבי רבי בנאה. השאלה היא כיצד משה נטמא ולקח עימו את עצמות יוסף; והתשובה היא כי צדיקים אינם מטמאין במיתתן. ההוכחה המובאת לפירוש זה היא הסוגיה בה עסקנו על ביקור רבי בנאה במערת המכפלה; מכאן, שגם לדעת מפרש זה (מבעלי התוספות) הביקור במערת המכפלה אינו קשור לאזרה מפני הטומאה (אלא מסתבר שנועד לתפילה). באופן דומה מסביר גם אשתורי הפרחי בספר "כפתור ופרח" (תרנ"ז, עמ' רצח-רצט) את ביקורו של רבי בנאה, ומסקנתו היא שיש לבקר בציוני הצדיקים כי "יש בהם לעולם מקדושתם הראשונה".

¹⁴³ שמות כב, יט.

בְּאֵשׁ, קֶסֶם קֶסָמִים, מְעוֹנָן וּמְנַחֵשׁ וּמְכַשֵּׁף. וְחֶבֶר, חֶבֶר, וְשָׂאֵל אוֹב וְיִדְעֵנִי, וְדַרְשׁ אֶל הַמָּתִים. כִּי תוֹעֵבֶת ה', כָּל עֲשֵׂה אֲלֶיהָ".¹⁴⁴ פנייתו של שאול אל שמואל באמצעות בעלת אוֹב¹⁴⁵ עוררה ביקורת.¹⁴⁶

עם זאת, המקרא מספר בהרחבה על קבורת אישים חשובים: סיפור קניין מערת המכפלה¹⁴⁷ וקבורת האבות בה,¹⁴⁸ קבורת רחל ובניית המצבה על קברה המצויינת במילים "היא מצבת קבורת רחל עד היום" בדרך בית לחם,¹⁴⁹ וכן על מות דבורה מינקת רחל וקבורתה,¹⁵⁰ העלאת יעקב לקבורה בחברון,¹⁵¹ העלאת עצמותיו של יוסף ממצרים¹⁵² וקבורתן בימי יהושע בן-נון בחלקת השדה אשר בשכם,¹⁵³ קבורת מלכי בית דוד בקברי אבותיהם בעיר דוד, ועוד. קברים אלו אינם אתרי פולחן, אלא אנדרטאות זיכרון, שאזכורן נועד לעגן את זכותו של עם ישראל בארץ אבותיו, ולהוות עדות לנוכחות ראשוני האומה בארץ המובטחת.¹⁵⁴ רמז לרעיון זה ניתן למצוא אצל נחמיה בפנייתו למלך ארתחשסתא: "אִם עַל הַמֶּלֶךְ טוֹב [...] תִּשְׁלַחֲנִי אֶל יְהוּדָה, אֶל עִיר קְבֻרוֹת אַבְתִּי, וְאֶבְנְנָה".¹⁵⁵ התייחסות שונה במקרא מובעת כלפי קבר משה: "וְלֹא יָדַע אִישׁ אֶת קְבֻרָתוֹ עַד הַיּוֹם הַזֶּה".¹⁵⁶ אחד ההסברים המופיעים במדרשי חז"ל להיעלמותו קברו של משה, הוא כוונה למנוע הפיכתו למקום תפילה וכן למנוע פולחן אלילי סביב קברו, ולכך נתייחס להלן.

בתקופת הבית השני התפשטה התרבות ההלניסטית של בניית מצבות קבורה ומונומנטים מפוארים; חלקם מתועדים בספרות.¹⁵⁷ חלק ממצבות אלו שרדו, והן ניצבות עד היום (כדוגמת המצבות בנחל קדרון – המכונות קבר בני חזיר, יד אבשלום, קבר זכריה, וכן קבר יאסון)¹⁵⁸ ובאתרים נוספים.¹⁵⁹

בתקופת הבית ניתן להבחין בניצני תופעת תפילה (או, בלשון המקור "השתטחות") על קברים, בנסיבות ייחודיות, כמו בדוגמאות להלן:

תנו רבנן: אמר רבי יהודה בן טבאי: אראה בנחמה אם לא הרגתי עד זומם, להוציא מלבן של צדוקין שהיו אומרים אין עדים זוממין נהרגין עד שיהרג הנידון. אמר לו שמעון בן שטח: אראה בנחמה אם לא שפכת דם נקי, שהרי אמרו חכמים: אין עדים זוממין נהרגין עד שיזומו שניהם ואין לוקין עד שיזומו שניהם ואין משלמין ממון עד שיזומו שניהם. מיד קבל עליו יהודה בן טבאי שאינו מורה הלכה אלא בפני שמעון בן שטח. **כל ימיו של יהודה בן**

¹⁴⁴ דברים יח, י-יא.
¹⁴⁵ שמואל א כח, טו.
¹⁴⁶ ויקרא רבה [וילנא] אמור כו, ז; דברים רבה [ליברמן] ואתחנן ועוד. ויקרא רבה נערך בארץ ישראל אחרי בראשית רבה, בסוף המאה ה-5 ותחילת ה-6. ראו קדרי, תשע"ח², עמ' 307.
¹⁴⁷ בראשית כג, ח-יט.
¹⁴⁸ שם מט, כט-לא.
¹⁴⁹ שם לה, יט.
¹⁵⁰ שם, ח.
¹⁵¹ שם מט-נ.
¹⁵² שמות יג, יט.
¹⁵³ יהושע כד, לב.
¹⁵⁴ ערך "Tombs and Tombstones", אנציקלופדיה יודאיקה, ירושלים 2007.
¹⁵⁵ נחמיה ב, ה.
¹⁵⁶ דברים לד, ו.
¹⁵⁷ כגון מצבות החשמונאים במודיעין, המוזכרות במקבים א, יג, כז-ל, רפפורט, תשס"ד, עמ' 297; בן מתתיהו, 1978, יג, עמ' 210-212.
¹⁵⁸ לוין, תש"ס, עמ' 40-41; קלוגר, תשנ"ו, עמ' 217. קלוגר וזיסו 2003 עמ' 141.
¹⁵⁹ לוין, שם; קלוגר, שם, עמ' 77, 217; ליכטנשטיין, 2007, עמ' 185-187.

טבאי היה משתטח על קברו של אותו הרוג והיה קולו נשמע.¹⁶⁰ כסבורין העם לומר שקולו של הרוג הוא. אמר להם: קולי הוא, תדעו שלמחר הוא מת ואין קולו נשמע.¹⁶¹

"מיד הלך רבי יהושע, ונשתטח על קברי בית שמאי. אמר: נעניתי לכם עצמות בית שמאי, ומה שתומות שלכם כך, מפורשות על אחת כמה וכמה. אמרו: כל ימיו הושחרו שיניו מפני תעניותיו".¹⁶² בניית המצבות המפוארות לווה שהתפתחות יחס של הערצה נקברים בהן. הערצת קברו של שלמה מוזכרת אצל קסיוס דיו: "הקבר של שלמה שאותו הם מעריצים מבין הקברים המקודשים התמוטט והתפרק מאליו".¹⁶³

התייחסות החברה היהודית להערצת קברים מופיעה בהתבטאות המיוחסת לישו בנושא זה נגד הפרושים: "אוי לָכֶם כִּי בּוֹנִים אֶתֶם נְפֹשׁוֹת עַל קְבֻרוֹת הַנְּבִיאִים וְאֲבֹתֵיכֶם הֲרֹגוּ אוֹתָם".¹⁶⁴ במתי נוספו להתבטאות זו גם "קברי הצדיקים": "אוי לכם הסופרים והפרושים החנפים כי בונים אתם קברי הנביאים ותייפו את ציוני קברות הצדיקים".¹⁶⁵

בניית מצבה או "נפש" מוזכרת במשנה: "מותר המת, ליורשיו. רבי מאיר אומר: מותר המת, יהא מונח עד שיבא אליהו. רבי נתן אומר: מותר המת בונין לו נפש על קברו".¹⁶⁶ דעה נוגדת מובאת בברייתא בתלמוד הירושלמי: "רבן שמעון בן גמליאל אומר: אין עושין נפשות לצדיקים דבריהם הן זכרון".¹⁶⁷ מכאן עולה כי בניית מצבות פאר, או "נפשות" בלשון המשנה,¹⁶⁸ המשיכה להתקיים אחר החורבן ואף בימיהם של התנאים בני הדור הרביעי,¹⁶⁹ במחצית השנייה של המאה השנייה לסה"נ.

בקשת סליחה מהמת מופיעה גם בשם רבי יוסי בר חנינא, אמורא ארצישראלי מהדור השלישי, תלמידו של רבי יוחנן. בית מדרשו של רבי יוחנן (שהושפע מרבי בנאה וכלל את ריש לקיש) קיבל כמובן מאליו התייחסות פולחנית לנוכחותם של מתים בעולם הדתי היהודי: "רבי יוסי בר חנינא: כל המבקש מוטו (סליחה) מחבירו אל יבקש ממנו יותר משלש פעמים, שנאמר אנא שא נא... ועתה שא נא; ואם מת - מביא עשרה בני אדם, ומעמידן על קברו, ואומר: חטאתי לה' אלהי ישראל ולפלוני שחבלתי בו".¹⁷⁰

אין מדובר במקרים אלו בתפילה על קברי צדיקים באופן שהיה מקובל בתקופות מאוחרות יותר; אך אין ספק שאזכורים אלו הם נקודת ציון חשובה בתהליך התפתחות היחס לקברים ותקשורת עם הנפטרים הקבורים בהם.

התייחסויות רבות לנושא זה הכוללות מידע על אירועים ומסורות שונות מופיעות במקורות תנאיים או אמוראיים שנוצרו בארץ ישראל, גם אם חלקם הופיעו במקורות בבליים.

¹⁶⁰ יהודה בן טבאי נמנה על הזוג השלישי בתקופת הזוגות, ותקופת פעולתו חפפה את זמן מלכותם של אלכסנדר ינאי ושלומציון המלכה. אולי יש להבחין בין תפילה לבין בכיה על קבר.
¹⁶¹ בבלי, חגיגה טז ע"ב.
¹⁶² שם כב ע"ב.
¹⁶³ ראו אצל אופנהיימר, תש"ם, עמ' 19.
¹⁶⁴ לוקס יא 47.
¹⁶⁵ מתי כג 29. הנוסח המקורי בלוקס מזכיר את קברי הנביאים; מתי הוסיף את ציוני הצדיקים.
¹⁶⁶ משנה שקלים ב, ה.
¹⁶⁷ ירושלמי שקלים ב, ה.
¹⁶⁸ לדיון בנוגע למשמעות המונח 'נפש' כמצבה, ראה אצל ליכטנשטיין, 2007, עמ' 190–197.
¹⁶⁹ עליהם נמנו ר' מאיר ורבן שמעון בן גמליאל.
¹⁷⁰ בבלי, יומא פז ע"ב.

בגוף העבודה הובאו מקורות המעידים על תפיסת מערת המכפלה כמקום תפילה במדרשי חז"ל הפרוסים לאורך רבדיה השונים של הספרות התלמודית. במקורות חז"ל (שחלקם הובא בגוף העבודה) מסופר על השתטחותם של ירמיהו ואליהו הנביא על קברי האבות וקבריהם של משה ושמואל הנביא בזמן החורבן כדי שיתפללו על בניהם. ממקורות אלו עולה שתופעת ההשתטחות והתפילה על קברי אבות הייתה מוכרת לחז"ל וזכתה להתייחסות חיובית.

יש לציין כי תפילה מיוחסת גם לאבות עצמם:

אליהו הוה שכיח במתיבתא דרבי, יומא חד ריש ירחא הוה, נגה ליה ולא אתא. אמר ליה: מאי טעמא נגה ליה למר? - אמר ליה: אדאוקימנא לאברהם ומשינא ידיה ומצלי, ומגנינא ליה. וכן ליצחק, וכן ליעקב. - ולוקמינהו בהדי הדדי! - סברי: תקפי ברחמי, ומייתי ליה למשיח בלא זמניה. - אמר ליה: ויש דוגמתן בעולם הזה? - אמר ליה: איכא, רבי חייא ובניו. גזר רבי תעניתא, אחתינהו לרבי חייא ובניו. אמר משיב הרוח - ונשבה זיקא, אמר מוריד הגשם - ואתא מיטרא, כי מטא למימר מחיה המתים - רגש עלמא. אמרי ברקיעא: מאן גלי רזיא בעלמא? - אמרי: אליהו. אתיוהו לאליהו, מחיוהו שתין פולסי דנורא. אתא אידמי להו כדובא דנורא, על בנייהו וטרדינהו.¹⁷¹

במקור זה נזכרה תפילה של האבות, וכמסתבר – התפילה התקיימה במקום מנוחתם, במערת המכפלה. אזכור מפורש של השתטחות ותפילה על קברי האבות מופיע במקור נוסף בתלמוד הבבלי:

"ויעלו בנגב ויבא עד חברון" – ויבאו מבעי ליה! אמר רבא: מלמד שפירש כלב מעצת מרגלים והלך ונשתטח על קברי אבות. אמר להן: אבותי! בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים. יהושע כבר בקש משה עליו רחמים שנאמר: ויקרא משה להושע בן נון יהושע - יה יושיעך מעצת מרגלים. והיינו דכתיב: "ועבדי כלב עקב הייתה רוח אחרת עמו".¹⁷²

במדרש פסיקתא רבתי (מאה 6 – 8) מוזכרת תפילה בקבר רחל:

אמר לו יוסף (ליעקב): גזור עכשיו (לעלות את עצמות רחל למערת המכפלה) ואני מעלה אותה וקוברתה. אמר לו יעקב: אין אתה יכול בני שלא קברתיה שם אלא ע"פ הדיבור שאף אני בקשתי להעלותה ולקוברתה, ולא הניחני הקדוש ברוך הוא. שנאמר 'ואקברה שם' - מהו 'שם'? על פי הדיבור. ולמה? שגלוי וצפוי לפניו שסוף בית המקדש עתיד ליחרב ובניו עתידים לצאת בגולה, והם הולכין אצל אבות ומבקשים מהם שיתפללו עליהם, ואינם מועילין להם. וכיון שהם הולכין בדרך - הם באין ומחבקין קבורת רחל, והיא עומדת ומבקשת רחמים מן הקדוש ברוך הוא, ואומרת לפניו: רבונו של עולם! שמע בקול בכייתי ורחם על בניי, או תן לי האוניא שלי. מיד הקדוש ברוך הוא שומע בקול תפילתה. מנין שכן? כתב: "בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה", וכתב (בהמשך) "ויש תקוה לאחריתך נאום ה', ושבו בנים לגבולם".¹⁷³

המוטיב של רחל כמתפללת על בניה, ומוטיב מקביל של תפילה על קבר רחל, מופיע גם במקורות מוקדמים ומאוחרים יותר: "ותמת רחל ותקבר בדרך אפרת", מה ראה אבינו יעקב לקבור את רחל בדרך אפרת? אלא צפה יעקב אבינו שהגלויות עתידות לעבור שם לפיכך קברה שם כדי שתהא

¹⁷¹ בבלי, בבא מציעא פה ע"ב.

¹⁷² בבלי, סוטה לד ע"ב.

¹⁷³ פסיקתא רבתי [איש שלום] פיסקא ג, ביום השמיני.

מבקשת עליהם רחמים, הה"ד (ירמיהו לא) 'קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה' 174; "ואקברה שם. על פי השכינה, שעתידה לבקש רחמים על ישראל, שנאמר רחל מבכה על בניה וגו' (ירמיה לא, יד) 175.

ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה. מה ראה יעקב לקברה בדרך, היה יכול להוליכה סמוך לעיר, אלא צפה ברוה"ק שהגלויות עתידות לעבור משם, לכך קברה בדרך שתהא נשמתה מבקשת רחמים עליהם, זש"ה קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה וגו' (ירמיה לא יד). וכתוב כה אמר ה' [מנעי קולך] מבכי וגו' (שם שם טו), וכתוב ויש תקוה לאחריתך נאם ה' (שם, טז) 176.

ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה (בראשית לה, יט) מה ראה אבינו יעקב לקבור את רחל בדרך אפרת אלא צפה שהגלויות עתידות לעבור שם וקברה שם שתהא מבקשת עליהם רחמים הה"ד כה אמר ה' קול ברמה נשמע וגו' כה אמר ה' מנעי קולך מבכי וגו' ויש תקוה לאחריתך נאם ה' ושבנו בנים לגבולם 177.

ביקור שככל הנראה קשור לתפילה בקברים בסוף ימי התנאים מבוטא באגדה על ביקור רבי בנאה במערת המכפלה, בו דנו לעיל (בתחילת הנספח).

השתטחות למטרת תפילה של האמורא הארץ ישראלית רבי מני על קבר אביו, רבי יונה, מופיעה בתלמוד הבבלי במסכת תענית :

רבי מני בריה הוה קא מצערי ליה דבי נשיאה. אישתטח על קברא דאבוה, אמר ליה : אבא, אבא, הני מצערו לי. יומא חד הוה קא חלפי התם, אינקוט כרעא דסווסווייהו, עד דקבילו עלייהו דלא קא מצערו ליה. 178

[תרגום: רבי מני, בנו של ר' יונה, השתטח על קברו של אביו והתלונן לפניו שאנשי בית הנשיא מצערים אותו. יום אחד, כשעברו אנשים מבית הנשיא ליד קברו של ר' יונה, נדבקו רגלי הסוסים בקרקע, ולא יכלו לזוז ממקומם עד שקיבלו על עצמם שלא לצער עוד את רבי מני.]

רבי יונה היה מגדולי אמוראי ארץ ישראל בדור הרביעי, ואף למד מרבי יוחנן. 179 בנו ממשיך את המנהג הרווח בבית מדרש זה (כפי שנהג ריש לקיש) להתייחס לקברים כאל מקום בעל משמעות ורלוונטיות לתפילות ובקשות.

סיפור בבלי מאוחר (דור 5 – 6) על השתטחות על קברו של צדיק ובקשת עזרה ממנו, מובאת במסכת בבא מציעא בתלמוד הבבלי, אליו התייחסנו לעיל (בלי בבא מציעא פה ב).

ממכלול מקורות אלו עולה כי נוכחות ותפילה בקברים הייתה מנהג ידוע למדי ואף מקובל בעולמם של חז"ל, החל (בהופעות נדירות) בתקופת התנאים, ובהופעות נדירות יותר בהמשך.

עם זאת, יש לבדוק את הנושא גם מנקודת מבט של פסיקה הלכתית פורמאלית.

174 בראשית רבה [וילנא] וישלח פב.
175 מדרש אגדה [בובר] בראשית, ויחי מח.
176 שכל טוב [בובר] בראשית, וישלח לה, יט.
177 ילקוט שמעוני תורה, וישלח, רמז קלו.
178 בבלי, תענית כג ע"ב.
179 בבלי, בכורות ל ע"א.

פסיקה הלכתית בימי חז"ל בשאלת תפילה על קברים נידונה בשני התלמודים במסכת תענית בסוגיית תעניות על עצירת גשמים. בנוסח הבבלי הנוסח הוא: "למה יוצאין לבית הקברות? פליגי בה ר' לוי בר חמא ורב חנינא. חד אמר: הרי אנו חשובין לפניך כמתים. וחד אמר: כדי שיבקשו עלינו מתים רחמים. מאי בינייהו? איכא בינייהו קברי עכו"ם".¹⁸⁰

לפי דעה אחת היציאה לבית הקברות נועדה לבטא את רעיון אפסות האדם ופגיעותו (חשובין לפניך כמתים), המבוטא גם בקברי גויים. הדעה השניה סוברת שלמתים יש נוכחות רוחנית העשויה לעורר רחמים, ולכן הכוונה רק לבית עלמין של יהודים.

בתלמוד הירושלמי מובאת רק הדעה הראשונה: "אר' לוי: ולמה יוצאין בין הקברות? לומר: חשבינו כאילו מתים לפניך. אר' תנחומה: וכולהן בה; אם מיתה אנו חייבין – הרי מתים, אם גלות – הרי גולין, אם רעבון – הרי רעבים".¹⁸¹

כאמור לעיל, עורכי התלמוד הירושלמי לא הרבו לצטט מקורות בעניין תפילה בבתי עלמין או על קברי צדיקים, ועל כן הדעה השניה (שיבקשו מתים רחמים) הושמטה. אך התופעה עצמה התקיימה גם בארץ ישראל, כפי שמבטא רב חנינא, חכם ארצישראלי (שמקורו בבלי) הגורס כדעה השניה, התואמת את דעת עורכי התלמוד הבבלי. (וראה התייחסות לנושא זה להלן).

יש לציין, כי ר' חנינא היה תלמידו המובהק של רבי יהודה הנשיא; גדלותו ומרכזיותו ניכרות בכינויו "רבי חנינא הגדול".¹⁸² מיוחס לו העיקרון לא לומר דבר שלא שמע מרבו – רבי יהודה הנשיא.¹⁸³ המסקנה היא כי הפרשנות שהיתה מקובלת על גדולי חכמי ארץ ישראל הייתה פרשנותו של רבי חנינא, המייחסת למתים יכולת תפילה.

במסכת שמחות מובא המנהג לצאת לבית הקברות ולפקוד את המתים בתוספת התייחסות השוללת במפורש זיהויו כמנהג נכרי: "יוצאין לבית הקברות ופוקדין כל המתים עד שלשים יום, ואין חוששין משום דרכי האמורי. ומעשה שפקדו אחד אחר שלשים יום, וחיה עשרים וחמש שנים ואחר כך מת, ואחר הוליד חמשה בנים ואחר כך מת".¹⁸⁴

דיאלוגים בין חיים ומתים

במקורות חז"ל רווחת התייחסות למתים היא כאילו הם חיים, אמנם בחיים מסוג אחר.¹⁸⁵ התייחסות כזו היא גם אל צדיקים וגם אל בני אדם רגילים. כתוצאה מתובנה זו מופיעים מקורות על דיאלוגים עם נפטרים ונגזרות הלכות ונוהגים בקרבת קברים.

דיאלוגים עם רוחות מתים וסיפורים על נשמות מתים הם מוטיב מצוי בתוספתות לתרגומים. מקטעים אלו עולה האמונה ביכולתו של המת לעזור לבני אדם בכלל ולקרובי המשפחה בפרט.¹⁸⁶

¹⁸⁰ בבלי, תענית טז ע"א.

¹⁸¹ ירושלמי, תענית ב, א.

¹⁸² ראו לדוגמה בבלי, תענית כז ע"ב; יבמות מג ע"א; מגילה כב ע"א; שמות רבה א; במדבר רבה נשא יב; פסיקתא רבתי ה ועוד.

¹⁸³ ירושלמי, עבודה זרה א, ד; נידה ב, לו ועוד.

¹⁸⁴ שמחות ח.

¹⁸⁵ המונח "עולם הבא" רווח במקורות חז"ל. ראו דיון על המימרא "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא" אצל פינקלשטיין, תשי"א, עמ' ריג. לפי פינקלשטיין, למונח "עולם הבא" יש שני מובנים: א) עולם הנשמות אחר פטירתן מן הגוף; ב) העולם שאחרי תחיית המתים לעתיד לבוא (עמ' רטו). לפי דעת חלק מהתנאים נשמות הצדיקים נתונות ב"אוצר" בו הן ישנות ומחכות לתחיית המתים; לפי דעת תנאים אחרים נפשות הצדיקים נמצאות בקבר עם הגוף. המקורות לדעה זו נדונים במסגרת עבודה זו. לדעת פינקלשטיין המונח "עולם הבא" תואם את שני הפירושים. ראו גם ליברמן, 1974.

¹⁸⁶ ראו כשר, תשנ"ו, עמ' 52–53 וקטעים 69, 90, 93, 94. ציטוט קטע 93 המתאר תפילה על קברי אבות מובא בגוף העבודה.

חלקן של תוספות התרגום הן קדומות ושייכות ליצירה התרגומית של המאות הראשונות לספירה – מאה 1 עד מאה 4 לסה"נ. אלה שלשונן ארץ ישראלית התחברו בין המאה ה-3 למאה ה-7 לסה"נ. קטעי תרגום אלו הם ארץ ישראלים מבחינת מוצאם, מהם קדומים יותר ומהם קדומים פחות (אם כי ישנן גם תוספות מאוחרות).¹⁸⁷

התקשורת בין בני אדם למתים היא זו צדדית; בני אדם יכולים לתקשר עם מתים (כפי שנראה להלן) וגם המתים מסוגלים לשמוע בני אדם. מכאן נגזרת ההדגשה כי יש להתחשב בנוכחות המת בהתנהגות ובאופן ההתבטאות בפני המת. רעיון זה מופיע במקורות שונים, הן קדומים והן מאוחרים, הן ארצישראלים והן בבליים.

נעניין במספר דוגמאות:

"אמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר רבי יהושע בן לוי: אין אומרין בפני המת אלא דבריו של מת. אמר רבי אבא בר כהנא: לא אמרן אלא בדברי תורה, אבל מילי דעלמא לית לן בה. ואיכא דאמרי, אמר רבי אבא בר כהנא: לא אמרן אלא [אפילו] בדברי תורה, וכל שכן מילי דעלמא".¹⁸⁸

דהיינו, למת מיוחסת יכולת שמיעה וידיעה מה אומרים בפניו, ואמירת דברי תורה בפניו מוגדרת כ"לעג לרש" שכן הוא אינו יכול לומר דברי תורה. (מקור מימרא זו, אף שהיא מובאת בתלמוד הבבלי, הוא האמורא הארצישראלי בן הדור הראשון רבי יהושע בן לוי).

המקור הארצישראלי של המימרא מובלט במסכת שמחות: "רבי יהודה אומר בירושלים היו אומרים עשה לפני מיטתך, וביהודה היו אומרים עשה לאחר מיטתך, אלא שבירושלים לא היו אומרים לפני מיטתו של מת אלא דבריו של מת, וביהודה היו אומרים דברים שיש בו ודברים שאין בו, המהלכין אחרי המטה לא היו עונין אחריהם אלא דברים שיש בו".¹⁸⁹

המת שומע את הספדו – כפי שמבוטא במקור הבא: "אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב: מהספדו של אדם ניכר אם בן העוה"ב הוא אם לאו. איני והאמר ליה רב לרב שמואל בר שילת: אחים בהספידא דהתם קאימנא".¹⁹⁰

ייחוס תכונות של שמיעה וידיעה ואפילו "עלבון" ואיסור ללעוג למתים מובלטת במקורות נוספים:

רבי חייא ורבי יונתן הוו שקלי ואזלי בבית הקברות, הוה קשדיא תכלתא דרבי יונתן. אמר ליה רבי חייא: דלייה, כדי שלא יאמרו למחר באין אצלנו ועכשיו מחרפין אותנו. אמר ליה: ומי ידעי כולי האי? והא כתיב: והמתים אינם יודעים מאומה! אמר ליה: אם קרית - לא שנית, אם שנית - לא שלשת, אם שלשת - לא פירשו לך: כי החיים יודעים שימותו - אלו צדיקים שבמיתתן נקראו חיים, שנאמר: ובניהו בן יהוידע בן איש חי רב פעלים מקבצאל הוא הכה את שני אראל מואב והוא ירד והכה את הארי בתוך הבור ביום השלג; בן איש

¹⁸⁷ שם, עמ' 61.

¹⁸⁸ בבלי, ברכות ג ע"ב.

¹⁸⁹ שמחות ג, ו.

¹⁹⁰ בבלי, שבת קנג ע"א.

חי, אטו כולי עלמא בני מתי נינהו? אלא, בן איש חי - שאפילו במיתתו קרוי חי; ... והמתים אינם יודעים מאומה - אלו רשעים שבחיייהן קרויין מתים.¹⁹¹

אחד הטעמים המוזכרים כסיבה לנקוט זהירות בהתנהגות מול נפטרים הוא "לועג לרש": "והתניא: לא יהלך אדם בבית הקברות ותפילין בראשו וספר תורה בזרועו וקורא, ואם עושה כן עובר משום לועג לרש חרף עושהו!"¹⁹² וכן - "כי אתא רב דימי אמר רבי יוחנן משום רבי אליעזר בן יעקב: מת תופס ארבע אמות לק"ש, דכתיב: לועג לרש חרף עושהו".¹⁹³ דהיינו, המת נתפס כמודע לנעשה סביבו והוא בעל רגשות.

בתלמוד הבבלי מובאים סיפורים נוספים על מגעים עם קברי חכמים וקברים בכלל: "ההוא אמגושא דהוה חטיט שכבי, כי מטא אמערתא דרב טובי בר מתנה תפשיה בדיקניה. אתא אביי, א"ל: במטותא מינד, שבקיה. לשנה אחריתי הדר אתא, תפשיה בדיקניה. אתא אביי, לא שבקיה עד דאייתי מספרא וגזיא לדיקניה".¹⁹⁴

סיפור ידוע משקף תובנה שבני אדם יכולים לשמוע את רוחות המתים מדברות:

מעשה בחסיד אחד שנתן דינר לעני בערב ראש השנה בשני בצורת והקניטתו אשתו. הלך ולן בבית הקברות, ושמע שתי רוחות מספרות זו לזו. אמרה חדא לחברתה. חברתי בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם. אמרה לה חברתה: איני יכולה שאני קבורה במחצלת של קנים. אלא לכי את ומה שאת שומעת אמרי לי. הלכה היא ושטה ובאה ואמרה לה חברתה: חברתי מה שמעת מאחורי הפרגוד? אמרה לה - שמעתי שכל הזרע ברביעה ראשונה ברד מלקה אותו. הלך הוא זרע ברביעה שניה. של כל העולם כולו לקה - שלו לא לקה.

לשנה האחרת הלך ולן בבית הקברות ושמע אותן שתי רוחות שמספרות זו עם זו. אמרה חדא לחברתה: בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם. אמרה לה: חברתי לא כך אמרתי לך איני יכולה שאני קבורה במחצלת של קנים. אלא לכי את ומה שאת שומעת בואי ואמרי לי. הלכה ושטה ובאה ואמרה לה חברתה: חברתי, מה שמעת מאחורי הפרגוד?

אמרה לה: שמעתי שכל הזרע ברביעה שניה שדפון מלקה אותו. הלך זרע ברביעה ראשונה. של כל העולם כולו נשדף, ושלו לא נשדף. אמרה לו אשתו: מפני מה אשתקד של כל העולם כולו לקה ושלך לא לקה, ועכשיו של כל העולם כולו נשדף ושלך לא נשדף? סח לה כל הדברים הללו.

אמרו, לא היו ימים מועטים עד שנפלה קטטה בין אשתו של אותו חסיד ובין אימה של אותה ריבה. אמרה לה: לכי ואראך בתך שהיא קבורה במחצלת של קנים.

לשנה האחרת הלך ולן בבית הקברות ושמע אותן רוחות שמספרות זו לזו. אמרה לה: חברתי בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם, אמרה לה:

חברתי הניחני, דברים שביני לבינך כבר נשמעו בין החיים.¹⁹⁵

¹⁹¹ בבלי, ברכות יח ע"א.

¹⁹² שם.

¹⁹³ בבלי, סוטה מג ע"ב.

¹⁹⁴ בבלי, בבא בתרא נח ע"א.

¹⁹⁵ בבלי, ברכות יח ע"ב, ובשינויים קלים באבות דרבי נתן.

בספרות חז"ל קיימת תובנה שהמת ממשיך להיות בקשר עם הנעשה בעולם; על רבי יהודה הנשיא מסופר שהוא המשיך לבקר בביתו מידי שבוע בערב שבת:

ת"ר: בשעת פטירתו של רבי, אמר: לבני אני צריך, נכנסו בניו אצלו. אמר להם: הזהרו בכבוד אמכם; נר יהא דלוק במקומו, שולחן יהא ערוך במקומו, מטה תהא מוצעת במקומה; יוסף חפני, שמעון אפרתי, הם שמשוני בחיי והם ישמשוני במותי... "נר יהא דלוק במקומו, שולחן יהא ערוך במקומו, מטה תהא מוצעת במקומה" - מאי טעמא? כל בי שמשוי הוה אתי לביתיה. ההוא בי שמשא אתאי שבבתא קא קריה אבבא (באה השכנה וקראה (דפקה) בדלת, אמרה אמתיה: שתיקו, דרבי יתיב! כיון דשמע שוב לא אתא, שלא להוציא לעז על צדיקים הראשונים.¹⁹⁶

בתלמוד הבבלי מופיע סיפור על רבי אלעזר בן רשב"י שהמשיך לענות תשובות לאחר פטירתו, כפי שנראה במקור הבא:

כי הוה קא נחא נפשיה אמר לה לדביתהו ידענא בדרבנן דרתיחי עלי ולא מיעסקי בי שפיר אוגנין בעיליתאי ולא תידחלין מינאי אר' שמואל בר נחמני אישתעיא לי אימיה דרבי יונתן דאישתעיא לה דביתהו דרבי אלעזר ברבי שמעון לא פחות מתמני סרי ולא טפי מעשרין ותרין שנין אוגניתיה בעיליתא כי הוה סליקנא מעיננא ליה במזייה כי הוה משתמטא ביניתא מיניה הוה אתי דמא יומא חד חזאי ריחשא דקא נפיק מאוניה חלש דעתאי איתחזי לי בחלמא אמר לי לא מידי הוא יומא חד שמעי בזילותא דצורבא מרבנן ולא מחאי כדבעי לי כי הוה אתו בי תרי לדינא הוה קיימי אבבא אמר מר מילתיה ומר מילתיה נפיק קלא מעיליתיה ואמר איש פלוני אתה חייב איש פלוני אתה זכאי יומא חד הוה קא מינציא דביתהו בהדי שבבתא אמרה לה תהא כבעלה שלא ניתן לקבורה אמרי רבנן כולי האי ודאי לאו אורח ארעא איכא דאמרי רבי שמעון בן יוחאי איתחזאי להו בחלמא אמר להו פרידה אחת יש לי ביניכם ואי אתם רוצים להביאה אצלי אזול רבנן לאעסוקי ביה לא שבקו בני עכבריא דכל שני דהוה ניים רבי אלעזר ברבי שמעון בעיליתיה לא סליק חיה רעה למתייהו יומא חד מעלי יומא דכיפורי הוה הוה טרידי שדרו רבנן לבני בירי ואסקוהו לערסיה ואמטיוה למערתא דאבוה אשכחוה לעכנא דהדרא לה למערתא אמרו לה עכנא עכנא פתיחי פיך ויכנס בן אצל אביו.¹⁹⁷

צער המתים, צדיקים במיתתן קרויים חיים

בתלמוד הירושלמי מופיע המוטיב של "צער המתים" בהקשר של פסיעה על קברים. בנוסף יש לציין כי בתלמוד הירושלמי האבות הם ההוכחה שהמתים קרויים חיים:

ר' זעירא בשם ר' אבא בר ירמיה לא יכנס אדם לבית הקברות ויעשה צרכיו שם ואם עשה כן עליו הכתוב אומר (משלי יז, ה) לועג לרש חרף עושהו. דלמא ר' חייא רובא ור' יונתן היו מהלכין קומי ערסיה דר"ש בר יוסי בר לקוניא והוה ר' יונתן מפסע על קיבריה, אמר ליה רבי חייא רובא כדון אינון מימר למחר אינון גבן ואינון מעיקין לך, א"ל וחכמין אינון כלום (=האם הם יודעים?) לא כן כתב (קהלת ט, ה) והמתים אינם יודעים מאומה, א"ל לקרות את יודע לדרוש אין את יודע (שם) כי החיים יודעים שימותו אילו הצדיקים שאפילו במיתתן

¹⁹⁶ בבלי, כתובות קג ע"א.

¹⁹⁷ בבלי, בבא מציעא פד ע"ב (וראו גם להלן).

קרויין חיים והמתים אינם יודעים מאומה אילו הרשעים שאפילו בחייהן קרויים מתים. מניין שהרשעים אפילו בחייהן קרויים מתים שנאמר (יחזקאל יח, לב) כי לא אחפוץ במות המת; וכי המת מת? אלא אילו הרשעים שאפילו בחייהן קרויים מתים. ומניין שהצדיקים אפילו במיתתן קרויין חיים דכתיב (דברים לד, ד) ויאמר אליו זאת הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב לאמר מה ת"ל לאמר אמר לו לך ואמור לאבות כל מה שהתניתי לכם עשיתי לבניכם אחרים.¹⁹⁸

מדרש מקביל מובא בקהלת רבה:

כי החיים יודעים שימותו, ר' חייא רבה ור' יונתן הוון מהלכין קומי ערסיה דר' שמעון בן יוסי בן לקוניא, הוה טליתיה דר' יונתן מהלכא על ארוניה, אמר ליה ר' חייא רבה: בני טלי טליתך, שלא יהו אומרים למחר הן באין אצלנו והן מחרפין אותנו. אמר ליה: רבי, לא כתיב והמתים אינם יודעים מאומה, אמר ליה בני מקרא את יודע מדרש אין את יודע, כי החיים יודעים אלו הצדיקים שאפי' במיתתן קרויין חיים והמתים אינם יודעין אלו הרשעים שאפי' בחייהן קרויין מתים, ומניין שהצדיקים קרויין חיים במיתתן שנאמר (שמות לג) אל הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב לאמר וגו', לאבות לא אמר אלא לאברהם ליצחק וליעקב אמר למשה צא ואמור להן שבועה שנשבעתי להם קיימתיה שנא' (שמות ל"ג) לזרעך אתננה, ורשעים קרויים מתים דכתיב (יחזקאל יח) אם אחפוץ במות המת, וכי המת מת אלא אלו הרשעים שאפילו בחייהם קרויים מתים. אמר לו: ברוך שלמדני מדרש, ונשקו על ראשו.¹⁹⁹

מודעות המתים וייחוס סוג של חיים למתים משתקפת גם במקורות הבאים: "כי החיים יודעים שימותו. ר' חייא ור' יונתן הוון קאזלי קמיה ערסיה דר' שמעון בן יוחי [יוסי] בן לקוניא, והוון גרירין תכילתא אקבריה";²⁰⁰ "כי החיים יודעים שימותו רבי חייא ורבי יונתן הוון מסגו ביני קיברי הוה קא גרא תכלתא דרבי יונתן על קברא, אמר ליה רבי חייא סלקיה דלא לימרו למחר הם באים אצלנו ועכשיו הם מחרפים אותנו, אמר ליה ומי ידעי והכתיב כי החיים יודעים שימותו והמתים אינם יודעים מאומה".²⁰¹

ר' חייא מחזיק בקו בו נקט רב חנינא, לפיו המתים מודעים לנעשה בארץ ומבקשים רחמים. אף אם חכמים אלו עלו מבבל, אין ספק באשר למקומם המרכזי בין חכמי ארץ ישראל, והם שקפו את הדעה הרווחת בימיהם ובמקומם.

מקור מאוחר מסתמך על פסוק אחר כדי להוכיח שצדיקים במיתתן קרויין חיים:

הן קרבו ימיד למות. אמר ר' יהושע בן לוי נאמר קריבה באבות, ונאמר קריבה במלכים, ויקרבו ימי דוד למות (מ"א ב, א), בנביאים הן קרבו ימיד, אמר רבי שמואל בר נחמני וכי ימים מתים, אלא אלו הצדיקים שהן מתים ימיהם בטלו מן העולם, אבל הן עצמן קיימין, שנאמר אשר בידו נפש כל חי (איוב יב, י), וכי חיים מסורים בידו, מתים אינם מסורים בידו, אלא אלו הצדיקים שאפי' במיתתן קרויין חיים, שנאמר ובניהו בן יהוידע בן איש חי רב פעלים מקבצאל וגו' (ש"ב כג, כ), אבל הרשעים בחייהם ובמיתתם קרויים מתים, שנאמר

¹⁹⁸ ירושלמי, ברכות ב, טו ב'.

¹⁹⁹ קהלת רבה [וילנא] ט.

²⁰⁰ מדרש זוטא קהלת [בובר] ט, ה. במקור זה הושמט ההמשך.

²⁰¹ ילקוט שמעוני, קהלת, רמז תקקט.

ואתה חלל רשע וגו' (יחזקאל כא, ל), וכן הוא אומר על פי שנים עדים או שלשה עדים יומת המת (דברים יז, ו), וכי יש מת שחייב מיתה אחרת, אלא רשע בחייו חשוב כמת, מפני מה, כשרואה חמה זורחת ואינו מברך ברוך יוצר המאורות, שוקעת אינו מברך מעריב ערבים, אוכל ושותה אינו מברך, אבל הצדיקים מברכים על כל דבר ודבר, ולא תאמר בחייהו, אלא אפי' במיתתו, שנאמר יעלו חסידים בכבוד ירננו על משכבותם וגו' (תהלים קמט, ה).²⁰²

יתכן שכתוצאה מהקביעה ש"צדיקים במיתתן קוריינן חיים" הועלתה דעה שאין טומאה בקברים אלו, כפי שעולה ממדרש מאוחר, שיתכן שהוא משקף דעה שנוצרה במועד מוקדם יותר. (מדרש משלי מתוארך לטווח זמן רחב – בין המאה ה-7 למאה ה-11):²⁰³

מעשה בר' עקיבה שהיה חבוש בבית האסורים ור' יהושע הגרסי תלמידו היה משמשו, ערב יום טוב נפטר ממנו והלך לביתו, בא אליהו ועמד על פתח ביתו, א"ל שלום עליך רבי, א"ל שלום עליך רבי ומורי, א"ל כלום אתה צריך, א"ל כהן אני ובאתי להגיד לך שר"ע מת בבית האסורים, מיד הלכו שניהם לבית האסורים ומצאו פתח שער בית האסורים פתוח ושר בית הסוהר היה ישן, וכל העם שהיו בבית האסורים היו ישנים, והשכיבו את ר"ע על המטה ויצאו, מיד נטפל אליהו זכור לטוב וטלו על כתפיו, וכשראה ר' יהושע הגרסי כך, אמר לאליהו, רבי הלא אמרת לי אני אליהו כהן, וכהן אסור לטמא במת, א"ל דייך ר' יהושע בני חס ושלום שאין טומאה בצדיקים ואף לא בתלמידיהם, והיו מוליכין אותו כל הלילה עד שהגיעו לטרפילון של קסרין, כיון שהגיעו לשם, עלו שלש מעלות וירדו ירידות, ונפתח המערה לפניהם, וראו שם כסא וספסל ושלחן ומנורה, והשכיבו את ר"ע על המטה ויצאו, וכיון שיצאו נסתמה המערה, ודלקה הנר על המנורה, וכשראה אליהו כך פתח ואמר אשריכם צדיקים, ואשריכם עמלי תורה, ואשריכם יראי אלוהים שגנוז וטמור לכם ומשומר לכם מקום בגן עדן לעתיד לבוא, אשריך ר"ע שנמצא לך מלון ערב בשעת מיתתך, לכך נאמר אף ערכה שלחנה.²⁰⁴

נוסח נוסף לסיפור זה מופיע במדרש אגדה ויקרא:

[...]מיד הלכו שניהם כל הלילה עד שהגיעו לבית האסורים, ומצאו הפתח פתוח ורוב האסורים ישן וכל העם ישנים, באותה שעה הגיע אליהו אצל הפתח ונפתח הפתח, נתחזק אליהו ונטפל בו, אמר לו ר' יהושע ולא כהן אתה, אמר לו בני אין טומאה לצדיקים ולא לחכמים, וכשיצאו מבית האסורים באו המלאכים לקראתם, והיו אומרים צדקת ה' עשה והדרך מאירה לפניהם כזוהר הרקיע, כיון שהגיעו לאפריון של קיסר ירדו שלשה מדרגות, ועלו שלשה מדרגות ומצאו מערה שהיה בה מטה וכסא ומנורה, נתנוהו על המטה והיו יוצאין... וכשיצאו מן המערה נסתם פיהו והודו ושבתו למי שאמר והיה העולם, וכשבאו אמר אליהו לר' יהושע הגרסי לך אמור לחכמים שילמדו לתלמידיהם כי אין טומאה לצדיקים, ועל זה משה רבינו הזהיר לכהנים לנפש לא יטמא בעמיו, אבל למת מצוה ולצדיקים ולחכמים אין להם טומאה.²⁰⁵

²⁰² מדרש תנחומא [בבובר] וזאת הברכה ז.

²⁰³ רייזל, תשע"ג, עמ' 292.

²⁰⁴ מדרש משלי [בבובר] ט.

²⁰⁵ מדרש אגדה [בבובר] ויקרא, אמור כא.

דעות אלו לא התקבלו בהכרח להלכה על דעת כלל הדעות; לדעת ספראי הן אף מנוגדות להלכה ואינן אלא מליצות דרשניות.²⁰⁶ אך לדעת תא שמע:

על פי מסורת ההלכה בארץ ישראל (המנוגדת לתפיסה הבבלית) הותר לכהן להיטמא בטומאה דאורייתא בכל המקרים שבהם הוא מחוייב בכבוד המת, כגון אביו ואמו, רבו שלימדו תורה ורב של כלל ישראל ("כבוד התורה"), מת מצוה וכבוד הבריות בכלל. על פי ההלכה שבתלמוד הבבלי הותר להיטמא בכל אלו אך ורק בטומאה דרבנן. ומכיוון שבארץ ישראל התירו לכהן להיטמא בטומאה גמורה, נשתכח במשך הזמן הבסיס ההלכתי המדוייק להיתר זה, והוחלף בבסיס הלכתי עממי ופשוט יותר, לפיו אין גופם של הצדיקים מקרין טומאה כלל, ובהסתמך על ההשקפה האגדית לפיה צדיקים במיתתם קרויים חיים קיומן מעיד על נטיה ברורה לייחס תכונות מיסטיות לקברי צדיקים שרווחה בחוגים רחבים בין החכמים.²⁰⁷

התייחסות זו מופיעה בירושלמי בקשר לקבורת רבי יהודה הנשיא ונכדו רבי יהודה נשיאה: "מהו שיטמא כהן לכבוד הנשיא? כד דמך רבי יודן נשיאה אכריז רבי ינאי ו(א)מר: אין כהונה היום. כד דמך רבי יודא נשיאה בר בריה דרבי יודה נשיאה דחף רבי חייא בר אבא לרבי זעירא בכנישתא דגופנא דציפורין וסאביה".²⁰⁸

עמדת הבבלי בנושא זה מחמירה יותר, כמו שנראה להלן: "ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם' (במדבר ט, ו) - אותם אנשים מי היו? נושאי ארונו של יוסף היו, דברי ר' יוסי הגלילי. ר"ע אומר מישאל ואלצפן היו שהיו עוסקין בנדב ואביהוא".²⁰⁹ לדעת תא שמע, המקור ההלכתי להקלה בדיני הטומאה לכהנים הוא הרחבת ההקלה ביחס ל"מת מצוה" וחוסר האפשרות להיטהר מטומאת מת בשלהי התקופה הביזנטית:

שיטת התלמוד הבבלי היא, כי איסור ההיטמאות לכהן (ולנוזיר) במקומו הוא עומד בכל תנאי ובכל מצב, למעט קרובים ומת מצוה, ואפשר גם נשיא שדינו כמלך. במקרים אלו התירה ואף חייבה התורה ליטמא, מגזירת הכתוב, ואין להקיש מהם על שום מצב אחר. מסורת ארץ ישראל כפי שהיא משתקפת בדעת מקצת תנאים ובפי אמוראים רבים בתלמוד הירושלמי ובמדרשי ארץ ישראל, היא כי הוציאה ההלכה מת מצוה מן הכלל משום "כבוד הבריות", שיש בו כדי לדחות לא-תעשה – של היטמאות לפחות, "שאינו שוה בכל" - המפורש בתורה, וניתן להקיש מכך על דחייתו של איסור לא תעשה זה גם במצבים אחרים של חיוב כבוד, כגון כבוד התורה וכבוד רבותיו. השקפה זו, שיש בה "קולא גדולה" כדברי הרמב"ן, מפורשת בתלמוד הבבלי עצמו, אך נוסח זה נעקר מן הסוגיא בתקופה מאוחרת, ע"י מי שדחו את המסקנה ההלכתית המשתמעת בהכרח ממנו. התלמוד הירושלמי, שרוב האמוראים הנזכרים בסוגיית ברכות (ומקבילתה במסכת נוזיר) שבו, מחזיקים בהשקפה מקילה זו, הרחיב את גבולות ההיתר במידה רבה מאד, עד שחך להתיר אף היטמאות כהנים לרבותיהם ואף לנשיאות כפים.²¹⁰

²⁰⁶ ראו ספראי, תשנ"ה, עמ' 216, 225–226.

²⁰⁷ תא שמע, 2002.

²⁰⁸ בבלי, ברכות ג ע"ב; נוזיר ז ע"ב.

²⁰⁹ בבלי, סוכה כה ע"ב.

²¹⁰ תא שמע, 2002.

לעומת הגישה המקלה בנושא טומאת כהנים בקברי צדיקים, התלמוד הירושלמי ממעיט באזכור תפילה על קברים וקשר עם מתים; עורכי התלמוד הירושלמי מיעטו לתת ביטוי לגישה זו ולא בטאו אותה. יתכן ששורש ההבדל בין גישת התלמוד הבבלי לירושלמי בסוגיה זו נובע מהתפשטות והדגשת פולחן קברים וקידוש אתרים בנצרות, וקרבת קברים לאתרי חיים במנזרים ובאתרי פולחן נוצריים.

הנצרות התאפיינה בקרבה הדוקה בין עולם המתים לחיים. הנזירות הקדומה לא תחמה קווים ברורים בין הנזירים החיים לאלו שהלכו לעולמם.²¹¹ הנזירים שנפטרו המשיכו להיות קשורים למנזר ולהוות חלק מהקהילה. הם גם לא הופרדו פיסית מהנזירים החיים, וזכו לטיפול גם לאחר מותם כאשר הם נקברו בתוך חומות המנזר, במקומות מיוחדים שהוקצו לכך. למשל, בלאורה של אבתימיוס, נקבע מקום הקבורה (קנוטפיון) בלב המנזר. הוא כלל מבנה בן שתי קומות - התחתונה הייתה תת קרקעית. קברי היחיד נחפרו מתחת לרצפה וכוסו בלוחות אבן. ליד חדר הקבורה נמצא שטח מלבני שכלל שלדים מפורקים. כנראה שהעצמות לוקטו לאחר שנאספו מקברי היחיד, כדי לפנות מקום לנקברים חדשים. סידור דומה של קבורה וליקוט עצמות נמצא גם בלאורות אחרות ובמנזרים היותר מאורגנים. באופן דומה, מקום הקבורה בלאורה של מר סבאס, שהוא עדיין בשימוש, נמצא במקום הבולט ביותר במנזר, מתחת לחדר שממול לכניסה לפתח הכניסה. במנזר של סט. ג'ורג' מכוזיבא הקבורה נעשתה במערה טבעית גדולה, לא הרחק מהכניסה המרכזית, בלב המנזר, במקום שהיו בנייני הציבור האחרים. כיום נמצאת המערה מחוץ לחומות המנזר, אך לא כך היה הדבר בתקופה הביזאנטית, כאשר המנזר היה גדול בהרבה מאשר כיום. המערה כללה כ-15 קברי ארגז, סדורים בשני טורים, וכן מקום מיוחד לליקוט העצמות. קירות המערה והגג היו מטויחים בצבע לבן, ושמות הנפטרים נכתבו עליהם בצבעים לבן ושחור ולידם צוירו צלבים או סמלים נוצריים אחרים.

יש להניח כי האמוראים בארץ ישראל הכירו את המציאות הזאת, והשתדלו למנוע את השפעתה על העולם היהודי. נראה שזו הסיבה שעורכי התלמוד הירושלמי המעיטו בביטויים של האדרת או הדגשת פולחן בקברים או בקשר לנפטרים.

בהקשר זה ראוי להביא את אמרתו של האמורא הארצישראלי רבי יודן, המדגיש את ייחוד הפולחן לאל בלבד. ניתן להניח שדבריו נועדו להוות משקל נגד לתיאוריית הקדושים הנוצרית ולריבוי אתרי פולחן על קברים:

רבי יודן אמר משמיה דידיה: בשר ודם יש לו פטרון - אם באת לו עת צרה אינו נכנס אצלו פתאום, אלא בא ועמד לו על פתחו של פטרון, וקורא לעבדו או לבן ביתו והוא אומר: איש פלוני עומד על פתח חצירך, שמא מכניסו ושמא מניחו. אבל הקב"ה אינו כן - אם באת על אדם צרה, לא יצווח לא למיכאל ולא לגבריאל, אלא לי צווח ואני עונה לו מיד, הדא הוא דכתיב: "כל אשר יקרא בשם ה' ימלט".²¹²

הדגשה זו משקפת את גישת אמוראי ארץ ישראל המדגישים את בלעדיות פולחן האל וריחוק מפולחן מקביל.

ריחוק נוסף מפולחן קברים והתרבות הנלווית אליו התרחש בעקבות ויכוח על הנוהג שהלך והשתרש בחוגי הכניסה להשתמש בשרידי קדושים ולהפוך אותם לחפצי פולחן. תא שמע הצביע על ויכוח בין

²¹¹ צפיריס, תשנ"ו, עמ' 29.
²¹² ירושלמי, ברכות ט, א (סג ע"א).

הנזיר סרגיוס עם חכם יהודי, באמצע המאה השמינית, בעניין המנהג שרווח אז בתחומי הכנסייה (המזרחית והמערבית כאחד) "להתהדר באברים ובחלקי אברים של קדושים נוצרים מפורסמים, שכנסיות שונות היו משלמות הון עתק כדי לרכושם, ומקום קבורתם, או גניזתם, של חלקים - לרוב דמיוניים - אלו בין כותלי הכנסייה הפכו למקום עליה לרגל ולתפילות ובקשות לרפואה ולישועה".²¹³ הניגוד בין ההשקפה הנוצרית ליהודית בעניין זה לא נוצר במאה ה-8, אלא התקיים מאז ראשית פולחן הקדושים הנוצרי כבר במאה ה-5-4. החכמים היהודים התנגדו נחרצות לנוהג זה. נראה שבין השאר התנגדות זו תורגמה להתעלמות עורכי הירושלמי מתופעת התפילה בקברי צדיקים.

חכמי הבבלי לא עמדו מול הצורך להתמודד ישירות עם הנצרות בהתמודדות על אופן עבודת האל באתרי הפולחן ובקברים, ולכן יכלו לתת ביטוי חופשי לאמרות בנושא זה – כולל אמרות ואגדות מארץ ישראל – שלא הופיעו בתלמוד הירושלמי. לכן, לדוגמה, סיפור ההשתטחות של רבי מני, ו"ההוא מרבנן" בסיפורו של רב חביבא שהובאו לעיל, הובאו דווקא בתלמוד הבבלי. רבי מני (כמו אביו רבי יונה) היה חכם ארץ-ישראלי, והסיפור התרחש בארץ ישראל, אך מופיע בתלמוד הבבלי. הבבלי מביא מחזורים שונים של סיפורים על קשרים עם מתים.²¹⁴ סדרת סיפורים דומה היא סיפורי רבי בנאה וריש לקיש שהובאו לעיל, ששניהם "מציינים מערות".²¹⁵ רבי בנאה הוא רבם של רבי יוחנן וריש לקיש. כמו שהראנו לעיל, מהסיפור על ריש לקיש ברור שאין הכוונה לציון מפני הטומאה, אלא לתפילה. הסיפור הוא ארצישראלי מובהק המופיע בתלמוד הבבלי, בהתאם למודל שהצבנו. חכמי הבבלי לא ראו כל בעיה בטיפוח סוגת סיפורים זו, אף אם עורכי הירושלמי נטו להמעיט בה, מהסיבות שהוזכרו לעיל.

לעומת עורכי התלמוד הירושלמי, עורכי המדרש קהלת רבה כללו בו אגדות על התקשרות עם מתים וקבלת מסרים שונים מהם. קהלת רבה הוא מדרש ארצישראלי; מקובל להניח שזמן עריכתו הוא המאה ה-6, אך כמה אגדות מקהלת רבה משוקעות כבר בפירושו של היירונימוס מהמאה ה-4.²¹⁶ אף אם זמן עריכתו מאוחר, מקובל להניח שמקורן של לפחות חלק מהאגדות בקהלת רבה הן מזמן קרוב לזמן החכמים המוזכרים בהן, המאה ה-3 – 4. לחלק מהדרשות ישנן מקבילות במקורות נוספים. להלן מספר דוגמאות למימרות על תקשורת בין חיים למתים במדרש זה:

"ר' אחא הוה מתחמד למיחמי אפוי דר' אלכסנדר. איתחמי ליה בחלמיה, הראהו ב' מילין הרוגי לוד אין לפני ממוחצתם, ברוך שהעביר חרפתן של לוליאנוס ופפוס ואשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו";²¹⁷ "זבדי בן לוי הוה מתחמד למיחמי אפוי דר' יהושע בן לוי. איתחמי ליה בחלמיה, הראהו בני אדם פניהם זקופות ובני אדם פניהם נמוכות, אמר ליה ומהו כדן, א"ל אלו שפניהם זקופות תלמודן בידן, אלו שפניהם נמוכות אין תלמודן בידן";²¹⁸ "ריש לקיש (ואית דאמרי ריב"ל) הוה מתחמד למיחמי לר' חייא רבה, אמרין ליה לית את הוא כדיי, אמר לון למה? ולא לעית באוריתא כוותיה? א"ל לא אלפת אוריתא כוותיה. ולא עוד אלא דהוה הוה גלי. אמר לון: ואנא לא הוינא גלי? אמרין ליה את הוית גלי למילף והוה גלי לאלפא. יתב תלת מאה תעניתא, אתחזי ליה בחלמיה, אמר

²¹³ תא שמע, 2002.

²¹⁴ כמו לדוגמה בבלי, ברכות יח ב; בבא מציעא פד-פה ועוד.

²¹⁵ רבי בנאה: בבלי, בבא בתרא נח ע"א. ריש לקיש: בבא מציעא פה ע"ב.

²¹⁶ ראו קדרי, תשע"ח², עמ' 332-334; ניומן, תשנ"ז, עמ' 192-208; רייזל, תשע"ג, עמ' 197-203, מאחרת את זמן עריכתו למאה ה-7-8.

²¹⁷ קהלת רבה ט, א [י].

²¹⁸ שם.

מאן הוא דכלום ודבר בגרמיה כלום נוח ליה אם לא נברא";²¹⁹ "ר' אסי צם תלתין יומין למיחמי ר' חייא רבה ולא חמייה, אמרי ליה לית את כדיי, אמר לון אחמיה יתיה ויהוי מה דהוי, חמא דרגין דידיה וכהיין עינוי".²²⁰

ר' הונא ריש גלותא אמר לון כד דמיכנא אעלוני גביה ר' חייא רבה, כד דמך אסקוניה לארעא דישראל אמרון כדיי הוא ר' הונא למייתי הכא גבי ר' חייא רבה מאן עליל ויהב ליה תמן, אר' חגי אנא מעייל ליה, אמרין בר תמני עשר שנין הוה ורגיל תלמודיה ולא חמא קרי מן יומיה, אמרין ליה עלותך את בעי דאת גברא סבא ואם דמכת תמן לא איכפת לך בחיין, אמר לון עבדון לי הדא מילתא אייתון חבלה וקטרו ברגלי ואן אנא נפיק מוטב, ואן לא, תהוון שררין ברגלי, איתעביד ליה כן, עאל ואשכח תלתא דנין, יהודה בני אחריך ואין עוד, חזקיה בני אחריך ואין עוד, יוסף בן ישראל אחריך ואין עוד, תלה עיינוי למסתכלה, אמרון ליה אמך אפיך, שמע קליה דר' חייא רבה אמר ליהודה בריה: ברי נפש ליה לרבי הונא ריש גלותא, דיתיב ליה ולא קביל עליה למיתב ליה כן זרעתיא לא פסקה לעולם, יצא משם בן שמונים שנה ונכפלו לו שנותיו.²²¹

"כד דמך ר' נחום איש קדש קדשים חפון אפוי איקנתא מחצלתא אמרין לא יחמי במיתותיה היך מה דלא חמי יתהוון בחיוהי אפשר דהוה מחמי יתהוון";²²² "אמר רבי אשיאן אין בין צדיקים לרשעים אלא דיבור פה בלבד, רשב"ל אמר אין בין צדיקים לבינן אלא דיבור בלבד, אמר ר' זעירא המת שומע קילוסו מתוך ארונו כמן החלום, ולמה קורין אותו נחום איש קדש קדשים שלא הביט צורת מטבע כל ימיו".²²³

ר' זעירא הוה מחמד למיחמי לר' יוסי ברי חנינא, איתחמי ליה, א"ל אצל מי אתה תקוע, א"ל אצל ר' יוחנן, ור"י אצל מי אצל ר' יונתן בן עמרם, ור' יונתן בן עמרם אצל מי אצל ר' חייא רבה, ור' חייא רבה אצל מי אצל ר' יוחנן, ור' יוחנן אצל ר' חייא לא, אמר ליה אתה דזיקוקין דנור ובעורין דאשא מאן מעייל בר נפחא לתמן?²²⁴

במדרש קהלת רבה מופיע גם אזכור של תפילת תלמיד רשב"י (מאה 2) בבית עלמין, ותשובה שהתקבלה:

חד מתלמידי דרשב"י אינשי אולפניה, אזל ליה בכי לבי עולמין, מדכי הוה בכי סגי אתחמי ליה בחלמיה, ואמר ליה כד תהא רמי בי תלתא קלי אנא אתי, אזיל ההוא תלמידא לגבי פתר חילמיא ותני ליה עובדא, א"ל אמור פירקך תלת זימנין והוא אתי לך, ועבד כן וכן הות ליה.²²⁵

(תרגום): אחד מתלמידי ר' שמעון בר יוחאי שכח את תלמודו. הלך ובכה בבית הקברות, מתוך שהיה בוכה נגלה לו (רשב"י) בחלום, ואמר לו: כשתזרוק בי שלוש צרורות, אני אבוא. הלך אותו תלמיד לפותר חלומות וסיפר לו את המעשה. אמר לו (פותר החלומות) חזור על לימודך שלוש פעמים, והוא יתקיים לך. ועשה כך, ואכן התקיים לו תלמודו.)

219 ש.ס.

220 ש.ס.

221 ש.ס.

222 ש.ס. ב.

223 ש.ס.

224 וראו מקבילה בבבלי, בבא מציעא פה ע"ב.

225 קהלת רבה פרשה י, א [י].

קשר נוסף לרשב"י מובא במדרש על אליהו ור' יהושע בן לוי ששאלו אותו שאלה בקשר למימרא שהופיע בשמו: "אליהו זכור לטוב ורבי יהושע בן לוי הוון יתבין תנין בחדא, מטון שמועה מן דר' שמעון בן יוחאי, אמרי הא מרא דשמעתה ניעול ונישייליה, על אליהו זכור לטוב לגביה א"ל מן עמד, א"ל גדול הדור רבי יהושע בן לוי, אמר ליה: נראתה הקשת בימיו, א"ל הן, אמר אם נראה הקשת בימיו לית הוא כדאי למחמי סבר אפאיי".²²⁶

חוויה מיסטית בקבר

הסיפור על קבורת רב הונא כולל סיפור על חוויה מיסטית בקבר – מתים קמים מקבריהם והופעת עמוד אש. את המראה ראה רבי חגא (חגי), תלמידו של רב הונא, שהעלה אותו מבבל. כשהגיע ארונו של רב הונא, עמדו מקבריהם יהודה וחזקיה, בני רבי חייא, והופיע עמוד אש. סיפור זה הוא סיפור ארצישראלי המופיע גם בתלמוד הבבלי: "עיייליה, הוה גני יהודה מימיניה דאבוה, וחזקיה משמאליה. אמר ליה יהודה לחזקיה: קום מדוכתיך, דלאו אורח ארעא דקאים רב הונא. בהדי דקאים - קם בהדיה עמודא דנורא, חזייה רב חגא, איבעית. זקפיה לארוניה ונפק, אתא. והאי דלא איענש ענש - משום דזקפיה לארוניה דרב הונא".²²⁷

במקבילה הירושלמית מופיע סיפור משלים לסיפור זה: זה הסיפור על רבי חגי (חגא) וקבורת רב הונא בקבר רבי חייא:

כד דמך רב הונא ריש גלותא אסקוניה להכא אמרין אין אנן יהבין ליה ניהביה גבי ר' חייא דהוא מן דידיהון. אמרין מאן עליל יהב ליה תמן אמר ר' חגי אנא עליל יהב ליה תמן אמרי ליה עילא את בעי דאת גבר סב ואת בעי מיעול לך מיתב לתמן אמר לון יבון משיחא בריגלוי ואין עניית אתון גרשין לי. עאל ואשכח תלת דנין: יהודה בני אחריך ואין עוד; חזקיה בני אחריך ואין עוד; אחריך יוסף בן ישראל ואין עוד. תלה עינוי מסתכלא אמר ליה אמיד אפיד אמר ר' חייא רבה יהודה בריה נפיש לרב הונא יתיב ליה ולא קביל עלוי מתיב ליה אמרין כמא דלא קביל עלוי מתיב ליה כן זרעייתא לא פסקה לעולם ויצא משם בן שמונים שנה ונכפלו לו שניו.²²⁸

(תקציר: כאשר מת רב הונא העלוהו לארץ ישראל, והובא לקבורה בקבר רבי חייא. רבי חגי שמע דיון בתוך הקבר בו נאמר – יהודה בנו של רבי חייא ישב בימינו, חזקיהו בן לשמאלו, ויוסף בן ישראל (!) אחריו, ואין עוד הראויים להיכנס. לאחר מכן הורה רבי חייא ליהודה בנו לפנות מקום לרב הונא, אך רב הונא לא רצה להיכנס. בזכות זאת זכה רב הונא שזרעו ימשך לעולם; ולרבי חגי – שהיה בן שמונים שנה – נכפלו שנותיו.)

סיפור זה ראוי לדיון מעמיק שאין עניינו כאן. אך יש לציין כי כל הדיון והתנועה בתוך הקבר מיוחסת לנפטרים, וכי רבי חגי זכה להכפלת שנותיו - מ- 80 ל- 160, בזכות פעילותו בעניין הבאת רב הונא לקבורה בקבר רבי חייא.

מאגדות אלו נראה כי אף אם בתלמוד הירושלמי ההתייחסות לנושא איננה מודגשת, השקפתם של חכמי ארץ ישראל כללה הנחה כי ניתן לתקשר עם מתים, ומגע עם חכמים שנפטרו – הן בחלום והן ע"י ביקור בקבריהם – הוא בעל ערך רוחני.

²²⁶ בראשית רבה [וילנא] נח לה, ב.

²²⁷ בבלי, מועד קטן כה ע"א.

²²⁸ המופיע בירושלמי, כתובות יג, ה (סו-סז), ומקבילה בירושלמי, כלאיים ט, ד.

קדושה ועוצמה מקברים

התייחסות לעוצמת הקדושה הנובעת מקברים, (במקור זה – מקבורתו של משה) - מבוטאת בדברי רשב"י באמצע המאה ה-2:

[ד"א פנים בפנים וגו'] אמר רבי יהושע בן לוי פנים כנגד הפנים, חדא מתרתי, או הגבוה הנמיד עצמו או הנמוך הגביה עצמו, אלא אמר רבי יהושע בן לוי מן מה דכתב וירד ה' על הר סיני (שמות י"ט כ') אנו יודעים שהגבוה השפיל את עצמו וכן אתה מוצא בשעה שהקדוש ברוך הוא נותן ((הארת פנים)) לצדיק אינו נוטלה הימינו עד שתד עמו לקבר, דאמר רבי שמעון בן יוחי שאם ינקב נקב מקבורתו של משה אין כל העולם כולו יכול לעמוד באורה, ואם כך נקב קבורה מה, ואם כך קבורה משה מה.²²⁹

חשיבותו של קבר משה הגיעה למדרגה כה גבוהה, עד שהיה בין אחד מ"עשרה דברים שנבראו בערב שבת בין השמשות": "עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות ואלו הן פי הארץ ופי הבאר ופי האתון והקשת והמן והמטה והשמיר והכתב והמכתב והלוחות ויש אומרים אף המזיקין וקבורתו של משה ואילו של אברהם אבינו ויש אומרים אף צבת בצבת עשויה".²³⁰

הביטוי "קדושים" מיוחס לאבות ולצדיקים לאחר מותם, כפי שמובלט במקורות הבאים: "אמרה כנסת ישראל לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, החזק לי טובה שהודעתך בעולם, אמר לה: טובתי בל עליך, איני מחזיק טובה אלא לאברהם יצחק ויעקב שהודיעוני תחלה בעולם, שנאמר: לקדושים אשר בארץ המה ואדירי כל חפצי בס";²³¹ "אר' שמעון בן יוחאי בא וראה כמה חביבין יסורין שאין הקב"ה מיחד שמו על הצדיקים בחייהם אלא לאחר מיתתן שנאמר לקדושים אשר בארץ המה (תהלים טז, ג), אימתי הם קדושים בזמן שהם נתונים בארץ".²³²

אמר רשב"י אין הקדוש ברוך הוא מיחד שמו על הצדיקים בחייהם אלא לאחר מיתתן שנאמר (תהלים טז) לקדושים אשר בארץ המה וגו', אימתי הן קדושים כשהן קבורים בארץ שכל זמן שהן חיות אין הקדוש ברוך הוא מייחד שמו עליהן, כל כך למה שאין הקדוש ברוך הוא מאמין בהן שלא יטעה אותן היצר הרע, וכיון שמתים הקדוש ברוך הוא מיחד שמו עליהן, והרי מצינו שיחד הקדוש ברוך הוא שמו על יצחק הצדיק בחייו שכן הוא אומר ליעקב (בראשית כח) אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק, רבי ברכיה ורבנן רבנן אמרי רואה את אפרו כאלו הוא צבור על גבי המזבח, ורבי ברכיה אמר הואיל ונתייסם בעיניו כאלו הוא מת לפי שהיה גנוז לתוך הבית ויצר הרע פסק הימנו לכך כתיב ויהי כי זקן יצחק.²³³

דבר אחר [טז, ב] [אמרת] לה'. אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא רבונו של עולם אף על פי שהייתי מלך המלכות עלי, אמר לו הקדוש ברוך הוא איני מחזיק לך טובה, טובתי בל עליך, ולמי היא טובתי, לקדושים אשר בארץ המה, שאין הקדוש ברוך הוא קורא לצדיק קדוש עד שינתן בארץ, למה שיצר הרע מיצר לו, ואין מאמין בו בעולם הזה עד יום מותו, וכן אמר שלמה כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא (קהלת ז כ), לפיכך אינו

²²⁹ פסיקתא רבתי [איש שלום] כא, י הדברות פי' קמייטא.

²³⁰ משנה, אבות ה, ו.

²³¹ בבלי, מנחות נג ע"א.

²³² בראשית רבתי ויצא, עמ' 134.

²³³ מדרש תנחומא [ורשא] תולדות.

קוראו קדוש עד שינתן בארץ, לכך נאמר לקדושים אשר בארץ, ואפילו אבות העולם לא
נקראו קדושים עד שניתנו בארץ.²³⁴

ויהיו [ימי] יצחק. באברהם כתיב חיים, ואלה ימי שני חיי אברהם אשר חי (בראשית
כה, ז) וכן יעקב, ויחי יעקב (שם מז, כח), וביצחק לא נאמ' חיים, ולמה כן, ר' ברכיה אמר
לפי שנתסר מעיניו והרי הוא כמת. ורבנין אמרין רואה היה הב"ה כל ימיו את יצחק אבינו
כאלו הוא צרור על גבי המזבח. ותדע שכן הוא שלא נחשב יצחק כל ימיו בכלל חי, שאתה
מוצא (שלא) [ש]יחד הב"ה שמו עליו בחייו שנאמר אני ה' אלהי אברהם וגו' [ואלהי יצחק]
(שם כח, יג) ואין הב"ה מיחד שמו על הצדיקים בחייהם אלא לאחר מותם, שנאמר
לקדושים אשר בארץ המה (תהלים טז, ג), אימתי הם קדושים, בשעה שהם [קבורים]
בארץ.²³⁵

ומשך אבירים בכחו, אר' חמא בר חנינא משך יצר הרע אבירים בכחו, ומי הם כגון דור אנוש
דור המבול דור הפלגה וסדומיים לפיכך יקום צדיק אינו מאמין בו כל שהוא בחיים וכה"א
הן בקדושו לא יאמין אר' פנחס אילו בקשו אבות העולם שתהא דירתן למעלה יכולין היו
ואעפ"כ לא נקראו קדושים עד שנסתם הגולל לפנייהם שנאמר לקדושים אשר בארץ
המה.²³⁶

מגמה דומה, של הדגשת חשיבותם של קברים ותופעות על טבעיות הכרוכות בהם, עולה ממקורות
רבים, שיודגמו להלן. התייחסות מיוחדת לקבר של אישיות מיוחדת, הכוללת הופעת אלמנטים על
טבעיים, מובלטת בסיפור קבורתו של רבי אלעזר בן ר' שמעון בר יוחאי שהובא לעיל.²³⁷

רבי שמעון בן יוחאי איתחזאי להו (לחכמים) בחלמא, אמר להו: פרידה אחת יש לי ביניכם
ואי אתם רוצים להביאה אצלי. אזול רבנן לאעסוקי ביה, לא שבקו בני עכבריא. דכל שני
דהוה ניים רבי אלעזר ברבי שמעון בעיליתיה לא סליק חיה רעה למתייהו. יומא חד מעלי
יומא דכיפורי הוה, הוה טרידי, שדרו רבנן לבני בירי ואסקוהו לערסיה, ואמטיוה למערתא
דאבוה. אשכחוה לעכנא דהדרא לה למערתא, אמרו לה: עכנא עכנא פתחי פיך ויכנס בן אצל
אביו; פתח להו.²³⁸

במדרש מקביל רבי אלעזר הועבר מגוש חלב, ובני המקום ניסו למנוע בכח את העברתו למירון.
הנחשים בגרסה זו הם "חיות של אש":

איתיהב בהדה גוש חלב. והוה ר' שמעון בן יוחי מתגלה על מרוניא ואמר להון הדה עין דימין
דהוה אית לי לא זכית תתיהב גבי. והוון מרוניא אזלין בעיי למייתיה יתיה. וגוש חלבאי
נפקין בתריהון בחוטרייא ובמורנייתא. חד זמן בפניא דצומא רבא אמרין הא עינתא
דנייתניה עד דאינון נקיים. וכיון דנפקון לבר מן קרתא אתון תרין חיוון דנורא מהלכין
קדמיהון. אמרין חכימא היא שעתא דאנן מייתי יתיה. וכיון דמטון למערתא קמון לון תרין
חיוותא דנורא לשטר. אמרין מן עליל מייתי ליה, אמרה איתתיה אנא עלה ומייתי ליה דאית

²³⁴ מדרש תהלים [שוחר טוב; בובר] טז, ב.

²³⁵ בראשית רבתי וישלח לה, כח, עמ' 159.

²³⁶ ילקוט שמעוני, איוב, רמז תתקי.

²³⁷ הסיפור שלפי המסופר בו התרחש בארץ ישראל במאה ה-3 מופיע בתלמוד הבבלי במאה ה-5. במקור זה מסופר כי רבי

אלעזר אחר פטירתו היה מונח בביתו כעשרים שנה ו"ענה" תשובות בהלכה. לאחר מכן רבי שמעון הופיע בחלום ודרש

להביאו לקבורה.

²³⁸ בבלי, בבא מציעא פד ע"ב.

לי סימן בגויה. עלת בעת למייתיה יתיה ואשכחת ההיא תולעתא דנקרא חורי אודנא. בעי למירמתה ושמעת ברת קלא אמרה אירפיה למרי חובה דייגביה חוביה. אייתוניה ויהבוניה גב אבוי. אמרין מן ההיא שעתא לא אתגלי ר' שמעי בן יוחי על מרוניא.²³⁹

(תקציר: רבי אלעזר בנו של רשב"י מת בגוש חלב. ר' שמעון הופיע בחלום לבני מירון ואמר להם: עין ימין אחת יש לי ומדוע לא תביאו אותו אלי, מיד הלכו בני מירון להביאו ולקברו אצל אביו אך בני גוש חלב יצאו לקראתם וגרשו אותם, ורק בערב יוה"כ כאשר בני גוש חלב היו טרודים בכבוד היום הצליחו בני מירון לקחת את גוויית ר"א ולקברה אצל אביו. ומעת ההיא לא בא עוד רשב"י בחלום לבני מירון.)

המדרש מדגיש את קבורתו של רבי אלעזר בן רבי שמעון בקבר אביו במירון בהשתתפות "חיות של אש". יש לציין כי מקור זה הוא מקור ארצישראלי, בניגוד לדעה הגורסת כי התופעה אינה נזכרת במקורות ארץ ישראל.

נוסח דומה מופיע גם בקהלת רבה:

עד דאינון בקיין אזלון בעיין מיתוניה ונפקין תריין חיוואן דנור שרן מהלכין קדמיהון אמרון ההוא שעתא דאנן מיייתין, וכיון דמטון למערתא קמון לון תריין חיון ליסטר אמרון מאן עליל מיייתי ליה אמרה אנא עללה ומיייתי ליה דאית לי סימן ביה עללת לאייתיה ואשכח ההוא תולעתא יתיבא ונקרה אחורי אודניה, בעית מרים יתיה שמעת ברת קלה אמרת שבקו למרי חובא דיגבי חוביה, אייתוניה ויהבוניה גבי אבוי, מן ההוא שעתא לא איתגלי ר"ש על מרוניא.²⁴⁰

נוכחות שכינה בקבר רשב"י מופיעה במדרש הבא: "רבי יהושע בן לוי אשכח לאליהו, דהוי קיימי אפיתחא דמערתא דרבי שמעון בן יוחאי, אמר ליה: אתינא לעלמא דאתי? - אמר ליה: אם ירצה אדון הזה. אמר רבי יהושע בן לוי: שנים ראיתי וקול שלשה שמעתי".²⁴¹ גם מקורות אלו התרחשו בארץ ישראל, אך אינם כלולים בתלמוד הירושלמי. כאמור, אזכורים הקשורים לקברי צדיקים אינם רבים בתלמוד הירושלמי, שבדרך כלל עורכיו לא הכניסו לטקסט סיפורים ארצישראלים בנושאים אלו; אך הם מופיעים במקורות ארצישראלים שונים.

בנוסף לסגולות מיסטיות, בבבל אף יוחסו לעפר מקברי צדיקים סגולות מרפא. מקור בבלי מספר כי נטלו עפר מקבר רב לריפוי קדחת: "קבריה דרב הוו שקלי מיניה עפרא לאישתא בת יומא".²⁴²

שפתיו רוחשות בקבר

בית המדרש של רבי יוחנן התייחס למתים כאל גורם פעיל, שאם אומרים שמועה מפיו - שפתיו רוחשות (או דובבות) בקבר. אמרה זאת קשורה לאבות במערת המכפלה:

"וחכך כייין הטוב"; אמר רבי יוחנן: באותה שעה קרא הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת כולן ואמר להם רדו ונשקו שפתותיהן של אבותיהם של אלו, שכשם שפעלו הם לפני באש, כך פעלו לפני בניהם באש. ר' עזריה בשם ר' יהודה בר' סימון באותה שעה קרא הקדוש

²³⁹ פסיקתא דרב כהנא [מנדלבוים] ויהי בשלח יא.

²⁴⁰ קהלת רבה [וילנא] יא.

²⁴¹ בבלי, סנהדרין צח ע"א.

²⁴² בבלי, סנהדרין מז ע"ב.

ברוך הוא למלאכי השרת ואמר להם רדו נשקו שפתותיהן של אלו, שאילולי אלו לא קבלו תורת ומלכותי בסיני הייתי נעשה בעל דבב לאלו שהם ישנים במערת המכפלה.
"דובב שפתי ישנים" אר' יוחנן (בן תורתה) אף על פי שמת שפתותיו רוחשות עליו בקבר. מאי טעמא "דובב שפתי ישנים"? שמואל אמר ככומר זה של ענבים שהוא זב מאיליו, ר' חנינא בר פפא ור' סימון, חד אמר כהדין דשתי קונדיטון, וחד אמר כהדין דשתי חמר עתיק אף על גב דהוא שתי ליה טעמא וריחא בפומיה.²⁴³

בתלמוד הירושלמי מובאת מימרה זו בשם רבי יצחק – תלמידו של רבי יוחנן :

שמעון בן נזירא בשם ר' יצחק אמר כל תלמיד חכם שאומרים דבר הלכה מפיו בעולם הזה שפתיו רוחשות עמו בקבר שנאמר [שיר השירים ז י] "וחכך כיון הטוב" וגו' "דובב שפתי ישנים"; מה כומר של ענבים זה כיון שמניח אדם אצבעו עליו מיד דובב אף שפתותיהם של צדיקים כיון שאומרים דבר הלכה מפיהם של צדיקים שפתותיהן מרחשות עמהן בקבר מה הנאה לו בר נזירא אמר כהדין דשתי קונדיטון רבי יצחק אמר כהדין דשתי חמר עתיק, אף על גב דשתי ליה טעמא בפומיה.²⁴⁴

ובמקבילות בבבלי: "דאמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחי: כל תלמיד חכם שאומרים דבר שמועה מפיו בעולם הזה שפתותיו דובבות בקבר".²⁴⁵

בנוסף לאבות, מופיעה גם התייחסות למשה כאל ממשיך בחיים באופן כלשהוא לאחר מותו מובאת במספר מקורות חז"ל: "סמליון אמר: וימת שם משה ספרא רבה דישראל. תניא, רבי אליעזר הגדול אומר: שנים עשר מיל על שנים עשר מיל כנגד מחנה ישראל, בת קול משמיע ואומר: וימת משה ספרא רבה דישראל. ויש אומרים: לא מת משה, כתיב הכא: וימת שם, וכתוב התם: ויהי שם עם ה', מה להלן עומד ומשמש, אף כאן עומד ומשמש".²⁴⁶ "סמליון אומר וימת משה ספרא רבה דישראל, תניא רבי אליעזר הגדול אומר י"ב מיל על י"ב מיל כנגד מחנה ישראל בת קול משמיע ואומר וימת משה ספרא רבה דישראל, ויש אומרים לא מת, כתיב הכא וימת שם משה וכתוב התם ויהי שם עם ה', מה להלן משמש ועומד אף הכא עומד ומשמש".²⁴⁷

חשש מהפיכת קבר לעבודה זרה

לעיל עמדנו על חשיבות קברים כמקום פולחן ותפילה. עם זאת, מופיע במדרשי חז"ל גם חשש מהפיכת קברים למושא של פולחן שעלול להפוך לעבודה זרה. כך מוסברת הסתרת מקום קברו של משה מחשש שמא ייהפך הקבר מקום מקודש לישראל, ובעיקר מקום לעבודה זרה לגויים, כמו שמודגש במדרשים הבאים: "אל נא תקברני במצרים [...] למחר הן באים ומעשנים לפני ארוני, אם לשמע להם הרי אני נענש, ואם לא לשמע להן הן אומרים הרי כל הפנים שוות";²⁴⁸ "[...] ד"א מפני מה לא ביקש יעקב ליקבר במצרים? שלא יעשו אותו עבודה זרה, שכשם שנפרעין מעובדי עבודה זרה כך נפרעין ממנה". ובנוסף אחר: 'שלא יעשוהו המצרים אלוה'.²⁴⁹

²⁴³ שיר השירים רבה [וילנא] ז, י.

²⁴⁴ ירושלמי, ברכות ב, א; מועד קטן ג, ז; שקלים ב, ה.

²⁴⁵ בבלי, בכורות לא ע"ב; יבמות צו ע"ב–צז ע"א; סנהדרין צ ע"ב.

²⁴⁶ בבלי סוטה יג ע"ב.

²⁴⁷ ילקוט שמעוני תורה, וזאת הברכה, רמז תתקסב.

²⁴⁸ בראשית רבה [תיאודור–אלבק] כ"ו ויחי צו.

²⁴⁹ מדרש לקח טוב [בובר] בראשית מז, כט, קיד ע"א. וראו גם תנחומא ויחי ג–ה; גינצבורג, תשכ"ח, ג, עמ' 65.

באופן דומה, העלמת קברו של משה מוסברת במדרש: "ומפני מה לא נודע קבורתו של משה כדי שלא יהו ישראל הולכין ומניחין שם בית המקדש ומזבחים ומקטרים שם. וכדי שלא יטמאו אומות העולם את קברו בפסיליהם ובתועבותיהם".²⁵⁰

לפי גרסא אחת (לא הגרסה המודפסת הנפוצה שיסודה בדפוס וילנא) בתלמוד הבבלי, קבר משה היה עשוי להוות מקום תפילה ובו ניתן היה להתפלל ולבטל את גזרת החורבן:

מפני מה נסתתר קברו של משה? אר' חמא בר חנינא: מפני מה נסתתר קברו של משה? מפני שידע הקב"ה שעתיד בית המקדש לחרב וישראל יגלו מארצם, שמא יעמדו באותה שעה בבכי ותחנונים על קברו של משה, ויאמרו לו: משה רבינו, עמוד בתפילה בעדינו, ויעמוד משה ויבטל הגזירה" (סוטה יד א, לפי גרסת "עין יעקב"). יש גם ביטוי של חשש מהפיכת קבר משה למקום שבו "מזבחים ומקטרים".²⁵¹

החשש לעשיית מקום קבר למקום לעבודה זרה מובא באגדה מדרשית גם לגבי אדם הראשון, שטמן את קברו עמוק בקרקע: "[...]שמא יבואו כל הדורות ויקחו את עצמותי ויעשו אותן עבודה זרה";²⁵² "אמר אדם אחרי מותי יקחו את עצמותי ויעשו להם עבודה זרה [...] אלא אעמיק ארוני".²⁵³

במדרשים אלו ניכר חשש מצד אישים בעולמם של חז"ל מתופעת הערצת קברים ושרידים ע"י הכנסייה, תופעה שהתפשטה והתחזקה.

יתכן שמגמה זו הניעה נימה של זלזול אותה ניתן לזהות בתיאורי מאמצי נכרים לגלות את קברו של משה:

וכבר שלחה מלכות הרשעה אצל גסטרא של בית פעור: הראנו היכן משה קבור? עמדו למעלה נדמה להם למטה, למטה - נדמה להם למעלה, נחלקו לשתי כיתות, אותן שעומדים למעלה נדמה להן למטה, למטה - נדמה להן למעלה, לקיים מה שנאמר: ולא ידע איש את קבורתו. ר' חמא בר' חנינא אמר: אף משה רבינו אינו יודע היכן קבור, כתיב הכא: "ולא ידע איש את קבורתו", וכתיב התם: "וזאת הברכה אשר ברך משה איש האלוהים".²⁵⁴

מדרש מאוחר מספר גם על משלחת בראשות אדריינוס קיסר עצמו, שערכה מעין "חפירה ארכיאולוגית" למטרה זו. אמנם בסופו של דבר, המשלחת לא הצליחה במשימתה לגלות את מקום הקבר המקודש והנערץ ביותר:

ויעל אדריינוס, ישחקו עצמותיו, ויצר על ביתר וילכדה ויחריבה, וילך בכל ארץ ישראל לראות קברם של המלכים והנביאים, כיון שבא לתמנת חרס מצא קברו של יהושע משרת משה העניו ושאל לבני הגולה קבר זה למי הוא? אמרו לו ליהושע שופט ופרנס שלהם, ואמר הרי פרנס נאמן שמעולם לא היה כמוהו, לכם הנחיל ארץ שמנה וטובה, וגופו בין ההרים וטרשים, ויצא וימצאו קברו של דוד, פתחו וראה שפניו אדומים וצהובים, וישם ידו בפניו ודחק בשרו והיה הדם הולך לכאן ולכאן כאדם שיש בו רוח ונשמה. פתח אותו רשע את פיו ואמר נאה היה לזה להיות מלך על כל העולם בחיים, שכשמת הוא כאדם חי. הלך משם אל

²⁵⁰ פסיקתא זוטרתיא [לקח טוב] דברים, וזאת הברכה סח, א.

²⁵¹ מדרש לקח טוב [בובר] דברים לד.

²⁵² מדרש הגדול לספר בראשית [מרגליות] עמ' קלא.

²⁵³ פרקי דרבי אליעזר כ.

²⁵⁴ בבלי, סוטה יג-יד, וראו גם ספרי [איש שלום] קנ ע"א; [פינקלשטיין] עמ' 429; מדרש לקח טוב [בובר] בראשית מז, כט, קיד ע"א. ראו על מקור זה ליכטנשטיין, 2007, עמ' 227-228; דקדוקי סופרים השלם סוטה, עמ' רי.

ארץ מואב למצוא קברו של משה ראש לכל הנביאים, וצוה לחפור שם, והיו רואים מקום קברו למטה ירדו והיו רואים מקומו למעלה מהם, מיד חלקו לשני חלקים וחפרו חציים למעלה וחציים למטה, אלו שהיו חופרים למעלה היו אומרים למטה תמצא אותו, ואלו שלמטה היו אומרים למעלה תמצא אותו, עד שיגעו ומתו. והיינו דכתיב ולא ידע איש את קבורתו.²⁵⁵

שתי המגמות – של הערצת קברים מחד ושל חשש והסתייגות מאידך – היו קיימות זו בצד זו. מחד, יוחסה לקברים משמעות וקדושה, ומאידך, היה חשש שמא תכונות אלו ינוצלו ע"י הכנסייה והפגניזם להשתלטות ולהפיכתם למקומות פולחן. כאמור לעיל, חשש זה בולט בעריכת התלמוד הירושלמי, הממעט בהבאת מקורות על תפילה בקברים או הערצתם כמקומות קדושים.

אך נראה שמספר המקורות המצביעים על הערצה, פולחן ותפילה בקברים הוא רב יותר באופן ניכר, והתופעה הייתה רווחת למדי והתפרסה במקומות רבים ובתקופות ממושכות (ולמעשה עד ימינו).

בנושא זה ישנן גם דעות חולקות, ונציין דעת שני חוקרים: זאב ספראי ויחזקאל ליכטנשטיין.

ספראי סבור שהמושג 'קדושה' הוא מושג הלכתי, שפירושו שעל מקום מסויים חלות מצוות או איסורים הלכתיים;²⁵⁶ כך על ארץ ישראל, ירושלים וכו'. מהבחינה ההלכתית גרידא לא היו אתרי קודש נוספים בארץ. לדבריו, אין מקומות נוספים אשר יש לנהוג בהם במצוות מסוימות. בתי כנסת הם בעלי קדושה מסויימת, אך קדושה זו אינה קשורה במיקומם. עם זאת היו מקומות שנחשבו קדושים אף שלא ניתן לכך ביטוי הלכתי. בין מקומות אלו הוא מונה את שכס, החרמון, הר הזיתים, מצפה, הר תבור, הכרמל, טבריה, הר סיני, ועוד. כמו כן היו אתרים בהם נעשו ניסים שבהם נאמרו ברכות מיוחדות, אך לא הייתה מצוה לבקדם, אם כי היו בהם ביקורים ואולי אף ניסיון חיפוש.²⁵⁷ לביקורים היה אופי אגדי – תיירותי ולא דווקא דתי; לכן יש להטיל ספק בקביעה כי אלו אתרי קודש במובן המקובל. ספראי מציין כי במקורות תנאיים אין זכר לקברי צדיקים. תפילות בקברי צדיקים או של דמויות נבואיות מוזכרות במדרשים ארץ – ישראלים; לדוגמה, מוזכר שירמיהו השתטח על קברי אבות כי הם יודעים לבכות; בתרגום שני לאסתר פא כתוב שירמיהו ביקש האבות יבקשו רחמים על ישראל, במדרש איכה מסופר על קברי אבות ואמהות וקבר משה, ובתרגום שני מוזכרת תפילה בקבר שמואל, תפילה על קבר צדיק ועזרתו לפונים אליו נזכרת בקשר לקבר רחל.

אך לדעת ספראי ממקורות אלו אין ללמוד על תופעה רווחת של קברי צדיקים אלא רק לאלו המיוחדים והחשובים שבהם. כמו כן, לדעתו מהמונח 'זכות אבות' אין ללמוד על תפילה על קברי אבות.²⁵⁸

ספראי מוכיח שיש הסתייגות מתפילה בקברים בעיקר ממקורות (שהובאו לעיל):²⁵⁹ מקור מוקדם בבראשית רבה - יעקב ביקש להיקבר בארץ כדי שלא יטעו המצרים: "'אל נא תקברני במצרים - שלא יפדו בי, דכ' יופטר חמור תפדה בשה וגו'" (שמות לד, כ), למחר הן באים ומעשנים לפני ארוני, אם לשמע להם הרי אני נענש, ואם לא לשמע להן הן אומרים הרי כל הפנים שוות".²⁶⁰ ומקורות

²⁵⁵ אוצר מדרשים [אייזנשטיין] עשר גליות ו; איש שלום, תשל"ב. וראו גם איש שלום, תשי"ח. על משלחת זו בראשותו של הדריאנוס ראו גם בתוספת ליסדר עולם, נויבאוואר, תשכ"ז, א, עמ' 175; קרויס, תרפ"א.

²⁵⁶ ספראי, 1987; ספראי וספראי, תשע"א, עמ' 401.

²⁵⁷ בבלי, ברכות נד ע"א-ע"ב.

²⁵⁸ ספראי, 1987, עמ' 303-313.

²⁵⁹ ספראי וספראי, תשע"א, עמ' 405.

²⁶⁰ בראשית רבה ויחי צו.

מאוחרים: "אדם הראשון העמיק את קברו – כדי שלא ישמש כע"ז",²⁶¹ "קבר משה נעלם – כדי שלא יזבחו ויקטרו שם".²⁶²

לכך מצרף ספראי גם את ההתנגדות ליריד בוטנה כביטוי של התנגדות לפולחן מקומות קדושים.²⁶³ אך למעשה, ממקורות אלו עולה שחכמים החשיבו את הקברים כאתרי תפילה בעלי סגולת השפעה על המציאות, ומטרתם היא למנוע השפעה זו מנכרים. ובסופו של דבר, האתרים המיוחסים לקברי יעקב, אדם ומשה כן שמשו כאתרי פולחן זרים.

לדעת ספראי, במקורות ארץ ישראל יש עדויות מעטות ליחס חיובי לתרבות מקומות הקודש, אך אלו עדויות על שלבי ההתחלה של תרבות בלתי מפותחת. יש ביטויי הסתייגות אך לא התנגדות; אין זו הלכה, אך אין בכך איסור.²⁶⁴ במקורות הבבליים משתקף שלב יותר מתקדם של תרבות זו; במקורות בבליים כבר מסופר על ניסים שקרו לאלו שציינו או התפללו במערות.

אך במקורות ארצישראלים כיתתיים קדומים, כפי שמציין ספראי עצמו, יש אזכורים לתפילה בקברי אבות;²⁶⁵ לדוגמא, בצוואת קהת במערת קומראן – כתוב פעמיים שהמחבר בא "למעמרא ולמבנא קברין אבהתנא" – להשכין ולבנות קברי אבותינו.²⁶⁶

נראה שבני הכת פתחו וטיפחו את תרבות המקומות הקדושים, כולל קברי קדושים; ואולי לפנינו מרכיב נוסף במחלוקת הכיתתית של סוף ימי בית שני.

ההסבר הכולל לדעת ספראי הוא כי חז"ל הובילו מהפכה דתית שבה הערכים המרכזיים הם לימוד תורה, קיום מצוות והתנהגות מוסרית.²⁶⁷ לכן, בעולמם של חז"ל אין מקום לפולחן מקומות קדושים. מעשיו של אדם מכפרים ולא מקומו הפיסי או מעשה טכני; לכן פולחן המקומות הקדושים לא צמח בבית המדרש. פולחן מקומות הקודש ינק את עוצמתו מהצבור הרחב ומהזרם העממי.

העדויות על פולחן מקומות קדושים הן מעטות בספרות התנאית, והן מתרבות בספרות התלמודית, ובעיקר בספרות הפחות ממסדית – מדרשים ותוספות תרגומיות. הסיבה לכך לדעת ספראי היא כי בתקופת התנאים ובראשית תקופת האמוראים תרבות מקומות הקודש עדיין הייתה מצויה בשלבי בראשית; בתקופה זו אין עדויות לסדרי עליה לרגל או טקסים מיוחדים, ומלבד המבנה באלוני ממרא אין עדות למבני קודש. כמעט אין סיפורי ניסים במקומות קודש להוציא עדויות מעטות על קברי תנאים – רב, רשב"י ורבי חייא; אלו עדויות על ראשית התהליך.

מאוחר יותר החלה להתעורר תופעת פולחן קברים. הגורם לכך הוא החלשות בתי המדרש בא"י וחתירת התלמוד בתקופה הביזנטית. דלדול היצירה הרוחנית והיחלשות בתי המדרש אפשרה את התחזקות הזרם המיסטי. בתקופה זו מתרבות העדויות על פולחן בקברים, בעיקר בספרות לא ממסדית או לא יהודית.

²⁶¹ פרקי דרבי אליעזר כ.
²⁶² מדרש לקח טוב דברים לד.
²⁶³ ירושלמי, עבודה זרה א, ד.
²⁶⁴ ספראי וספראי, תשע"א, עמ' 407.
²⁶⁵ שם, עמ' 410–411.
²⁶⁶ Q4, 544Q4545.
²⁶⁷ ספראי וספראי, תשע"א, עמ' 411–413.

בתקופת האמוראים התרחבה התופעה, אך עדיין הייתה שולית למדי. מרבית החומר המעיד על כך אינו ממקור הלכתי אלא ספרות חוץ תלמודית - הן קדומה או חיזונית, או ספרות מדרשית מאוחרת כמו מדרש תהלים או פדר"א, או בספרות עממית.

יש עדויות לא יהודיות מתקופה מאוחרת יותר, כמו על הפסטיבל הבינדתי באלוני ממרא.²⁶⁸ אחר כיבוש חבל אדום זוהה כמקום בו שכן אוהל אברהם והיה מקום הקודש השני בחשיבותו לעם היהודי עד מרד בר כוכבא. לאחר מכן נגזל ונבנה בו אתר קודש פגאני, ואחרי כן כנסיה גדולה. החג בחברון הוא יוצא דופן; אין עדויות לטקסי תפילה או עליה לרגל למקומות קדושים נוספים. פולחן המקומות הקדושים היה מצומצם ביותר ואפיין את השכבות העממיות ואת כתות מדבר יהודה, ופחות את הממסד הפרושי ואת חז"ל. (יש לציין כי חז"ל הבליטו את מוטיב ה"ארבעה" בהקשר לממרא, וכללו בארבעת הצדיקים הן את אברהם והן את ענר, אשכול וממרא, אולי כרמז לפולחן הבינדתי שהתנהל באתר ממרא: "ותמת שרה בקריית ארבע" - ארבעה שמות נקראו לה: אשכול, וממרא, קריית ארבע וחברון. ולמה קורא אותה קריית ארבע? שדרו בה ארבעה צדיקים - ענר אשכול וממרא ואברהם" (בראשית רבה, חיי שרה נח ב). יתכן שהבלטת מוטיב ברית מילה בהקשר לממרא נועד לבטא התנגדות לשיוכו לנצרות).

מאוחר יותר, במאה ה-6, אנטונינוס מרטיר מספר על חג בחברון שבו כבר נערכו טקסים מקובלים, ובתקופה זו נוצרו בירושלים בקבוקי זכוכית לשמן מהמקומות הקדושים עם סמלים יהודים ונוצרים.²⁶⁹

ספראי מציין כי לתופעת פולחן קברים יש עדויות חשובות בספרות נוצרית - אך לדעתו משקל מקור זה הוא שולי ביותר בספרות הדתית. בולטת העובדה שמרבית העדויות בנושא זה אינה באה מספרות בית המדרש. לדעתו, בספרות התלמודית נמצאות בעיקר עדויות להתנגדות לפולחן קדושים, כמו לקבר משה ואדם הראשון.

חלק מאתרי הקודש לא זכו לברכת חכמים כמו אלוני ממרא וכנראה גם במקומות אחרים. תבור וכרמל היו אתרים מקודשים בתקופת המקרא, ובספרות התלמודית לצד דברי פולמוס מצויים גם הדים עמומים לקדושתם. לדעת ספראי מרבית העדויות התלמודיות על אתרי הקודש - מקורן לא בספרות ההלכה אלא בספרות בעלת אופי עממי יותר. אין זה מקרי שדווקא בתוספתות תרגומיות, המשקפות את המרכיב העממי של בית המדרש, חוזרת ומודגשת המסורת על ארבעת אתרי הקודש. מסקנתו היא שפולחן אתרים מקודשים היא תופעה עממית שרשיה נעוצים בתקופת המקרא ובמסורות הקדומות שרווחו בארץ. היו חכמים שתמכו בו והיו שהתנגדו. התומכים היו בעיר חכמים מהשכבות העממיות, בעוד השכבות הלמדניות יותר הסתייגו.

בשולי דבריו של ספראי, יש להעיר כי ההתנגדות לפולחן בקבר אדם ומשה שעליהן מסתמך ספראי הן שתי דוגמאות, שלהערכתו אינן מלמדות על המגמה הכוללת. כפי שהראנו לעיל, המסקנה העולה ממכלול המקורות הרבים מאד העוסקים בתופעה זו היא שפולחן והערצת קברים רווח בתקופת ובספרות חז"ל החל מהדור הראשון של האמוראים, והתקיים בעיקר בארץ ישראל, אם כי מופיעים ביטויים מפורשים ורבים יותר לכך בתלמוד הבבלי מאשר בתלמוד הירושלמי. הסבר לכך הובא לעיל. בנוסף יש לציין, כי כפי שנאמר בגוף העבודה, המחקר כיום אינו רואה חלוקה דיכוטומית בין

²⁶⁸ לדעת ספראי היה זה אתר מקודש אדומי, אך למעשה לא התגלה בו ממצא אדומי משמעותי.
²⁶⁹ ספראי וספראי, תשע"א, עמ' 413.

מקורות ארצישראלים ובבליים כמוחלטת. עולמם של חז"ל היה פתוח והתקיימה בו תחלופה שוטפת של דעות וידיעות בין א"י ובבל. בהקשר זה יש גם לציין כי בבבלי מופיעים סיפורים לא מעטים הקשורים ומשיקים למסורות נוצריות, כולל מסורות קדומות, למרות ההפרש הניכר של מאות שנים ומאות ק"מ בין מקור הסיפור להופעתו בגרסה הערוכה של התלמוד.

לדעת ליכטנשטיין, יש תופעה של תפילות והשתטחות על קברים בעת מצוקה אך לא ניתן ללמוד על נוהג קבוע של השתטחות, אין ביטוי הערצה וודאי שאין דעה הלכתית המעודדת עליה לקברי צדיקים. ליכטנשטיין טוען שבספרות חז"ל יש הסתייגות ממורשת מפולחן קברי קדושים כמו קבר משה וקבר אדם, ואין מסורת על זיהוי קברים בספרות התלמודית.²⁷⁰ רוב החומר על אתרי הקודש לא שאוב ממקורות הלכתיים אלא מספרות חיצונית או מדרשית מאוחרת. את הביקורת על יריד בוטנה הוא מפרש כביקורת על החגים והמנהגים בחלק שנערכו באתרי הקודש. גם לדעתו, פולחן אתרים מקודשים היא תופעה עממית ששרשיה בתקופת המקרא ובמסורות קדומות, היו חכמים שתמכו והיו שהתנגדו. התומכים היו בעקר משכבות עממיות, ומשכבות שרווחו בהן דרכי חשיבה מיסטית בייחוד בבבל ובארץ ישראל בשלהי התקופה הביזנטית.

ברם, כפי שהראנו בסקירת המקורות לעיל, ייחוס תודעה ומודעות למתים, תקשורת עם מתים, תפילה ובקשות, השתטחות וביקורים במערות, ועוד ועוד – מצויות בכל רחבי ספרות חז"ל, הן בארץ ישראל והן בבבל, הן הקדומה והן המאוחרת, הן באגדה והן בהלכה.

לסיכום, המקורות מצביעים כי פולחן קברי צדיקים, דמויות מקראיות וקדושים היה רווח בארץ ישראל, וחכמי ארץ ישראל, החל מראשית המאה ה-3, נטלו בו חלק פעיל. אף אם התופעה מוזכרת יותר בתלמוד הבבלי מאשר בירושלמי, אין בכך כדי להעיד על המציאות שהתרחשה בארץ ישראל. נראה כי מערת המכפלה היוותה גורם פעיל בתהליך זה. הגדרת האבות כ"קדושים" ו"מרכבה לשכינה" (כפי שהראנו לעיל) הם ביטויים של הערצה רבת משמעות, שמשכה למקום מבקרים ויצרה מסורת של תפילה בקברים, שהחלה רווחת גם באתרים נוספים.

²⁷⁰ ליכטנשטיין, 2007. כמובן, התנאים והאמוראים במאות 1 – 3 לא יכלו לשער שבמאה ה-4 הנצרות תשנה את פניה והנוצרים יהפכו את קברו של משה למרכז נוצרי, וקברי אדם, משה ויעקב אכן הפכו לאתרי פולחן זרים; מכאן מובן מדוע רוב הדעות מתייחסות לפולחן בקברים באופן חיובי.

נספח 4: קבורת דמויות נוספות במערת המכפלה במסורת חז"ל

חשיבות נוספת הוענקה ע"י חז"ל למערת המכפלה באמצעות ייחוס קבורת דמויות נוספות במערה. על דמויות אלו נמנים אדם וחווה, בני יעקב (השבטים), ואף משה (!). בהקשר זה ניתן לציין את קבורת ראשו של עשיו, המופיעה גם היא במדרשי חז"ל.

דמות נוספת מופיעה במסורת המוסלמית כקבורה במערת המכפלה היא יוסף; קבורה זו מופיעה גם במספר מקורות נוספים ואליהם נתיחס להלן.

קבורת אדם (חווה) במערת המכפלה

בין האישים שנוספו לקבורה במערת המכפלה במדרשי חז"ל היו אדם וחווה. קישור זה התרחש בימי האמוראים.²⁷¹

קבורת אדם וחווה במערת המכפלה מהווה נושא לקונפליקט בין חז"ל לבין חלק מהמקורות הנוצריים.

במקורות יהודיים מוקדמים מופיעה קבורת אדם בירושלים. בנוביץ מציין כי בספרות היהודית הקדומה אדם נקבר בירושלים;²⁷² ראייתו היא מ"ספר אדם וחווה" בתרגום הלטיני והיווני, בהנחה שאלו ספרים יהודים מימי הבית. גם לפי כהנא ספר אדם וחווה הוא ספר יהודי מימי הבית.²⁷³

במדרש קדום נאמר שרק שלשה זוגות נקברו במערה.²⁷⁴ גם הנוסע מבורדו מזכיר רק את שלשת הזוגות של האבות והאמהות. לפי מדרשים אחרים אדם נקבר במקום לא ידוע או בירושלים - שם נוצר, או פוזר בארבע כנפות הארץ.²⁷⁵

רק בתקופת האמוראים נוסף אדם למערת המכפלה. זו דעת אמוראי ארץ ישראל - ר' יצחק (בן הדור השלישי) ור' אבהו (בן הדור הרביעי) המופיעה במדרש ובתלמוד הבבלי,²⁷⁶ ובאופן מפורט יותר במדרש המאוחר "פרקי דרבי אליעזר".²⁷⁷

בכתבי חז"ל קבורת אדם וחווה במערת המכפלה מופיעה במספר מקורות:

ותמת שרה בקרית ארבע, ד' שמות נקראו לה, אשכול, וממרא, קרית ארבע, חברון, ולמה הוא קורא אותה קרית ארבע שדרו בה ד' צדיקים ענר אשכול וממרא אברהם, ונמולו בה ד' צדיקים אברהם ענר אשכול וממרא, ד"א קרית ארבע שנקברו בה ד' צדיקים אבות העולם, אדם הראשון, אברהם, יצחק ויעקב, ד"א שנקברו בה ד' אמהות חווה ושרה ורבקה ולא, ועל שם בעליה שהן ד' - ענק וג' בניו.²⁷⁸

קרית ארבע – ארבע זוגות היו: אדם וחווה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולא.²⁷⁹

²⁷¹ ראו על כך גם ספראי, 1987, עמ' 304.

²⁷² בנוביץ, תשע"ח.

²⁷³ כהנא, תש"ל, א, עמ' ב.

²⁷⁴ מכילתא דרשב"י בשלח יג, ט.

²⁷⁵ גינצבורג, תשכ"ח, א, עמ' 204–205, הערה 137.

²⁷⁶ בראשית רבה נח ד; שם ח; בבלי, בבא בתרא נח ע"א; עירובין נג ע"א; סוטה יג ע"א.

²⁷⁷ בראשית רבה חיי שרה נח, ד; שם נח ח; בבלי, סוטה יג ע"א; בבא בתרא נח ע"א; עירובין נג ע"א; מדרש אגדה בראשית

וירא יח, ז; פרקי דרבי אליעזר כ; שם לו; ילקוט שמעוני, בראשית, רמז טו; שם, וירא, רמז פב; שם, ויחי, רמז קסב;

שם, יהושע, רמז כח. על קבורת אדם וחווה ראו איש שלום, תשס"א, עמ' 46–47.

²⁷⁸ בראשית רבה [וילנא] חיי שרה נח, ד [כג, ב].

²⁷⁹ בבלי, סוטה יג ע"א.

מערת המכפלה, רב ושמואל; חד אמר: שני בתים זה לפניו מזה, וחד אמר: בית ועלייה על גביו. בשלמא למאן דאמר זה על גב זה - היינו מכפלה. אלא למאן דאמר שני בתים זה לפניו מזה, מאי מכפלה? - שכפולה בזוגות. ממרא קרית ארבע, אמר רבי יצחק: קרית הארבע זוגות: אדם וחיה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולא.²⁸⁰

ר' בנאה הוה קא מציין מערתא, כי מטא למערתא דאברהם, אשכחיה לאליעזר עבד אברהם דקאי קמי בבא. א"ל: מאי קא עביד אברהם? א"ל: גאני בכנפה דשרה וקא מעיינא ליה ברישיה. א"ל, זיל אימא ליה: בנאה קאי אבבא. א"ל: ליעול, מידע ידיע דיצר בהאי עלמא ליכא. עייל, עיין ונפק. כי מטא למערתא דאדם הראשון, יצתה בת קול ואמרה: נסתכלת בדמות דיוקני, בדיוקני עצמה אל תסתכל. הא בעינא לצינוי מערתא! כמדת החיצונה כך מדת הפנימית.²⁸¹

"ואל הבקר רץ אברהם" מכאן שהצדיקים רוצים לעשות מצוה, ועוד שהצדיקים אומרים מעט ועושים הרבה, הוא לא אמר אלא ואקחה פת לחם. ולבסוף הביא לפניו שלוש סאים ושלושה בני בקר, ויקח בן בקר הרי אחד, רך שנים, וטוב שלשה. ואותו בן בקר רץ מלפניו עד חברון, ונכנס למערת המכפלה, ונכנס אברהם אבינו אחריו, וראה אדם וחיה שוכבים ונרות דולקין לפניו, ואמר אברהם יפה המערה לקבורה, וקנאה בממון הרבה.²⁸²

מדרש מאוחר מעניק לסיפור מימד נוסף:

אמר אדם עד שאני בעודי אבנה לי בית מלון לרבצי ואשב ובנה בית מלון לרצו חוץ להר המוריה, אמ' אדם מה הלוחות על ידי שהן עתידין להכתב באצבע של הב"ה עתידין מימי הירדן לברוח מפניהם, גופי שגבלו שתי ידיו ורוח נשמת פיו שנפח באפי לא על אחת כמה וכמה, יבואו לאחר מיתתי יקחו את עצמותי ויעשו להם ע"ז, אלא הרי אני מעמיק את ארוני למטה, מערה לפניו מן המערה, לפיכך ניקראת מערת המכפלה שהיא כפולה, ושם נתון אדם ועזרו אברהם ועזרו יצחק ועזרו יעקב ועזרו, לפיכך נקרא קרית ארבע על שם ארבע זוגות, ועליהם הכתוב אומר יבא שלום וינוחו על משכבותם.²⁸³

וברח מלפניו בן הבקר ונכנס למערת המכפלה ונכנס אברהם אחריו ומצא שם אדם הראשון ועזרו שוכבים על המטות וישינים ונירות דולקות עליהן וריח טוב עליהם כריח ניחוח לפיכך חמד המערה לאחוזת קבר.²⁸⁴

²⁸⁰ בבלי, עירובין נג ע"א.

²⁸¹ בבלי, בבא בתרא נח ע"א.

²⁸² מדרש אגדה [בובר] בראשית וירא יח, ז. על מסורת על קבורת אדם הראשון ראו גפני, תשנ"ט, עמ' 39, הערה 16. לפי גפני, המסורת הקדומה מימי הבית השני איתרה את מקום קבורתו של אדם הראשון בירושלים, ולמעשה במקום יצירתו, אלא שהשימוש הנרחב במסורת זו בתיאולוגיה הנוצרית (הקשר בין מקום הצליבה וקבר אדם הראשון) אפשר שגרם להעברת קבורתו במסורת חז"ל למערת המכפלה כחלק מנטייה כוללת יותר של הצגת אדם הראשון כדגם ליהודי הראשון, ולא רק למייסד המין האנושי. אך כפי שנראה להלן, המסורת הנוצרית אינה חד משמעית בנושא זה.

²⁸³ פרקי דרבי אליעזר [היגר] כ.

²⁸⁴ פרקי דרבי אליעזר [היגר] לה.

פרקי דרבי אליעזר הוא מדרש מאוחר – ככל הנראה מהמאה ה-8.²⁸⁵ עם זאת, חנוך אלבק הגיע למסקנה כי מדרש זה מכיל מסורות קדומות,²⁸⁶ ויש אף השערה כי חלק ממסורותיו מקורן בימי הבית.²⁸⁷

ואל הבקר רץ אברהם. מכאן שהצדיקים רוצים לעשות מצוה, ועוד שהצדיקים אומרים מעט ועושים הרבה, הוא לא אמר אלא ואקחה פת לחם. ולבסוף הביא לפנייהם שלש סאים ושלושה בני בקר, ויקח בן בקר הרי אחד, רך שנים, וטוב שלשה. ואותו בן בקר רץ מלפניו עד חברון, ונכנס למערת המכפלה, ונכנס אברהם אבינו אחריו, וראה אדם וחיה שוכבים ונרות דולקין לפנייהם, ואמר אברהם יפה המערה לקבורה, וקנאה בממון הרבה.²⁸⁸

במדרש מאוחר מופיע מדרש שמרמז על חשש מאפשרות הפיכת מערת המכפלה לעבודה זרה:

(אמר אדם) עד שאני בחיים אבנה לי בית מלון לרבצי, אמר ומה הלוחות ע"י שהן עתידין לכתוב באצבעו של הקדוש ברוך הוא עתידין מימי הירדן לברוח מפניהם גופי שגבלו שתי ידיו ורוח נשמת פיו שנפח באפי על אחת כמה וכמה ולאחר מיתתי יבואו ויקחו את עצמותי ויעשו להם ע"ז אלא הריני מעמיק את ארוני למטה בארץ מערה לפנים ממערה לפיכך נקראת מערת המכפלה.²⁸⁹

לדעת קדרי המסורת על קבר אדם במערת המכפלה מבוססת על הזיהוי המקראי בין חברון לקרית ארבע, ובנוסף על כך על הפסוק ביהושע "ושם חברון לפנים קרית ארבע האדם הגדול בענקים הוא" (יהושע יד, טו). המסורת ייחסה משמעות לשם "קרית ארבע" כמכוונת לארבעה זוגות, ו"האדם הגדול בענקים" נדרש ככינוי לאדם הראשון.²⁹⁰

מסורת חז"ל עומדת בניגוד לחלק מהמסורות הנוצריות, שמיקמו את קבר אדם הראשון בגולגולתא.²⁹¹ לנצרות היו מניעים תיאולוגיים לקשר בין מקום הצליבה לקבר אדם,²⁹² אך המסורת הנוצרית הקדומה אינה חד משמעית בנושא.

היירונימוס הטיל ספק האם אדם קבור בגולגולתא או במערת המכפלה.²⁹³ ייחוס קבר אדם הראשון לחברון מופיע בתרגומו הלטיני של היירונימוס ליהושע (יד, טו) וכן במסע פאולה:

"משם קמה ועלתה לחברון היא קרית ארבע, עירם של ארבעת הגברים אברהם, יצחק ויעקב, ואדם הגדול, אשר העברים אומרים לפי ספר יהושע כי קבורים הם שם. אך כי רבים סבורים כי הרביעי הוא כלב, אשר את קברו מראים שם בפניה".²⁹⁴

²⁸⁵ רייזל, תשע"ג, עמ' 332.
²⁸⁶ אלבק אצל צונץ, תשל"ד, עמ' 136–140. על מסורת קבורת אדם וחיה במערת המכפלה במדרש פרקי דרבי אליעזר ראו בהרחבה קדרי, תשע"ח. ראו גם קדרי, 2016; קיסטר, 2012. לגבי נוסח המדרש ראו טרייטל, תשע"ג.
²⁸⁷ פרידלנדר, 1981, הראה במבוא על קשרים בין פרקי דר' אליעזר לבין ספרות בית שני.
²⁸⁸ מדרש אגדה [בובר] בראשית וירא יח, ז. אגדה זו מופיעה בנוסח שונה במקצת במדרש הגדול [מרגליות] בראשית כג, ו, עמי' שפג–שפד. אגדה זאת עומדת בניגוד לדעה אחרת, לפיה מערת המכפלה נועדה רק לאבות ולאמהות בלבד, 'שאינן נכנס לקבר אבות אלא שלשה אבות ושלוש אמהות': מכילתא דרשב"י [הופמאן], עמ' 39–40; [אפשטיין–מלמד], עמ' 46–47. וראו גם מדרש הגדול לבראשית [מרגליות] ג, כה, עמ' תתפד.
²⁸⁹ ילקוט שמעוני, בראשית, רמז לד.
²⁹⁰ קדרי, תשע"ח, עמ' 34.
²⁹¹ ראו פטריך, תשנ"ט, עמ' 358, הערה 26.
²⁹² ראו לימור, תשנ"ט, עמ' 406.
²⁹³ על התייחסות היירונימוס לקבורת אדם ראו ניומן, תשנ"ז, עמ' 270–272. היירונימוס ייחס מסורת זו לפרשנות יהודית על המקרא. על ייחוס מסורות פרשניות ע"י היירונימוס למורים יהודים ראו שם, עמ' 103–111. על היירונימוס ראו קלי, 1975, עמ' 153–167.
²⁹⁴ אגרת 108, 11, 3. לימור, תשנ"ח, עמ' 147. המסע התקיים ב-385, והאגרת נכתבה ב-404 (לימור שם עמ' 144–146).

יש לציין כי בספר יהושע אין אזכור לקבורת האבות ואדם במערה).

ייחוס קבור אדם לגולגולתא מופיע אצל אוריגנס. הוא מייחס מסורת זו ליהודים בפירושו על מתי כז 33 בגרסה היוונית (בניגוד למקורות חז"ל שהובאו לעיל).²⁹⁵ בתרגום הלטיני כבר לא נזכרת מסורת יהודית בנושא זה.

לפי גינזברג, המסורת הנוצרית שאדם נקבר בגולגולתא, היא אימוץ תוך שינוי של המסורת היהודית שאדם נברא ונקבר ב"מרכז העולם" - מקום המזבח. הנוצרים העתיקו את מרכז העולם - מקום המזבח לאתר גולגולתא, ולכן מיקמו במקום זה גם את קבר אדם.²⁹⁶

גינזברג מעלה השערה מרחיקת לכת לחיבור אדם הראשון למקום המזבח: הוא מציע כי חל שיבוש בפענוח ראשי התבות אר"ה - בתלמוד הירושלמי שמשמעותם המקורית הייתה "ארונה היבוסי" ל-אה"ר - שפוענחו כ"אדם הראשון": "כמה דמר רבי סימון בר זבדי גולגולתו של ארנן היבוסי מצאו תחת המזבח".²⁹⁷

גפני מעלה שאלה על מסורת קבורת אדם בחברון: כאמור, מסורת בית שני אינה יודעת דבר על קבורת אדם בחברון, ובאופן הגיוני מציבה אותה בירושלים. יתר על כן, אפילו ענפים מסוימים של המסורת הרבנית לא היו מודעים קבורה של אדם בחברון, אלא מיקמו את קברו בירושלים: "ויגרש את האדם, גורש ויוצא לו חוץ לגן עדן בהר המוריה, ששער גן עדן סמוך להר המוריה, ששם לקחו ומשם החזירו למקום שלוקח, שני ולעבוד את האדמה אשר לוקח משם".²⁹⁸

מעבר לכך, מדרש קדום קובע במפורש שבמערת המכפלה יקברו רק שלשה זוגות, ואינם כוללים בה את קבורת אדם: "והעליתם את עצמותי אמר להם אני שאני מלך העליתי את אבא כשהוא שלם אבל אתם העלו אותי ואפילו עצמות. וכשאתם מעלין אותי קברו אותי בכל מקום שתרצו מקובל אני שאין נכנס לקבר אבות אלא שלשה אבות ושלוש אמהות".²⁹⁹

אם כך, מעלה גפני את השאלה - מה הוביל חכמים בסוף המאה השלישית לספירה או בתחילת המאה הרביעית - ל"העביר" את קברו של אדם לחברון? לכן, לדעת גפני, יש קשר בין קביעת חז"ל כי אדם הראשון נקבר בחברון לבין ייחוסו לגולגולתא בחלק מהמקורות הנוצריים. לדעתו קביעת חז"ל כי אדם הראשון נקבר בחברון זה היא תגובת נגד לנצרות.³⁰⁰ תפקידו המסוים של אדם בנצרות הקדומה, ובמיוחד באתר הקבורה שלו - הוא הגורם לתהליך זה. ההסבר לתופעות אלו, לפי גפני, הוא חיבור קבורת אדם הראשון לגולגולתא ע"י מקורות נוצריים, והמשמעות המיוחדת שהוענקה לאדם הראשון במסורת הנוצרית. לאדם הראשון חשיבות תיאולוגית רבה בנצרות. "אדם הראשון" הוצג אצל פאולוס כניגודו או מקבילו של "אדם האחרון" - ישו.³⁰¹

מספר דוגמאות למקורות נוצריים בנושא זה: "בְּכָל זֹאת שֶׁלֹּט הַמָּוֹת מֵאָדָם וְעַד מֹשֶׁה גַם עַל אֵלֶּה שֶׁלֹּא חָטְאוּ בְּעִבְרָה דוֹמָה לְעִבְרָה שֶׁל אָדָם, אֲשֶׁר הוּא דְמוּת מִקְבִּילָה לְאֶחָד שֶׁהָיָה עֹתִיד לְבוֹא" (רומים ה 14). המשיח היה "אדם שני" שהחזיר לחיים את כל המתים שמתו באדם המקורי: "אבל כעת

²⁹⁵ ראו קדרי, תשע"ח, עמ' 34; דה לנגה, 1978, עמ' 126; ניומן, תשנ"ז, עמ' 270-271 והערה 233. גם לפי גינזברג, 1940-1942, V, עמ' 126-127, הערה 137; שם, VI, עמ' 440-441, הערה 32, מקור המסורת הנוצרית הוא יהודי; וכן ראו גריפאו וספרלינג, 2013, עמ' 92.

²⁹⁶ אוסביוס, 1978, ערך 7; גינזברג, 1940-1942, V, עמ' 126.

²⁹⁷ ירושלמי, פסחים ט, א; סוטה ה, ב; סנהדרין א, ב; נדרים ו, ח. גינזברג, שם, VI, עמ' 441.

²⁹⁸ פרקי דרבי אליעזר [היגר], חורב כ.

²⁹⁹ מכילתא דרשב"י יג.

³⁰⁰ ראו גפני, 1987.

³⁰¹ האגרת הראשונה אל הקורинתיים טו 45-49. ראו גם קיסטר, 2010.

המשיח קם מן המתים, בכורי כל ישני עפר. ומאחר שהמות בא על-ידי אדם, גם תחית המתים היא על-ידי אדם; שכן כמו שבאדם הכל מתים, כך גם במשיח הכל יחיו" (אל הקורנתים טו 20–22); "לפיכך, כשם שעל-ידי אדם אחד בא החטא לעולם, ועקב החטא בא המות, כך עבר המות לכל בני אדם משום שכלם חטאו" (רומים ה 12); "וכך כשם שהחטא משל במות, כן גם ימשל החסד באמצעות צדקה, והתוצאה - חיי עולם על-ידי ישוע המשיח אדוננו" (שם 22).

השיוך המהודק יותר בין קבר אדם הראשון לגולגולתא נעשה ע"י אוריגינס. לדברי אוריגינס, הוא קיבל מסורת שלפיה הגוף של אדם, האדם הראשון, נקבר בנקודה שבה נצלב ישוע; הדם הגואל של ישו זרם מהצלב לקברו של אדם המקורי. כפרת האדם - והאנושות - נקשרה דווקא למקום הזה, על פי מסורת קבורתו של אדם שם.³⁰² מסורת זו, אף שלא הייתה מקובלת על ידי הכנסייה, אומצה מאוחר יותר ע"י מספר הוגים נוצרים, כמו קירילוס, הבישוף של ירושלים, אפיפאניוס, בזיל מקיסריה, כריסוסטוס ואחרים. בהמשך החלו נוצרים לגלות עניין פעיל בזיהוי מקום הצליבה, ולאחר מכן חדר שנחפר מתחת לגולגולתא המסורתית נקבע כאתר הקבר והגולגולת של אדם ושימש כאחד ההסברים למושג "גולגולתא".³⁰³ לפי מקורות נוצריים דמו של ישו זרם מהצלב לתוך קברו של אדם ועורר אותו לתחיה. גרסה זו אינה מופיעה בסיפור הצליבה באוונגליונים,³⁰⁴ אך זיהוי קבר אדם בגולגולתא התקבל במסורת הנוצרית; הוא מוצג בפסיפס המרכזי בכנסיית הקבר, ו"קפלת אדם הראשון" היא חלק ממסלול הביקור באתר.

לדעת גפני, יהודי ארץ-ישראל לא יכלו שלא להבחין בהתלהבות הגוברת של העלייה לרגל הנוצרית לארץ הקודש בכלל, ובירושלים בפרט, שהחלה במאה הרביעית ובהדרגה הפכה לתופעה בולטת במיוחד. היהודים, שימשו לעתים קרובות כמדריכים לעולי רגל נוצריים, וכך למדו את האתרים הספציפיים שמושכים את עולי הרגל הללו, ויכולים גם להיות מודעים למשמעות המיוחדת לאותם אתרים. ככל שהמסורת של אוריגנס המקשרת בין אדם לגולגולתא נפוצה בכל רחבי הכנסייה המזרחית, ביקשו חז"ל להרחיק אותו מהשפעה נוצרית ולקרב אותו למקום בעל שיוך היסטורי ותודעתי ליהדות - מערת המכפלה. בכך חז"ל השיגו שתי מטרות: ראשית, כך התערערה העלייה לרגל הנוצרית אל מקום קברו של אדם והפכה ללא משמעותית, ונשללה המשמעות התיאולוגית של הקשר בין אדם לישו - קביעה ששימשה מרכיב מרכזי בתיאולוגיה הנוצרית. שנית, כך החזירו חז"ל את אדם הראשון להקשרו היהודי, ליד אבות האומה, בניגוד לתפיסה אוניברסלית של אדם שהיה קשור לקבורתו בירושלים.

מסורות רבניות מקבילות הקיפו הן את בריאת האדם והן את קבורתו. בעוד ענף אחד קישר את שני האירועים לירושלים, הענף השני ביקש בבירור לאמץ את האוריינטציה הלא-ירושלמית. המסורת הנוצרית הייתה מודעת לשני הענפים, אבל קבורתו של אדם בירושלים הייתה בעלת תפקיד מרכזי ביותר בתיאולוגיה הנוצרית, ורעיון זה (יותר מאשר סיפור יצירה אמורפי) יכול להתמקד במקום מסוים ובכך למשוך צליינים. דווקא מרכיב זה של מסורות אדם ניטש כמעט לחלוטין על ידי חז"ל (בניגוד למסורת על יצירתו של אדם בירושלים). הם התעקשו למקם את קברו של אדם במקום אחר ובסופו של דבר קבעו אותו בחברון.

³⁰² יש לציין שאוריגינס מביא את המסורת היהודית: "העברים מוסרים שאדם קבור שם" (פירוש למתי כז 32, מצוטט אצל בנוביץ, תשע"ח, עמ' 795).

³⁰³ מקורות לדיוני אבות הכנסייה בנושא זה ראו אצל גפני, 1987, עמ' 20–21, הערות 51–54.

³⁰⁴ מתי כז; לוקס כג; מרקוס טו; יוחנן יט.

בתקופת חז"ל ירושלים הפכה לחלק במאבק דרמטי מול הנצרות. כדי להעניק לאדם הראשון "קבורה יהודית" טהורה" היה צורך להעביר אותו מירושלים. מקום הקבורה ה"יהודי" ביותר בעיני חז"ל היה מערת המכפלה, ולכן מיקמו בה את קבורת אדם הראשון. (מכאן ואילך גם צליינים נוצרים היו צריכים לעבור בין שתי הערים כדי להבטיח את ביקורם בקברו של האדם הראשון.)

פיתוח מסורת זו ע"י חז"ל משתלב היטב בתמונה הכללית העולה מעבודה זו על ההתייחסות המודגשת למערת המכפלה כאתר ששימר את הזהות היהודית מול ירושלים הנוצרית ומול אתר ממרא שהתיימר לייצג את הקשר הנוצרי לאברהם.

קבורת השבטים (בני יעקב) במערת המכפלה

לשבטים (בני יעקב) כולם או חלקם, מיוחסת קבורה במערת המכפלה.³⁰⁵

לפי מדרשי חז"ל, כל בני יעקב (השבטים) הועלו לארץ, כפי שמובא במספר מקורות:

"והעליתם את עצמותי מזה, שומע אני מיד? ת"ל אתכם - כשתהיו עולים. ומנין שאף עצמות השבטים העלו עמם? שנאמר: מזה אתכם";³⁰⁶ "וישבע יוסף את בני ישראל וגו' שומע אני מיד ת"ל אתכם כשתהיו עולים, ומנין אף עצמות של שבטים העלו עמו שנאמר אתכם";³⁰⁷ מזה אתכם: מלמד שכל שבט ושבט העלה נשיאו עמו".³⁰⁸

אמר ר' חמא בר חנינא משל למלך שהיה משיא את בנו ובא איפרכוס לטעון באפיריון ולא הניחו לו. אמר המלך הניחו לו למחר הוא משיא את בתו ואני מכבדו במה שכיבדני. ככתוב [בראשית מו ד] אנכי ארד עמך מצרים ואנכי אעלך גם עלה; מה ת"ל גם עלה? אמר: אותך אני מעלה ושאר כל השבטים אני מעלה; מלמד שכל שבט ושבט העלה עצמות ראש שבטו עמו.³⁰⁹

בספר "צוואות השבטים" מופיע הרעיון שכל השבטים, לרבות יוסף, נקברו במערת המכפלה.³¹⁰ מוטיב זה מופיע בסיום כל אחת מצוואות השבטים, וכן בצוואת יוסף.³¹¹ ספר "צוואות השבטים" חובר, כל הנראה, בסוף המאה ה-2 לפנה"ס.³¹² הספר כולל "צוואות" ספרותיות של בני יעקב, שנאמרו, כביכול, לבניהם ולבני משפחותיהם. הצוואות כוללות חלקי סיפורים מתולדות בני יעקב, אשר רובם כתובים במקרא; אך עיקרן הוא ציוויים מוסריים ודתיים.³¹³

מוטיב קבורת בני יעקב בחברון חוזר בצוואותיהם ובסיפור קבורתם של כל בני יעקב ("השבטים"), ללא יוצא מן הכלל (ויוסף בכללם); להלן מספר דוגמאות: קבורת ראובן: "וימת ראובן אחר אשר צווה לבניו את הדברים האלה. וישימוהו בארון עד העלותם אותו ממצרים, ויקברוהו בחברון,

³⁰⁵ על קבורת השבטים ראו איש שלום, תש"ח, עמ' 109–110.

³⁰⁶ מכילתא דר"י בשלח, מסכתא דויהי, פתיחתא.

³⁰⁷ בראשית רבה [וילנא] ויחי ק, יא.

³⁰⁸ מדרש אגדה [בובר] שמות, בא–בשלח יג.

³⁰⁹ ירושלמי [וילנא] סוטה א, י.

³¹⁰ לדעת מגן, תשס"ה, עמ' 40, מסורות יהודיות מימי בית שני על קבורת יוסף בחברון – בניגוד מפורש לנאמר בתנ"ך – הן חלק מהמאבק עם השומרונים. ראה גם שורץ תשע"ח עמ' 61 – 62. על הפולמוס היהודי-שומרוני בתקופה הביזנטית ראו ספראי, תשנ"ג. לפי קליין, תש"י, עמ' 24, הערה 47, היתה מסורת יהודית עממית על קבורתו של יוסף עם האבות במערת-המכפלה.

³¹¹ כהנא, תש"ל עמ' רי.

³¹² הציטוטים להלן עמ"י כהנא (להלן). לדיונים על תיארוך "צוואות השבטים" ראו כהנא, תש"ל, עמ' קמד. דה-יונגה, 1975, עמ' 11–12 הגיעה למסקנה כי הספר הוא ספר יהודי מקורי ונכתב בשנותיו האחרונות של יוחנן הורקנוס, בשנים 109–106 לפנה"ס. לפי הולנדר ודה-יונגה, 1985, עמ' 27–29, הספר נכתב בעשור האחרון של המאה השנייה לפנה"ס.

³¹³ על פי הולנדר ודה-יונגה, שם, הצוואות הן יצירה ספרותית שנכתבה במקור ביוונית, ולצורך חיבורה השתמש המחבר במסורות ממקורות שונים ומגוונים, במיוחד מקורות ואגדות העוסקות בבני יעקב.

במערת המכפלה, במקום קבורת אביו".³¹⁴ קבורת שמעון: "ויהי כאשר חדל שמעון לצוות את בניו וישכב עם אבותיו, והוא בן מאה ועשרים שנה. וישימו אותו בארון עץ למען העלות את עצמותיו חברונה".³¹⁵ קבורת לוי: "וישימו אותו בארון ואחרי כן קברוהו בחברון, עם קברות אברהם, יצחק ויעקב".³¹⁶ קבורת יהודה: "וישכב יהודה עם אבותיו אחרי דברו את הדברים האלה, ויעשו בניו ככל אשר צוה אותם ויקברו אותו עם אבותיו בחברון".³¹⁷ קבורת יוסף: "ובצאת בני ישראל ממצרים ויעלו אתם את עצמות יוסף ויקברוהו בחברון עם אבותיו".³¹⁸ מוטיב קבורת השבטים בחברון חוזר בצוואת יששכר,³¹⁹ זבולון,³²⁰ דן,³²¹ נפתלי,³²² גד,³²³ אשר,³²⁴ ובנימין.³²⁵

מקור המסורת על קבורת השבטים בחברון אינו ידוע. יתכן כי מסורות יהודיות אגדיות קדומות מצאו את דרכן לחיבור זה, אשר נכתב בארץ-ישראל בתקופת ממלכת החשמונאים.³²⁶

מוטיב קבורת השבטים בחברון מצוי גם בחיבור החיצוני "ספר היובלים",³²⁷ המספר את דברי הימים מתחילת מעשי בראשית ועד יציאת מצרים. גם ספר היובלים הורכב מחומרים ממקורות שונים שחוברו יחד, וממסורות שונות שלוקטו והושמו זו לצד זו.³²⁸

גם בספר היובלים מסופר על קבורת השבטים בחברון בדומה למסופר ב"צוואת השבטים", אך אין מסופר על קבורת יוסף (ככל הנראה, כדי להימנע מסתירה מפורשת לסיפור המקראי): "ויוציאו בני ישראל את עצמות כל בני יעקב מלבד עצמות יוסף ויקברו בשדה במערת המכפלה בהר".³²⁹

למסקנה, הן ב"צוואת השבטים" והן ב"ספר היובלים" – שהורכבו ממקורות ואגדות שרווחו בזמן איסופם, חיבורים וכתובים – עולה המסקנה שבימי הבית השני הייתה נפוצה בין יהודים מסורת עממית שלפיה בנוסף לאבות ולאמהות, נקברו במערת המכפלה, או סמוך אליה, גם בני יעקב, שבטי ישראל. מסורות אלו לוקטו והוכנסו לחיבורים בני הזמן, ששימרו את הדעות הרווחות ותפיסת העולם של היהודים באותה תקופה.

יוספוס ב"קדמוניות" מביא אף הוא מסורת לגבי קבורת השבטים בחברון: "וגם אחיו [של יוסף] מתו לאחר שחיו חיי טובה במצרים. כעבר זמן נשאו [בניהם] ונכדיהם את גוויותיהם וקברו אותן בחברון. ואילו את עצמות יוסף נשאו לארץ כנען בזמן מאוחר יותר, כשיצאו העברים ממצרים, משום שכך השביע אותם יוסף".³³⁰

314 כהנא, תש"ל, עמ' קנו.
 315 צוואת שמעון ח 2, שם, עמ' קנט.
 316 צוואת לוי יט 5, שם, עמ' קע.
 317 צוואת יהודה כו 4, שם, עמ' קפ.
 318 צוואת יוסף כ' 6, שם עמ' רי.
 319 שם, עמ' קפג.
 320 שם, עמ' קפז.
 321 שם, עמ' קצא.
 322 שם, עמ' קצה.
 323 שם, עמ' קצט.
 324 שם, עמ' רב.
 325 שם, עמ' רטו, רי. יש לציין כי על פי המקרא נקבר יוסף בשכם (יהושע כד, לב) וראו ארליך, תשמ"ז, עמ' 162.
 326 עוד על נושא זה ראו: גינצבורג, תשכ"ח, ג, עמ' 101; בר-אילן, תשנ"ד, עמ' 216–219.
 327 על תיאורו של ספר היובלים וחיבורו ראו סגל, 2004, עמ' 28–31. יש המקדימים אותו למאה ה-4 לפנה"ס, אך זו דעה יחידאית שאינה מקובלת כיום במחקר. הדעה הרווחת היא של ונדרקאם, המתארך אותו לשנים 161–140 לפנה"ס, ומעדיף במיוחד את השנים 161–152 (שם, עמ' 28). לדעת כהנא, תש"ל, עמ' כא, הספר נכתב אחרי "צוואת השבטים" במאה ה-1 לפנה"ס.
 328 סגל, 2004, עמ' 26–27.
 329 ספר היובלים מו, ט–י, כהנא, שם, עמ' שז.
 330 שם, עמ' 199–200; בן מתתיהו, תשל"ג.

המסורות הנוצריות חלוקות בשאלה זו. המקורות הקדומים קבעו כי בני יעקב נקברו בשכם, כמו לדוגמה מעשי השליחים ז' 14–16: "וישלח יוסף ויקרא ליעקב אביו ולכל-משפחתו שבעים וחמש נפש: וירד יעקב מצרימה וימת הוא ואבותינו: ויובאו שכם ויושמו בקבר אשר קנה אברהם בכספו מיד בני-חמור אבי שכם". בגרסה זו שובש הסיפור המקראי בין קניין אברהם לקניין יעקב.

מקורות מאוחרים יותר מייחסים את קבורת בני יעקב לחברון. התייחסות לקבורת בני יעקב בחברון מופיעה אצל מספר נוסעים בתקופה הביזנטית: אגריה (בין השנים 384–381³³¹) מספרת על מסורת לפיה בני יעקב ויוסף קבורים בחברון, סמוך למערת המכפלה.

הטקסט משלב בין הנוסח המקורי של מסע אגריה מהמאה ה-4 לבין תוספות מאוחרות של פטרוס דיאקונוס מהמאה ה-12. לדעת וילקינסון, מה שכתוב מחוץ לסוגריים הוא התיאור המקורי ממסע אגריה.³³²

חברון וממרא:

עשרים וארבעה מילין מירושלים, ליד חברון, המעיין ששם הטביל פיליפוס השליח והאוונגליסט את סריסה של המלכה קנדקי. ובמקום הקרוי אלה, שם נראו שלשת המלאכים לאברהם, באר אברהם המצויינת, ומערה כפולה, יפה עד מאד, ששם גר. מזבח ניצב שם ולפניו כנסיה. לא הרחק משם נמצא ההר שעדיו ליווה אברהם את המלאכים בדרכם לסדום.

[בתוככי חברון נמצא ביתו של דוד, ועד היום ניצב חלק ממנו. ואל החצר שבה גר הולכים עד עצם היום הזה להתפלל. לא הרחק מחברון, שלש מאות צעד משם, במקום הקרוי אברהמי (Abramiri) נמצא ביתו של יעקב]. שם הוקמה כנסיה בלא גג.³³³ חמישים צעד משם נמצא קברו של כלב הקדוש. [אברהמי הוא כרם, ובו המערה של קבורת גופותיהם של אחד עשר בני יעקב]. ואילו עצמות יוסף קבורות בנפרד בכנסיה משלהן. [לא הרחק מחברון קברו של אבנר בן נר].

לפי תיאור זה משמע שקבר יוסף זוהה בחברון.

במסע פאולה בשנת 385 שצוטט לעיל בהקשר לאדם לא נזכרים בני יעקב כלל.

מסורת על קברו של יוסף במערת-המכפלה נזכרת אצל הנוסע הנוצרי אנטונינוס פלאצנטינוס במאה ה-6:³³⁴

מבית לחם ועד אלוני ממרא עשרים וארבעה מילין. במקום הזה קבורים אברהם ויצחק ויעקב ושרה, ואף עצמות יוסף. בסיליקה בנויה שם, ולה שדירת עמודים מרובעת. באמצעה חצר לא מקורה, ובתווך חוצצת סבכה. מצידה האחד נכנסים נוצרים ומן הצד האחר יהודים, ומקטירים קטורת רבה. וקבורת יעקב ודוד נחגגה באותה ארץ באדיקות רבה יום

³³¹ לימור, תשנ"ח, עמ' 43, הערה 29.

³³² וילקינסון, 1981, עמ' 75–101.

³³³ הביטוי "כנסיה בלא גג" תואם את מבנה מערת המכפלה, כפי שנראה לפני בניית הכנסיה בתוכו.

³³⁴ ראו מ' איש שלום, תשל"ט, עמ' 220. על קבר יוסף בשכם במקורות נוצריים ומוסלמים ראו פירוט אצל שוורץ, תשע"ח, עמ' 52. על התפתחות מסורת קבר יוסף במסורת המוסלמית ראו שם; שוורץ, תשע"ט; פרנקל, תשע"ב.

לאחר הולדת ישו (=26 בדצמבר), כך שמכל הארץ ההיא נאספים יהודים רבים מספור, ומעלים קטורת רבה ומנורות, ונותנים מתנות למשרתים שם.³³⁵

נושא קבורת יוסף ראוי לדיון עצמאי, שכן במקרא מצוין במפורש שהוא נקבר בשכם. גם על פי מסורת חז"ל, (בהתאם למקרא, יהושע כד, לב) קבר יוסף אינו בחברון, והם מייחסים אמירה זו ליוסף עצמו:

"והעליתם את עצמותי" – אמר להם (יוסף): "אני, שאני מלך, העליתי את אבא כשהוא שלם; אבל אתם העלו אותי, ואפילו עצמות. וכשאתם מעלין אותי קברו אותי בכל מקום שתרצו. **מקובל אני שאין נכנס לקבר אבות אלא שלשה אבות ושלוש אימהות**"³³⁶;

"אמר להם יוסף: משביע אני עליכם שממקום שגנבתוני לשם תחזירוני, וכך עשו בני ישראל ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם"³³⁷;

"אמר ר' חמא בר' חנינא: משכם גנבוהו, ולשכם נחזיר אבידתו, משכם גנבוהו ולשכם נחזיר אבידתו."³³⁸

"אמר יוסף לאחיו: 'וכשאתם מעלין אותי, קברו אותי בכל מקום שתרצו. מקובל אני שאיני [נ"א: אין אני] נכנס לקבר אבות."³³⁹

רבי נתן אומר: מפני מה השביע את אחיו ולא השביע את בניו? אמר: אם אני משביע את בני אין המצרים מניחים אותם ואם אומרים אבינו העלה את אבינו מיד הם אומרים להם אביכם מלך היה לפיכך השביע את אחיו ולא השביע את בניו. אמר להם יוסף: אבי ירד כאן לרצונו ואני העלתי את בני יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם בחלקת השדה אשר קנה יעקב מאת בני חמור אבי שכם במאה קשיתה ויהיו לבני יוסף לנחלה (יהושע כד, לב).³⁴⁰

יתר על כן, חז"ל ראו את קברו של יוסף בשכם כאחד המקומות הסמליים והמשמעותיים לעם ישראל; הוא נחשב לאחד משלשה מקומות "שאינן אומות העולם יכולין להונות את ישראל ולומר להן גזולין הן בידיכם, ואלו הן: מערת המכפלה ובית המקדש וקבורתו של יוסף"³⁴¹ (למרות (ואולי בגלל) השליטה השומרנית באזור זה).

גם בחלק מהמסורות הנוצריות, קבר יוסף זוהה בשכם. כמה מהנוסעים הנוצרים בתקופה הביזנטית מאששים את זיהוי קבר יוסף בשכם בתקופה זו. הנוסע מבורדו כתב לאחר שביקר במקום ב-333: "בתחתית (הר גריזים), יש מקום הנקרא sechim (שכם) שם מצוי קברו של יוסף בחלקת האדמה אשר אביו יעקב הוריש לו"³⁴². באונומסטיקון לאוסביוס (מאה 4) נכתב: "עיר יעקב, היום חרבה, ומראים את המקום בפרוורי ניאפוליס, שם נראה גם קבר יוסף"³⁴³. תיאודוסיוס בראשית המאה

³³⁵ בתרגום לימור, תשנ"ח, עמ' 209.

³³⁶ מכילתא דרשב"י, בשלח יג, יט. ראו בר-אילן, תשנ"ד, עמ' 216.

³³⁷ בראשית רבה [תיאודור-אלבק] וישב פה.

³³⁸ בבלי, סוטה יג ע"ב.

³³⁹ מכילתא דרשב"י [הופמאן], עמ' 39–40; [אפשטיין-מלמד], עמ' 46, וכן עמ' 251.

³⁴⁰ בראשית רבה עט, ז; מכילתא דר"י בשלח, מסכתא דויהל, פתיחתא. וראו גם מכילתא דר"י [האראוויטץ], עמ' 80; [איש שלום], כד ע"ב ועוד. וראו איש שלום, תש"ח, עמ' 79, הערה 3.

³⁴¹ על קבורת יוסף ראו איש שלום, שם, עמ' 79–82. על קבר יוסף ראו אליצור, 2003; טומסון, 1907, עמ' 108–109; זאב ארליך, תשמ"ז, עמ' 153–162.

³⁴² "quam dedit ei iacob pater eius" (המסע מבורדו, 1887). ראו פומר, 2002, עמ' 113.

³⁴³ אוסביוס, 1978, ערך 805.

ה-6 כתב: "בסמוך לבאר יעקב שם עצמות יוסף הקדוש".³⁴⁴ גם במפת מידוע מצויר קבר יוסף ממזרח לשכם.³⁴⁵

לפי המסורת המוסלמית קבר יוסף הועתק למערת המכפלה, אך נושא זה חורג מטווח הזמנים של עבודה זו. איש שלום העלה השערה לפיה המסורת על קבורת יוסף במערת המכפלה היא שיבוש של האגדה התלמודית שלפיה נמצא ראשו של עשו במערת-המכפלה; לדעתו, את עשו הפכה האגדה ליוסף.³⁴⁶

בניגוד ליוסף, קבורת יהודה במערת המכפלה הודגשה ע"י חז"ל. הדגשת חשיבות מערת המכפלה הומחשה באגדה על קבורת יהודה, המסמל את העם היהודי ואת בית דוד, במערת המכפלה:

שמע ה' קול יהודה, מלמד שנתפלל משה על שבטו של יהודה ואמר לפניו רבונו של עולם כל זמן ששבטו של יהודה שרוי בצער ומתפלל לפניך אתה מעלה אותו מתוכו. ואל עמו תביאנו, **שיקבר עם אבות בארץ**. רבי יהודה אומר וכי עצמות יוסף בלבד העלו ישראל ממצרים והלא כל שבט ושבט העלה עצמות שבטו ממצרים שנאמר (שמות יג, יט) והעליתם את עצמותי מזה אתכם שאין תלמוד לומר אתכם מה תלמוד לומר אתכם שכל שבט ושבט העלה עצמות שבטו ממצרים ומה תלמוד לומר ואל עמו תביאנו **שנקבר עם אבות בקבורתם**. רבי מאיר אומר הרי הוא אומר (בראשית נה) בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען אני נקבר בה ואין אחר נקבר בה. ומה תלמוד לומר ואל עמו תביאנו שנקבר עם אבות בארץ. ידיו רב לו, בשעה שהרג את עשו, ועזר מצריו תהיה, בעמידתו לפני יוסף.³⁴⁷

מדרש תנאים מציג את דעות רבי יהודה ורבי מאיר כדיאלוג:

"וזאת ליהודה ויאמר" מלמד שנתפלל משה על שבט יהודה: שמע ה' קול יהודה בשעה ששבט יהודה נכנס בצרה יהא מתפלל לפניך ותהא מעלה אותו מתוכו: ואל עמו תביאנו - שיכנס עם אבות לקבורה: ר' מאיר אומר: אינו צריך, והלא כבר נאמר (בראשית נ, ה) "בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען שמה תקברני" - אני נקבר שם ואין אחר נקבר שם. הא מה ת"ל ואל עמו תביאנו? שיכנס עמהם לארץ: ר' [יהודה] אומר: אינו צריך והלא כבר נאמר (שמות יג, יט) "כי השבע השביע את בני ישראל לאמר", והלא כל שבט ושבט העלה עצמות שבטו עמו הא מה ת"ל ואל עמו תביאנו? **שיכנס עם אבות לקבורה**.³⁴⁸

קבורת יהודה במערת המכפלה היא רבת משמעות עקב מעמדו המרכזי בהיסטוריה היהודית והן עקב התיאוריה הנוצרית שייחסה לישו שושלת יוחסין המגיעה לדוד וליהודה. בקביעה זו היה צעד רב חשיבות - הן בחיזוק האחיזה היהודית במקום והן בעיצוב הזהות היהודית כממשיכי האבות. עם זאת, יש לציין כי לא נמצאה התייחסות מודגשת לנושא זה בתקופות מאוחרות יותר.

קבר משה

כידוע, לפי המקרא משה נקבר בעבר הירדן ומקום קברו אינו ידוע (דברים לד ו). אך כפי שנראה להלן, ישנן מסורות בהגות חז"ל הקושרות אותו לחברון. לפי מדרש חז"ל, הקשר בין משה ומערת

³⁴⁴ גייר, 1989, ערך 39, עמ' 137.

³⁴⁵ אבי-יונה, תשנ"ו, עמ' 40.

³⁴⁶ בבלי, סוטה יג ע"א. ראו איש שלום, תשל"ב. וראו איש שלום, תשי"ח, עמ' 81-82. שו"ת תשע"ח 24 - 26.

³⁴⁷ ספרי דברים וזאת הברכה שמח.

³⁴⁸ מדרש תנאים דברים לג.

המכפלה מופיע כבר במקרא,³⁴⁹ שם נאמר שה' הראה למשה לפני מותו 'את כל הארץ'. לפי מדרש חז"ל משה ראה גם את קברי האבות: "ומנין שהראה אף קברי אבות, תלמוד לומר 'ואת הנגב'. [ומנין] למדנו על קברי אבות שהם בנגב? שנאמר [במדבר יג, כב] "ויעלו בנגב ויבא עד חברון".³⁵⁰ בספרי הנוסח מקביל: "ואת הנגב – מלמד שהראהו מערת המכפלה שאבות שוכבים בה. נאמר כאן 'ואת הנגב', ונאמר להלן [במדבר שם] 'ויעלו בנגב ויבא עד חברון'".³⁵¹

במדרש חז"ל הוצגה מערת המכפלה כסמל לחזונו של משה על ירושת ארץ ישראל למרות ה"מציקים" – השלטון הרומי והביזאנטי, זרועות ההשפעה הפגאנית והנוצרית: "ואת הנגב, מלמד שהראהו דרום יושב על שלוותו וחזר והראהו מציקים המחזיקים בו. דבר אחר ואת הנגב מלמד שהראהו מערת המכפלה שאבות קבורים בה נאמר כאן ואת הנגב ונאמר להלן (במדבר יג, כב) ויעלו בנגב ויבא עד חברון".³⁵²

קשר בין משה לאבות מתבטא גם באגדה על הליכת משה לקברי האבות כדי לספר להם על חורבן בית המקדש:

הניחן ירמיה ועמד על שפת הירדן וקרא בן עמרם בן עמרם עמוד הגיע זמן שאתה מבוקש לפני הקדוש ברוך הוא, אמר לו מה היום מיומים שאני מבוקש לפני הקדוש ברוך הוא, אמר לו ירמיה איני יודע, הניחו משה והלך אצל מלאכי השרת, שהיה מכיר אותן משעת מתן תורה, אמר להם משרתי עליונים כלום אתם יודעים מפני מה אני מתבקש לפני הקדוש ברוך הוא, אמרו לו בן עמרם אי אתה יודע שבית המקדש חרב וישראל גלו, והיה צועק ובוכה עד שהגיע לאבות העולם, מיד אף הם קרעו בגדיהם והניחו ידיהם על ראשיהם והיו צועקים ובוכין עד שערי בית המקדש.³⁵³

בתלמוד הבבלי מופיע מידע מעניין על ניסיון לאתר את מקום קברו של משה – ניסיון שלא צלח:

וכבר שלחה מלכות הרשעה אצל גסטרא (מושל) של בית פעור: הראנו היכן משה קבור! עמדו למעלה - נדמה להם למטה, למטה - נדמה להם למעלה; נחלקו לשתי כיתות - אותן שעומדים למעלה נדמה להן למטה, למטה - נדמה להן למעלה. לקיים מה שנאמר (דברים לד ו) "ולא ידע איש את קבורתו".³⁵⁴

בגירסת "עין יעקב" לדף זה (השונה מהגרסה הנפוצה והמקובלת של התלמוד הבבלי) מופיע הסבר מדוע לא ידוע מקום קבורתו של משה:

מפני מה נסתתר קברו של משה מעיני בשר ודם? מפני שגלוי וידוע לפני הקב"ה שעתיד ביהמ"ק ליחרב ולהגלות את ישראל מארצם. שמא יבואו לקבורתו של משה באותה שעה ויעמדו בתפילה ויתחננו למשה ויאמרו לו משה רבינו עמוד בתפילה בעדנו. ועומד משה ומבטל את הגזרה מפני שחביבים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם.

³⁴⁹ דברים לד, א-ג.

³⁵⁰ מכילתא דר"י [איש שלום], נה ע"ב; [האראוויטץ-רבין], עמ' 84; וכן במכילתא דרשב"י [אפשטיין-מלמד], עמ' 125.

³⁵¹ ספרי דברים [איש שלום] שנו, קמט ע"א; [פינקלשטיין], עמ' 426; מדרש לקח טוב (פסיקתא זוטרתיא) סז ע"ב (הרא"ם)

עמ' 134: "ואת הנגב – מלמד שהראהו קברי האבות שבמערת המכפלה" וגו'.

³⁵² ספרי דברים וזאת הברכה שנו, ג.

³⁵³ איכה רבה [וילנא] פתיחות כד ומקבילות: פתיחתא דאיכה רבתי, כד; מדרש איכה זוטא [בובר] לב ע"ב; שם, נוסחה

ב, מב ע"א.

³⁵⁴ בבלי, סוטה יד ע"א.

במספר מדרשי חז"ל מופיע הרעיון כי משה מחובר באופן נסתר למערת המכפלה באמצעות מחילה או מנהרה:

"מחילה הייתה יוצאת מקבורתו של משה לקבורתם של אבות, נא' כאן וימת שם ונא' להלן שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו (בראשית מט, לא)."³⁵⁵

ובנוסחים מקבילים:

ומנין אתה אומר מחילה הייתה יוצאה מקבורתו של משה לקבורתם של אבות? נאמר כאן "וימת שם משה" ונאמר להלן (בראשית מט לא) "שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו". ויש אומרים לא מת משה אלא עומד ומשרת למעלה נאמר כאן "שם" ונאמר להלן (שמות לד כח) "ויהי שם עם ה'".³⁵⁶

ד"א וימת שם משה יש אומ' מחילה הייתה יוצאת מקבורתו של משה לקבורתן של אבות נאמ' כאן "וימת שם" ולהלן הוא אומ' (ברא' מט לא) "שמה קברו את אברהם".³⁵⁷

מסתבר שקישור זה חיזק את מעמדה של מערת המכפלה בתודעה אותה ביקשו חז"ל ליצור כדי לחזק את אחיזת העם היהודי במערת המכפלה על מכלול המשמעויות הקשורות אליה. משה המייצג את התורה והמצוות היווה סמל לאומי ודתי רב משמעות וחיבורו הסמלי עם אבות האומה חיזק את הזהות היהודית ואת המשך המחוייבות למצוות – מול הנצרות ששללה אותה.

לפי איש שלום,³⁵⁸ האגדה על החיבור בין קבורת משה באמצעות מחילה למערת המכפלה, המופיעה בספרות הקבלה ומקורות מימי הביניים, היא התפתחות של אגדה נוספת, לפיה משה ביקש להיכנס לארץ ישראל באופן שלא יהיה מנוגד לגזרה שנגזרה עליו ולפיה נאסר עליו להכנס לארץ. הוא ביקש להכנס לארץ "דרך מנהרות ומחילות": "הואיל ונגזרה גזרה שלא אכנס לארץ לא כמלך ולא כהדיוט, אכנס לה [כלומר, אליה] במחילת קיסריון שהיא מתחת לפמיאס".³⁵⁹

לפי המדרש היו בארץ עוד 'מחילות' שלא פורשו בשמן, שדרך אחת מהן ביקש משה להיכנס לארץ: "א"ל משה, רבון העולמים, כשם שאתה עתיד לעשות ליונה שנא' "לקצבי הרים ירדתי" (יונה ב ז) כך הכנס אותי במחילין לארץ, א"ל רב לך".³⁶⁰

בקשתו של משה, לפי המדרש, התבססה, כנראה, על כך, שאם ייכנס לארץ דרך מחילה לא יעבור על הצווי 'לא תעבר את הירדן הזה'. חז"ל פיתחו כדרכם גם את הקשר הזה, ולפי המדרש בסופו של דבר עלה בידו של משה – לפי האגדה – לקיים קשר עם הארץ באמצעות 'מחילה' תת קרקעית. מכאן, לדעת איש שלום, מקור האגדה, שלפיה הייתה 'מחילה' מסוימת בארץ, שהיתה מחוברת עם קברו של משה:

ה'מחילה' שימשה לפי האגדה מוצא נאות למילוי משאלתו של משה, ללא פגם ופגיעה בצו האלוהי 'לא תעבר את הירדן הזה', וה'מחילה' הפכה ל'קבר'.

³⁵⁵ ספרי דברים [איש שלום] שנו, קמט ע"ב; [פינקלשטיין], עמ' 428. ילקוט שמעוני, תורה, רמז תתקסה.

³⁵⁶ ספרי דברים וזאת הברכה שנו.

³⁵⁷ מדרש תנאים לדברים לד.

³⁵⁸ איש שלום, תשל"ב.

³⁵⁹ מכילתא דר"י [איש שלום] ב, נה ע"ב; [האראוויטץ-רבין] עמ' 183; מכילתא דרשב"י [אפשטיין-מלמד] עמ' 124, 240. מובא גם בילקוט שמעוני, דברים, רמז תתכ.

³⁶⁰ דברים רבה [ליברמן] פרשת ואתחנן.

איש שלום מציע לראות רמז נוסף במדרש חז"ל בין קבורת משה לאבות באגדה מאוחרת על מות אהרן, כאשר משה מוליך אותו למערת המכפלה:

וכיון שרצו ליכנס במערה, אמר לו משה: אהרן אחי! שם מתו אברהם יצחק ויעקב, ואתה לובש בגדי כהונה? שמא תטמא אותם? לבוש אתה בגדי אלעזר, ואלעזר ילבש בגדיך, ונכנס אני ואתה במערה, וכן עשה. כיוון שנכנסו, ראו נר דלוק ומטה מוצעת. אמר לו משה: אהרן אחי! עלה בזו המטה, ועלה. אמר לו: פשוט ידיך, ופשט. קפוץ עיניך – וקפץ. סתוך פיך, וכן עשה. ובאותה שעה יצאה נשמתו. כיוון שראה משה כך חמד מיתתו. אמר לו הקב"ה: חייד! כמו זה כן מות זה. כך תהיה מיתתך, שנאמר: כאשר מת אהרן אחיך בהר ההר ויאסף אל עמיו (דברים לב, ג).³⁶¹

תוספת זו היא מאוחרת ומעורפלת, אך היא כוללת את המוטיב המחבר בין משה והאבות. מכל מקום, חיבור משה לאבות במערת המכפלה שהחל בימי חז"ל השפיע על המסורות היהודיות המאוחרות יותר, ומופיע אף במספר נוסחאות של סידור התפילה בימינו.³⁶²

במקורות אחרים מופיע משה כמי שנשלח אל מערת המכפלה כדי להתקשר עם האבות למטרות תפילה או העברת מסרים שונים – הכניסה לארץ והחורבן. במקורות אלו קבר משה נותר בעבר הירדן, הוא מקושר עם האבות באירועים שונים:

ואף רבי יונתן הדר ביה, דאמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: מנין למתים שמספרים זה עם זה? שנאמר: ויאמר ה' אליו זאת הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב לאמר, מאי לאמר - **אמר הקדוש ברוך הוא למשה: לך אמור להם לאברהם ליצחק וליעקב שבועה שנשבעתי לכם כבר קיימתיה לבניכם.**³⁶³

אמר הקדוש ברוך הוא לירמיה אני דומה היום לאדם שהיה לו בן יחידי ועשה לו חופה ומת בתוך חופתו, ואין לך כאב לא עלי ולא על בני, לך וקרא לאברהם ליצחק וליעקב ומשה מקבריהם שהם יודעים לבכות, אמר לפניו רבשי"ע איני יודע היכן משה קבור, אמר לו הקדוש ברוך הוא לך עמוד על שפת הירדן והרם קולך וקרא בן עמרם בן עמרם עמוד וראה צאנך שבלעום אויבים, מיד הלך ירמיה למערת המכפלה ואמר לאבות העולם, עמדו שהגיע זמן שאתם מתבקשין לפני הקדוש ברוך הוא, אמרו לו למה, אמר להם איני יודע, מפני שהיה מתירא שלא יאמרו בימך הייתה לבנינו זאת, הניחן ירמיה ועמד על שפת הירדן וקרא בן עמרם בן עמרם עמוד שהגיע זמן שאתה מבוקש לפני הקדוש ברוך הוא, אמר לו מה היום מיומים שאני מבוקש לפני הקדוש ברוך הוא, אמר לו ירמיה איני יודע, הניחו משה והלך אצל מלאכי השרת, שהיה מכיר אותן משעת מתן תורה, אמר להם משרתי עליונים כלום אתם יודעים מפני מה אני מתבקש לפני הקדוש ברוך הוא, **אמרו לו בן עמרם אי אתה יודע שבית המקדש חרב וישראל גלו, והיה צועק ובוכה עד שהגיע לאבות העולם, מיד אף הם קרעו בגדיהם והניחו ידיהם על ראשיהם והיו צועקים ובוכין עד שערי בית המקדש.**³⁶⁴

³⁶¹ מדרש תנחומא הקדום והישן [בובר], וילנה 1885, הוספה לפרשת חוקת, עמ' 132.
³⁶² ראו בהרחבה איש שלום, תשל"ב. ספראי, 1987, עמ' 305, מעיר על מקור זה: "הדרשן ראה בשני הקברים האלו (=הר נבו ומערת המכפלה) יחידה אחת". דברי ספראי מוקשים, כיוון שכאן מדובר על הר ההר ולא על הר נבו.
³⁶³ בבלי, ברכות יח ע"ב.
³⁶⁴ איכה רבה [וילנא] פתיחות כד.

"יצא משה לקראת אברהם יצחק ויעקב אל מערת המכפלה ואמר אבות העולם עמדו לפני בשעה זו שהרי בניכם נתנו כצאן לטבח, מיד עמדו לפניו, אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא רבש"ע לא כך נשבעת לאלו להרבות זרעם ככוכבי השמים, ובזכות שלשה אבות נעצרו שלשה ונשתיירו שנים, אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא רבש"ע למען שמך הגדול אני עוצר חרון אף מישראל שנאמר שוב מחרון אפך.³⁶⁵

שְׁמַע מֹשֶׁה וּיֵצֵא לְקִרְאֵת אַבְרָהָם יִצְחָק וְיַעֲקֹב וְאָמַר, אִם אַתֶּם מְבַנְי הָעוֹלָם הִבָּא עִמְדוּ לְפָנַי בְּשַׁעַת הַזֹּאת, שְׁהָרִי בְּנֵיכֶם נִתְּנוּ כְּצֹאן לְטַבְחָה, וְעִמְדוּ שָׁם לְפָנַי שְׁלֹשֶׁת הָאָבוֹת. אָמַר מֹשֶׁה לְפָנָיו, רַבּוֹן כָּל הָעוֹלָמִים, לֹא כִּדְ נִשְׁבַּעְתָּ לְאֱלוֹ הַהֲרֹבוֹת אֶת זֶרְעִם כְּכּוֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם, שְׁנֵאמַר (שמות לב, יג) זָכַר לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיִשְׂרָאֵל וְגו'. וּבְזָכוֹת שְׁלֹשֶׁת הָאָבוֹת נִעְצְרוּ שְׁלֹשָׁה מְלָאכִים מִיִּשְׂרָאֵל, קִצְּף אֵף וְחִימָה, וְנִשְׁתִּירוּ שָׁנִים. אָמַר לְפָנָיו רַבּוֹנוּ שֶׁל עוֹלָם, לְמַעַן הַשְּׁבֹעָה שְׁנִשְׁבַּעְתָּ לָהֶם עֲצַר מִשְׁחִית מִיִּשְׂרָאֵל, שְׁנֵאמַר (שם) אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לָהֶם בְּדָ, וְנִעְצַר הַמִּשְׁחִית, שְׁנֵאמַר (תהלים עח, לח) וְהוּא רַחוּם יִכְפֹּר עֲוֹן וְלֹא יִשְׁחִית.³⁶⁶

במקורות אלו משה אינו מופיע כקבור עם האבות אלא כקורא להם לתפילה.

קבר עשיו

לעשיו משמעות מיוחדת בספרות חז"ל ובהגות היהודית. עשיו מסמל את רומי הפגאנית והנוצרית, את הנצרות והשלטון הביזנטי, את הכנסייה ואת העולם הנוצרי בכלל. דימוי זה קיים עד היום. בספרות הנוצרית הדימוי הוא הפוך: עשיו, האח הבוגר סימל את היהדות, ואילו יעקב האח הצעיר, שנבחר על פני אחיו הבכור, את הכנסייה. על נושא זה נכתבה ספרות רחבת היקף.³⁶⁷ ניתן להעלות השערה לפיה עשיו נבחר לסמל את הנצרות במקורות חז"ל הן עקב העובדה שהוא האח שמאיים על קיומו של יעקב = ישראל, והן – באופן סמלי – אותיות שמו זהות לשם "ישוע".

חז"ל התייחסו לטענת החלפת הבחירה ו"זכות אבות" של הנצרות בדרכים שונות. באחד המקורות קבעו שזכות אבות שמורה רק למי שהולך בדרכיהם, דהיינו – לפי השקפת חז"ל – למקיימי מצוות ולא לאלו שבטלו אותן; עשיו מסמל את נטישת דרכי ומעשי האבות. רעיון זה מובע במדרש הבא: **"וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֱלֹהֵי אַבְרָהָם וְאֱלֹהֵי אַבְי יִצְחָק, הֲאֵל לַעֲשׂוֹ לֹא? אֲלֵא הַבּוֹחֵר בְּדַרְכֵיהֶם וְהַעוֹשֶׂה כַּמַּעֲשִׂיהֶם אֵינִי מַתְקִיִּים עֲלֵיו."**³⁶⁸

שנאת עשיו ליעקב מובלטת במספר מקורות בספרות חז"ל בתקופות שונות:

"וַיִּשְׁקְהוּ שְׂלֵא נִשְׁקוּ בְּכָל לְבוֹ. ר' שְׁמַעוֹן בֶּן יוֹחַי אֹמֵר וְהֵלֵא בִידוּעַ שַׁעֲשׂוּ שׁוֹנֵא לַיעֲקֹב? אֲלֵא נַהֲפְכוּ רַחֲמֵי בְּאוֹתָהּ שַׁעֲשׂוּ וְנִשְׁקוּ בְּכָל לְבוֹ";³⁶⁹ "מִי יִתְנֶךְ כֹּאֲח לִי (שיר השירים ח, א), כֹּאֲי זֶה אַח, כִּקִּין לְהַבֵּל, קִין הֲרַג אֶת הַבֵּל. כִּישְׁמַעֲאֵל לַיִצְחָק, יִשְׁמַעֲאֵל שׁוֹנֵא לַיִצְחָק. כַּעֲשׂוּ לַיעֲקֹב, עֲשׂוּ שׁוֹנֵא לַיעֲקֹב";³⁷⁰ "זִשׁ"ה מִי יִתְנֶךְ כֹּאֲח לִי - כֹּאֲיִזָּה אַח, לֹא כִקִּין לְהַבֵּל, קִין הֲרַג אֶת הַבֵּל, וְלֹא כִישְׁמַעֲאֵל

³⁶⁵ ילקוט שמעוני, תהלים, רמז תרלז.

³⁶⁶ פרקי דרבי אליעזר מה.

³⁶⁷ ראו בגוף העבודה, וכן עסיס, תשע"ח, עמ' 259–279; רוקח, תשנ"ט, עמ' עמ' 76–85; יובל, 2000, עמ' 30; אמינוף, 2015; לימור, 2017, א, עמ' 9–19.

³⁶⁸ בראשית רבה [וילנא] וישלח עו, ד [לב, י].

³⁶⁹ ספרי במדבר [כהנא] סט, עמ' 167 (ראו כהנא, תשע"א, ג עמ' 474).

³⁷⁰ פסיקתא דרב כהנא [מנדלבוים] טז, ה.

ליצחק, ישמעאל שונא את יצחק, ולא כעשו ליעקב, עשו שונא ליעקב, ולא כאחי יוסף ליוסף, אחי יוסף שונאים את יוסף, אלא כיוסף לאחיו.³⁷¹

דבר אחר לך לקראת משה המדברה, זש"ה "מי יתנד כאח ליי" ישראל אומרין לפני הקדוש ברוך הוא מי יתנד כאח לי, את מוצא כל האחים שונאים זה לזה קין שונא להבל שני (בראשית ד) ויקם קין אל הבל אחיו וגו', ישמעאל שונא ליצחק שנאמר ותרא שרה את בן הגר המצרית וגו' (בראשית כא) ואין מצחק אלא שבקש להרגו שנאמר יקומו נא הנערים ויצחקו (שמואל ב ב), עשו שונא ליעקב שנאמר ויאמר עשו בלבו וגו' (בראשית כז).³⁷²

במדרש תהלים מובאת "הבנה" לשנאת עשיו אך תמיהה על שנאה ליהודים מגורמים אחרים:

"פנה אלי וחנני כי יחיד ועני אני", ראה אויבי כי רבו [ושנאת חמס שנאוני]. אם עשו שונא ליעקב, לפי שנטל ממנו את הבכורה, והדין עמו, אבל ברברים וענתיים ושארית העמים מה עשיתי להם? לפיכך שנאת (חנם) [חמס] שנאוני, לכך אמר ראה אויבי כי רבו.³⁷³

השוואה ברורה בין רומי המדכאת לעשיו מופיעה במדרשים מאוחרים, המשמרים מסורת מהמאה – 3 בשמו של רבי יוחנן: "ויגש יעקב אל יצחק אביו וגו', (בראשית כז כא כב) א"ל הויה את עושה בקולך אבל הידים ידי עשו, אמר ר' יהודה בר אילעאי בדורות הראשונים היה דורש מהו הקול קול יעקב, קול אדרינוס קיסר [הרג] בביתר שמונים אלף רבוא, אמר ר' יוחנן קולו של יעקב צווח מה שעשו לו ידי עשו בביתר";³⁷⁴ "אר' יהודה בר אילעאי רבי היה דורש הקול קול יעקב [כ"ז, כ"ב] קולו של יעקב צווח ממה שהידיים ידי עשו עשו לו. אמר ר' יוחנן אנדרינוס קיסר הרג בביתר שמונים אלף רבוא בני אדם".³⁷⁵

החל מתחילת המאה ה-3 הוצגה מערת המכפלה במקורות חז"ל כמקום המסמל את הניצחון על עשיו, שסימל את העולם הפגאני – נוצרי, המוצג כמנסה לגזול את המורשת והזיכרון היהודי. הקונפליקט עם עשיו (סמל רומא הפגאנית והנוצרית) התבטא גם בקונפליקט על מערת המכפלה; במדרש הוצג עשיו כרודף בצע, שאינו מבין את ערכה של מערת המכפלה, ובהמשך כגזלן המנסה לגזול את המורשת ההיסטורית והדתית של יעקב ובניו:

ד"א "נבהל להון" זה עשו בשעה שמת יצחק באו יעקב ועשו וחלקו את הכל אמר יעקב רשע זה עתיד הוא ליכנס הוא ובניו למערת המכפלה ויהא לו חלק ודירה עם הצדיקים הקבורים בתוכה? מיד עמד ונטל את כל הממון שהיה בידו ועשה אותו כרי ואמר לעשו אחי חלק שיש לך במערה זו תרצה או הכסף והזהב הזה, באותה שעה אמר עשו הרי זה בית קבורה מצוי בכל מקום ובשביל קבר אחד שיש לי במערה אני מאבד כל הממון הזה? מיד עמד ונטל כל אותו הממון ונתן לו חלקו, הוא שיעקב אומר ליוסף (בראשית נ) בקברי אשר כריתי לי קניתי אין כתיב כאן אלא כריתי אמר להן כרי של דנרין נתתי לעשו, הוי ולא ידע כי חסר יבואנו ומהו חסר שלא נכנס במערת המכפלה.³⁷⁶

עשיו מוצג כרודף בצע במדרש נוסף מאוחר:

³⁷¹ פסיקתא רבתי [איש שלום] כט.
³⁷² מדרש תנחומא [ורשא] שמות ד, כז.
³⁷³ מדרש תהלים [שחר טוב; בובר] כה, יד.
³⁷⁴ תנחומא [בובר] תולדות.
³⁷⁵ ילקוט שמעוני, תולדות, רמז קטו.
³⁷⁶ שמות רבה [וילנא] משפטים לא. מדרש בראשית רבה נערך בתחילת המאה ה-4. נוסח מקביל מופיע במדרש תנחומא, שכולל ככל הנראה הן חומר קדום והן מאוחר. ראו רייזל, תשע"ג, עמ' 234–237.

שנאמר ויקח עשו את נשיו וגוי' (בראשית לו, ו). מה עשה יעקב כיון שהעבירו בניו וצאנו לארץ ישראל עמד ומכר כל מה שהביא בידו מחוצה לארץ, ועשאו כריות של זהב, אמר לעשו יש לך חלק עמי במערת המכפלה, ומה אתה מבקש ליקח כריות אלו של זהב, או לחלוק עמי, התחיל עשו אמר מה אני מבקש מן המערה הזו, זהב זה אני מבקש.³⁷⁷

בסיפור המדרשי על הקונפליקט בין עשיו לבין בני יעקב, הסיפור הסתיים בהריגתו של עשיו. הסמליות בפרשנות זו היא ברורה: הריגת עשיו סימלה את הניצחון על האדומים ותקוה לניצחון על העולם הפגאני והנוצרי. במדרשים מופיעות מספר גרסאות לשאלה – מי הרג את עשיו: יהודה, חושים בן דן או יעקב. יעקב מסמל את עם ישראל, יהודה – את העם היהודי, וחושים – את השכבות הנמוכות בעם; בכך מובע זלזול כלפי עשיו, שנהרג ע"י אדם חרש משולי החברה.

מדרש (מאוחר) מייחס את הריגת עשיו ליעקב עצמו:

וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו (בראשית לו, ו) מפני שטר החוב, ויש אומרים מפני הבושה שאמרו רבותינו שבודאי לפי שפנה עשו כליו מפני יעקב והלך, לא שהסיר הקנאה מלבו אלא ויטרף לעד אפו ועברתו שמרה נצח. אף על פי שהלך לו באותו זמן לאחר זמן בא עליו למלחמה היא השנה שמתה לאה והיו יעקב ובניו יושבין באבלות וקצת בניו היו מתנחמין להם, בא עליהם בחיל גדול עורכי מלחמה לובשי שריון של ברזל ונחשת והיו מזויינין כולם מגינים וקשתות וכידונים והיו ארבעה אלף גבורים והקיפו לבירה אחת שהיו חונים שם יעקב ובניו הם ועבדיהם ובניהם וכל אשר להם כי נתקבצו כולם לשם לנחם יעקב על אבלות לאה והם יושבים בשלוח ולא עלה על לבם שיבא עליהם אדם להלחם עמם, ולא ידעו עד שדבקו כל החיל לאותה בירה לבד יעקב ובניו היו שם ומאתים עבדים שלהם, כיון שראה יעקב לעשו שהחציף פניו לבא עליהם למלחמה להרוג אותם בתוך הבירה והיה מורה עליהם חצים, באותה שעה עמד יעקב על חומת הבירה והיה מדבר עם עשו אחיו דברי שלום ריעות ואחיה ולא קבל ממנו עשו, מיד ענה יהודה ליעקב אביו עד מתי אתה מאריך עמו דברי שלומים ואהבה והוא בא עלינו כאויב לבושי שריונים להרגנו, כיון ששמע כן משך בקשתו והרג לאדורם האדומי ועוד משך קשתו והכה לעשו בכסא (צ"ל בכסל) ימנית ואז נחלה מן החץ נשאוהו בניו והרכיבוהו על עיר והלך ומת שם באדורין [...]. ורדפו בני יעקב אחריהם עד ארודין העיר והניחו לאביהם עשו מת מוטל בארודין והם ברחו להר שער למעלה עקרבים, ובני יעקב נכנסו ונחו שם בלילה ההוא ומצאו לעשו מת מוטל וקברוהו מפני כבוד אביהם, וי"א לא מת שם אלא יצא מארודין חולה וברח עם בניו להר שער, למחר חלצו עצמם בני יעקב ורדפו אחריהם והלכו וצרו אותם בהר שער במעלה עקרבים יצאו בני עשו וכל אותם אנשים שברחו ונפלו לפני בני יעקב ונשתטחו לפניהם והתחננו להם עד שעשו עמם שלום ונתנום למס עובד.³⁷⁸

המדרש מחבר את העימות עם עשיו לארוע שהתרחש במערת המכפלה – לזוית לאה. מדרש מאוחר זה משחזר מסורות קדומות, המופיעות בספרות החיצונית. בצוואות השבטים מובא הנוסח להלן:

³⁷⁷ מדרש תנחומא [בובר] וישלח.
³⁷⁸ ילקוט שמעוני, וישלח, רמז קלג. ראו גם גינצבורג, תשכ"ח, ב, עמ' 144, עמ' 219, הערה 292, עמ' 223, הערה 317; ספר הישר וישלח.

"שמונה עשרה שנה הייתה ברית שלום ביו אבי ובין עשיו אחיו [...] ובשנת הארבעים לחיי יצא עשיו אחי אבי לקראתנו בעם כבד וחזק, ויך יעקב בקשתו את עשיו והוא נחלה בהר שעיר".³⁷⁹

בספר היובלים מורחב הסיפור :

לא ידע יעקב כי הם באים עליו למלחמה, והוא מתאבל על לאה אשתו, עד כי קרבו מאד אל המגדל בארבעת אלפים אנשי חיל [...] ואחר דיבר יהודה אל יעקב אביו : דרוך קשתך אבי, ושלח חיץך והפל את השונא והמת את הצר והיה לך כח, כי לא נמית את אחיך והוא אצלך [...] אז ידרוך יעקב קשתו וישלח חציו ויפל את עשיו אחיו ויהרגהו... וארבעת בני עשיו נסו עמם ועזבו את אביהם הרוג כאשר נפל על הגבעה אשר באדורם, וירדפו בני יעקב אחריהם עד הר שעיר, ויעקב קבר את אחיו בגבעה שאשר באדורם.³⁸⁰

מסתבר שהמקורות הקדומים בספרות החיצונית מתייחסים לקונפליקט עם עשיו כמסמל את המאבק עם האדומים באזור חברון במאה 3-2 לפסה"נ; ואילו המקורות המאוחרים יותר מימי חז"ל משקפים את העימות עם העולם הפגאני והנוצרי בתקופה הרומית – ביזאנטית.³⁸¹

קבוצת מקורות ארצישראליים גורסים שיהודה הרג את עשיו. התלמוד הירושלמי קושר באופן ברור את האגדה על הרג עשיו בידי יהודה לגזרות הכיבוש הרומי ומדגיש את הגזרה על בעילת בתולות הנשאות :

בראשונה גזרו שמד ביהודה שכן מסורת להם (לרומאים) מאבותם **שיהודה הרג את עשיו** דכתיב [בראשית מט ח] ידך בעורף אויביך והיו הולכין ומשעבדין בהן ואונסין את בנותיהן וגזרו שיהא איסטרטיוס בועל תחילה. התקינו שיהא בעלה בא עליה עודה בבית אביה שמתוך שהיא יודעת שאימת בעלה עליה עוד היא נגרת. מכל מקום אין סופה להיבעל מאיסטרטיוס? אנוסה היא ואנוסה מותרת לביתה. כהנות מה היו עושות? מטמינות היו. ויטמינו אף בנות ישראל? קול יוצא ומלכותא שמעה ואילין ואילין מתערבבין. מה סימן היה להן? "קול מגרוס בעיר" - "משתה שם משתה שם", אור הנר בברור חיל - "שבוע בן שבוע בן". אף על פי שבטל השמד המנהג לא בטל.³⁸²

כמו כן הוא מדגיש את גזל השדות והרכוש :

גמ' בראשונה גזרו שמד על יהודה שכן מסורת בידם מאבותם **יהודה הרג את עשיו** דכתיב (בראשית מט, ח) ידך בעורף אויביך. והיו הולכין ומשעבדין בהן ונוטלין שדותיהן ומוכרין אותן לאחרים והיו בעלי בתים באין וטורפין והיתה הארץ חלוטה ביד סיקריקון. נמנעו מליקח, התקינו שלא יהא סיקריקון ביהודה. ... גליל לעולם יש בו משום סיקריקון.³⁸³

לפי מדרש תהלים, **יהודה הרג את עשיו** במערת המכפלה בצעד של "הגנה עצמית":

"ואויבי נתתה לי עורף" פסוק זה מדבר ביהודה, אמר ר' יהושע בן לוי מסורת אגדה יהודה הרג את עשיו, אימתי בשעה שמת יצחק אבינו, הלכו עשיו ויעקב וכל השבטים לקבור אותו,

³⁷⁹ צוואת יהודה ט, א-ד, כהנא, תשט"ז, א, עמ' קעג.

³⁸⁰ היובלים לז, יד, שם, עמ' רצד-רצו.

³⁸¹ ראו הכהן, 1970, עמ' 22.

³⁸² ירושלמי, כתובות א, ה.

³⁸³ ירושלמי, גיטין ה, ז (לא ע"ב).

שנאמר ויקברו אותו עשו ויעקב בניו (בראשית לה, כט), והיו כולן במערת המכפלה יושבין ובוכין, והשבטים עומדין וחולקין כבוד ליעקב, ויצאין חוץ למערה, כדי שלא יהא יעקב בוכה ומתבזה לפניהם, השחיל עשו עצמו ונכנס למערה, ואמר עכשיו אני הורגו לאחר שמת אבי, שנאמר יקרבו ימי אבל אבי ואהרגה את יעקב אחי (שם כז, מא), נסתכל יהודה וראה שעשו נכנס אחריו, ואמר מיד הוא הורג לאבא בפנים, מיד השחיל וצף הוא בעצמו, ונכנס ונמצא עשו שהיה מבקש להרוג את יעקב, מיד עמד יהודה והורגו מאחריו, ולמה לא הרגו מנגד פניו, לפי שהיה קלסתר פניו דומה לאביו חלק לו כבוד והרגו מאחריו, והוא שיעקב אביו מברכו, ידך בעורף אויביך (שם מט, ח).³⁸⁴

בילקוט שמעוני מופיעות שתי גרסאות לגבי מי הרג את עשו:

כיון שהגיע למערת המכפלה אתא עשו וקא מעכב, אמר "ממרא קרית ארבע זוגות אדם וחיה אברהם ושרה יצחק ורבקה", איהו קברה ללאה בדידיה האי דפש דידי הוא. אמרי ליה זבינתי. אמר להו נהי דזבינתי בכירותי פשיטותאי מי זבינתי? אין דכתיב בקברי אשר כריתי לי [נ, ה] אין כירה אלא לשון מכירה, א"ל הבו לי איגרתא א"ל איגרתא בארעא דמצרים ומאן ניזיל ליזל נפתלי דקליל דכתיב נפתלי אילה שלוחה הנותן אמרי שפר אל תקרי אמרי שפר אלא אמרי ספר, **חושים בריה דזן** הווי יקירן ליה אודניה א"ל מאי האי א"ל קא מעכב האי עד דאתי נפתלי מארעא דמצרים א"ל עד דאתי איגרתא מארעא דמצרים יהא אבי אבא מוטל בבזיון שקל קולפא מחייה ארישיה נתן עיניה נפלה אכרעיה דיעקב פתחינהו יעקב לעיניה ואחיך, והיינו דכתיב ישמח צדיק כי חזה נקם פעמיו ירחף בדם הרשע, באותה שעה נתקיימה נבואתה של רבקה דכתיב למה אשכל גם שניכם יום אחד.

אית דאמרי יהודה הרג את עשו אימתי בשעה שמת אבינו יצחק והלכו יעקב ועשו וכל השבטים לקבור אותו דכתיב ויקברו אותו עשו ויעקב בניו, היו כלם במערה עומדים ובוכין והשבטים עומדים וחולקין כבוד ליעקב. יצאו חוץ למערה כדי שלא יהא יעקב בוכה ומתבזה לפניהם התחיל עשו נכנס למערה נסתכל יהודה וראה שנכנס עשו אחריו אמר שמא הורג את אבא בפנים. נכנס ומצא את עשו שהוא מבקש להרוג את אביו. מיד עמד והרגו מאחריו, הוא שאביו מברכו ידך בעורף אויביך [מ"ט, ח], ולמה לא הרגו בפניו מפני שהיה קלסתר פניו דומה לו לכך חלק לו כבוד והרגו מאחריו, ולמה ברכו בעורף כמה נתחבט יהושע לפני הקדוש ברוך הוא שינתן לו העורף ולא ניתן. מנין שכן הוא אומר בי ה' מה אומר אחרי אשר הפך ישראל עורף לפני אויביו אעפ"כ לא הועיל לו כלום, ולמי ניתן העורף לשבטו של יהודה שנאמר ידך בעורף אויביך [בראשית מט, ח], וכן דוד הוא אומר ואויבי תתה לי עורף, אמר דוד פוזמיקין שלי הוא שנאמר וזאת ליהודה, ממי את למד מגלית שנאמר ותטבע האבן במצחו ויפל על פניו לא הוה צריך לומר אלא לאחוריו והמלאך דחפו על פניו לקיים מה שנאמר ואויבי תתה לי עורף.³⁸⁵

מסורת הגדה היא **יהודה הרג את עשו** אימתי בשעה שמת אבינו יצחק הלכו יעקב ועשו וכל השבטים לקבור אותו שנאמר ויקברו אותו עשו ויעקב בניו והיו כלם במערה עומדים ובוכים והשבטים עומדים וחולקים כבוד ליעקב ויצאו חוץ למערה כדי שלא יהא יעקב בוכה ומתבזה לפניהם, התחיל עשו נכנס במערה נסתכל יהודה וראה שנכנס אחריו אמר שמא

³⁸⁴ מדרש תהלים [שוחר טוב; בובר] יח, מא [לב].
³⁸⁵ ילקוט שמעוני, ויחי, רמז קסב.

הורג את אבא בפנים נכנס ומצא את עשו שהוא מבקש להרוג את אביו, מיד עמד יהודה והרגו מאחריו, והוא שאביו מברכו ידך בעורף אויביך, ולמה לא הרגו מכנגד פניו מפני שהיה קלסתר פניו דומה לאביו לפיכך חלק לו כבוד והרגו מאחריו, לפיכך ברכו בעורף.³⁸⁶

טקסט זה מביע את הרעיון שאמנם יעקב ועשיו מתו (למעשה הכוונה לקבורה) ב"יום אחד" אך **הבעלות על המערה, שמסמלת את הבעלות על הזיכרון והמשך מורשת האבות, נשמרה בידי בני יעקב ולא בידי עשיו.**

מקורות אחרים בהגות חז"ל מייחסים את הריגת עשיו לחושים בן דן :

[נפתלי אילה שלוחה] מלמד שקפץ למצרים כאייל והביא שטר המערה לקבור את אביו, עד שהוא הולך בא **חושים בן דן** והיה חרש, וכשראה עשו מונען מלקבור את אביו יעקב, דקרו בידו על צוארו, והתזו את ראשו, ונפלו שתי עיניו על מיטתו שליעקב אביו, ופתח עיניו וראה נקמה ושמוח שני ישמח צדיק כי חזה נקם (תהלים נח, יא), ונתקיימה נבואת רבקה שאמי' למה אשכל גם שניכם יום אחד (בראשית כז, מה).³⁸⁷

כיון שהגיעו למערת המכפלה, אתא עשו קא מעכב, אמר להן : "ממרא קרית הארבע היא חברון" - ואמר רבי יצחק : קרית ארבע - ארבע זוגות היו : אדם וחיה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה, איהו קברה ללאה בדידיה, והאי דפייש דידי הוא! אמרו ליה : זבינתה. אמר להו : נהי דזביני בכירותא, פשיטותא מי זביני? אמרו ליה : אין, דכתיב : בקברי אשר כריתי לי, וא"ר יוחנן משום ר"ש בן יהוצדק : אין כירה אלא לשון מכירה, שכן בכרכי היס קורין למכירה כירה. אמר להו : הבו לי איגרתא, אמרו ליה : איגרתא בארעא דמצרים היא. ומאן ניזיל? ניזיל נפתלי, דקליל כי איילתא, דכתיב : נפתלי אילה שלוחה הנותן אמרי שפר, אר' אבהו : אל תקרי אמרי שפר אלא אמרי ספר. **חושים בריה דדן** תמן הוה ויקירן ליה אודניה, אמר להו : מאי האי? ואמרו ליה : קא מעכב האי עד דאתי נפתלי מארעא דמצרים. אמר להו : ועד דאתי נפתלי מארעא דמצרים יהא אבי אבא מוטל בבזיון? שקל קולפא מחייה ארישיה, נתרן עיניה ונפלו אכרעא דיעקב, פתחינהו יעקב לעיניה ואחיך. והיינו דכתיב : "ישמח צדיק כי חזה נקם פעמיו ירחץ בדם הרשע". באותה שעה נתקיימה נבואתה של רבקה, דכתיב : למה אשכל גם שניכם יום אחד, ואף על גב דמיתתן לא ביום אחד הואי, קבורתן מיהא ביום אחד הואי.³⁸⁸

חושים בן דן מופיע גם במדרש אגדה בראשית :

(תרגום : כשהביאו יעקב לקבורה, היה עשו מעכב מלקברו, היה אומר מערת המכפלה אינה מחזקת אלא ארבעה זוגות, וכבר קבר את לאה במקומו, אמר לו יוסף מכרת חלקך, שנאמר בקברי אשר כריתי לי (בראשית נ ה), והרי השטר במצרים, אמרו מי ילך, ילך נפתלי כי קל הוא כאילה. מיד קפץ והלך למצרים להביא שטר המערה לקבור את אביו, עד שהוא הולך בא **חושים בן דן** והיה חרש, וכשראה שהיו מונעין ליעקב מלקברו, אמר מפני מה אבי אבא אינו נקבר, אמרו לו עשו מונע, והיה בידו מרה והכהו על צוארו, וראשו נפלה במערה, וכל

³⁸⁶ ילקוט שמעוני, שמואל ב, רמז קסג.
³⁸⁷ בראשית רבה [תיאודור-אלבק] ויחי צו, כא.
³⁸⁸ בבלי, סוטה יג ע"א.

מטתו של יעקב נתמלא דם, לקיים מה שנאמר ישמח צדיק כי חזה נקם פעמיו ירחץ בדם הרשע (תהלים נח, יא), ואותה שעה נתקיימה נבואת רבקה שאמרה למה אשכל גם שניכם יום אחד (בראשית כז, מה).³⁸⁹

וכן גם במדרש מאוחר :

כשבאו בני יעקב לקבור את יעקב אביהם במערת המכפלה, בא עשו ועמד ועיכב והיה טוען ואומר מכיון שקבר יעקב את לאה במערה, מעתה אין לו חלק בה, ולא נותר בה זולתי חלקי, אמרו לו בני יעקב והלא צונו אבינו שאין לך עליו במערה ובשדה כלום, שהרי קנה את חלקך ממך, שנא' בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען (בראשית נה), ואין כירה אלא מכירה, והיה עשו מעכב והולך עד שקפץ נפתלי להביא שטר מכירה ממצרים, והביאו לשעה קלה, הראוהו לעשו, ולא היה מתפייס והיה חוששים בן דן חרש, כיון שראה עשו מעכב לקבור זקיניו דקרו בצוארו והתיז ראשו. ונפלו שתי עיניו על מטתו של יעקב, ופקח יעקב עיניו וראה, ועל זה נאמר ישמח צדיק כי חזה נקם (תהלים נח יא), אותה שעה נתקיימה נבואת רבקה שאמרה למה אשכל גם שניכם יום אחד (בראשית כז מה), ואף על פי שלא מתו ביום אחד נקברו ביום אחד, נטלוהו בני עשו והוליכו אותו וקברוהו בארץ שעיר, ובני יעקב קברו אביהם במערה וסתמוה, ועוד לא נקבר בה בן אדם.³⁹⁰

בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל (המכיל מדרשים מאוחרים) מיוחסת הריגת עשיו לחושים בן דן ומופיעה תוספת מעניינת : בגרסה זו נקבר ראשו של עשיו במערה ואילו גופו – בשדה המכפלה (בחקל כפילתא) הסמוך אליה :

וְנָטְלוּ יְתִיָּה בְנוֹי לְאַרְעָא דְכְנַעַן וְשָׁמִיעַ פְּתִיגְמָא לְעֵשׂוֹ רְשִׁיעָא וְנָטַל מִן טוֹרָא דְגַבְלָא בְּלִיּוֹנִין סְגִיָּאִין וְאַתָּא לְחֶבְרוֹן וְלֹא הָוָה שְׁבִיק לְיוֹסֵף לְמִיקְבוֹר יֵת אָבוּי בְּמַעְרַת כְּפִילְתָּא מִן יָד אָזֵל נִפְתְּלִי וְרַהֲטוּ וְנָחַת לְמַצְרַיִם וְאַתָּא בְּהַהוּא יוֹמָא וְאַיִתִּי אוֹנִיתָא דְכָתֵב עֵשׂוֹ לְיַעֲקֹב אַחוּי עַל פְּלִגּוֹת מַעְרַת כְּפִילְתָּא וּמִן יָד רָמְזוּ לְחוֹשִׁים בְּרִדָן וְנָטַל סִיפָא וְקִטְעֵ רִישִׁיָּה דְעֵשׂוֹ רְשִׁיעָא וְהָוָה רִישִׁיָּה דְעֵשׂוֹ מִתְגַּלְגַּל עַד דְעַל לְגוֹ מַעְרַתָּא וְאַתְנַח בְּגוֹ עֵיטְפִיָּה דִּי צַחֲקָא אָבוּי וְגוֹפִיָּה קְבָרוֹ בְּנוֹ דְעֵשׂוֹ בְּחַקְל כְּפִילְתָּא וּבִתְרִין כְּוֹ קְבָרוֹ יְתִיָּה בְנוֹי לְיַעֲקֹב בְּמַעְרַת חַקְל כְּפִילְתָּא דִּי בְּבִין אַבְרָהָם יֵת חַקְלָא לְאַחְסָנַת קְבוּרָתָא מִן עֶפְרוֹן חַתָּאָה עַל אַנְפִּי מְמָרָא : (תרגום יונתן בראשית נ יג).

יש הגורסים כי גרסה זו היא הבסיס למיקום "קבר יוסף" המוסלמי צמוד למבנה המכפלה.

לפי כל הגרסאות, העם היהודי ניצח והרג את אויבו ההיסטורי – עשיו, וניצחון זה התקשר למאבק בין האחים על הזכות להיקבר במערת המכפלה. ניצחון זה מסמל את הרעיון שאותו חז"ל ביקשו להנחיל - האמונה בזהות ובנצחיות היהודית, המשכיות מורשת האבות, ואמונה בסיכוי הניצחון העתידי על העולם העוין סביבם. כל המוטיבים האלו מתקשרים באופן מובהק למערת המכפלה, המקום המסמל את האבות, זהותם ומורשתם.

³⁸⁹ מדרש אגדה [בובר] בראשית, ויחי מט, כא.
³⁹⁰ שכל טוב [בובר] בראשית, ויחי מט.

נספח 5: בדיקה פטרוגרפית וכימית של הכלים שהתגלו במערה

בשנת 2017 נבחנו כלים שנמצאו במערת המכפלה בבדיקה פטרוגרפית על ידי פרופ' דוד בן שלמה מאוניברסיטת אריאל. תוצאות הבדיקה סוכמו בטבלה שלהלן:

מספרי הכלים: מס' 1 – קערה. מס' 2 – קובעת. מס' 3 – קנקן. מס' 4 – פכית

Samples from Cave of the Patriarchs - Petrographic analysis

Sample	Description	Basket-Yeivin	Period	Notes	Soil type	Petrographic description	Suggested source
Machpela 1	Bowl	2	Iron IIA	Burnish, black residue outer	Alluvial – Rendzina	Calcareous, silt and sand quartz, microfossils	coastal plains- Shephelah
Machpela 2	Chalice	1	Iron IIA		Moza	Moza clay with dolomite sand	Hebron/central hills
Machpela 3	Jar	4	Iron II	black residue inner	Rendzina	Calcareous, chalk, dolomite	central hills
Machpela 4	Juglet	3	Iron IIA-B	black residue inner	Terra rossa	Silt quartz, limestone	Shephelah – central hills

תוצאות הבדיקה מראות כי החומר שממנו יוצרו הכלים מגוון וכולל טין סחוף, חול קוורץ, מיקרו-מאובנים, חוואר מוצא עם חול, דולומיט וגיר. מאפיינים אלו דומים למאפייני ממצא הכלים בתל חברון.³⁹¹

³⁹¹ בן שלמה ואיזנברג, 2017, עמ' 269–280.

בחינה נוספת בוצעה בכלים בשנת 2018. מדגם מהכלים נשלח לבדיקת מעבדה של אנליזה כימית באמצעות ניוטרון (Activation NAA) בידי פרופ' האנס מומסן באוניברסיטת בון.³⁹² הדגימות, ששקלו עד 80 מ"ג, הוקרנו במשך 10 שעות בכור המחקר של מכון ריקטור בדלפט בשטף של 5×10^{12} נויטרונים / (cm² s) ולאחר מכן נקדחו בקידוח יהלום. לאחר ההובלה לבון נבדקו עד 30 רכיבים שניתנו לזיהוי.

ההקצאה של הדגימות האינדיבידואליות לקבוצות הכימיות נעשתה בהתאמה לשיטת הסינון הסטטיסטית שפותחה בבון.³⁹³ מאגר הנתונים הכולל יותר מ-12,500 דגימות מהמרכז וממזרח הים התיכון מאפשר לזהות דגימות מסוימות או קבוצה שלמה של דגימות למקור גיאוגרפי על פי חומרי ייחוס מסוימים.

תוצאות הבדיקה כפי שהתקבלו הן :

כלי מס' 1 : קערה

Machp 1: group X037, also JleB, but with Cs and Rb too low.

דומה לפרופיל של קבוצת JleB. נראה שהפרופיל הזה שייך לאזור ירושלים.

כלי מס' 2 : קובעת

Machp 2: group HebA (Co and Zn a little high)

הרכב הכלי משויך לתל חברון על פי חומר עזר מכבשן חרס רומי קדום באתר.³⁹⁴

כלי מס' 3 : קנקן

Machp 3: single, gen. Palestine

הרכב הכלי מתאים למגוון רחב של קרקעות מארץ ישראל.

כלי מס' 4 : פכית

Machp 4: group JleB (Zn high)

פרופיל זה משויך בביטחון ודאי למדיי לאזור ירושלים. לרוב הוא מעורב באדמת טרה רוסה (אך במקרים אחדים גם באדמת רנדזינה).

³⁹² Prof. Hans Mommsen, Helmholtz-Institut für Strahlen- und Kernphysik, Universität Bonn, Germany

³⁹³ לדוגמה, באייר ומומסן, 1994; מומסן ושברג, 2007.

³⁹⁴ בן שלמה ואיזנברג, 2017, עמ' 106.

תוצאות שתי הבדיקות אינן זהות, וביניהן הבדלים מסוימים. עם זאת, על פי תוצאות שתי הבדיקות מקור הכלים הוא מאזורים שונים ביהודה. ניתן לפרש תוצאה זו בפרשנויות אחדות. ייתכן שהכלים נידדו במסחר וייתכן שהם יוצרו בכמה אתרים והובאו למערה במסגרת ביקורים למטרות דתיות או פולחניות.³⁹⁵

נספח 6: שערי המבנה

אחת השאלות הבסיסיות הנוגעות למבנה מערת המכפלה היא: **האם והיכן היה שער הכניסה המקורי למבנה** ("האם" רומז לדעתו של מגן, שלפיה לא היו כניסות למבנה; ור' להלן)

בחומת המתחם מוכרים היום שלושה פתחים: שניים פתוחים ומשמשים לכניסת מבקרים ופתח אחד מוביל לחדר סגור ובו מצבה המכונה 'מצבת יוסף'. (המונחים 'פתח' ו'שער' ישמשו להלן בחופשיות ללא הבדל במשמעות).

שער 1 – בחומה הדרומית: כיום מוביל הפתח מאולם 'שני חדרון' אל תוך חדר סגור, שבו על פי המסורת המוסלמית נמצאת מצבת קבר יוסף העליונה. הפתח, המכונה בפי הערבים 'באב אל-יוספיה', נעול כיום באמצעות שער מתכת.

שער 2 – בחומה הצפונית: הפתח מוביל מהמסדרון המקורה במסגד הג'אוליה אל תוך המתחם מול ציון מצבת שרה. הפתח, המכונה בפי הערבים 'באב אל-סולימאן', משמש כיום לכניסת מוסלמים ותיירים.

שער 3 – בפינה הדרומית-מערבית: הפתח, בפינה המערבית של החומה הדרומית, משמש היום כניסה ראשית ליהודים למתחם המערה. עולים אליו בגרם מדרגות שנבנה בתקופה הירדנית לאולם הבריתות, וממנו לפתח שנפרץ בחומה בימי הביניים. הדעות לגבי מועד פריצת הפתח חלוקות – בתקופה הצלבנית או הממלוכית.

רוב החוקרים שעסקו בנושא עד כה הניחו שכל שלושת הפתחים מאוחרים, והשער המקורי טמון במעמקי מבנה ה'יוספיה' (ר' דיון על כך לעיל – כרך א' חלק רביעי פרק 4 סעיף ב – "השערים למבנה"). מבדיקה חדשה ויסודית שערך ד"ר גרשון בר כוכבא עולה כי שערים 1 ו-2 הם השערים המקוריים (ההורדוסיים) של מתחם מערת המכפלה. לאחר בחינה של מסקנותיו, נראה לי שאכן אלו השערים המקוריים, אם כי ייתכן שהמחקר בנושא טרם מוצה. נספח זה מבוסס על מחקרו של בר כוכבא, ותודתי נתונה לו.³⁹⁶

לאחר תחילת המחקר במערת המכפלה במאה ה-19 התעוררה שאלת פתחי הכניסה למתחם, והועלו מגוון השערות. הדו"ח המדעי הראשון שהתייחס לשאלת הכניסה המקורית למתחם היה של המשלחת הבריטית משנת 1882 (PEF) שנכתב בידי הקפטן הבריטי קונדר ובו הערות שכתב צ'רלס וילסון.³⁹⁷ על פי הדו"ח התייחסו פרופסור פֶּרְגוּסוֹן, צ'רלס וילסון ואחרים לשערים הקיימים כשערים מאוחרים מהתקופה המוסלמית, והציעו ששער הכניסה המקורי למתחם היה בקומת המסד, בפינה

³⁹⁵ ר' גם בהרחבה: ארנון ואחרים, 2020.

³⁹⁶ ר' בהרחבה בר כוכבא, תשע"ח.

³⁹⁷ ר' בהרחבה ארנון 2017 עמ' 14 – 26.

הדרומית-מערבית. הם הניחו שהשער המקורי היה דומה ל'שער ברקלי' בכותל המערבי של הר הבית, וכי הוא מוותר על ידי המבנה הידוע כ'קבר יוסף', שנבנה על ידי המוסלמים במאה ה-10.

דו"ח מפורט (שאף זיכה את כותביו בפרס האקדמיה הצרפתית) על האתר נכתב על ידי החוקר הצרפתי האב ונסאן והסרן הבריטי מקאי בשנת 1923. גם ונסאן הסכים לדעת המשלחת הבריטית ולדבריו "כל המומחים מתפלאים מיופייה של הבנייה ומרמתה הגבוהה, ומכך **שבכל הביצור אין שום פתח**. אין מתפלאים על שאין חלון בביצור, היות שהביצור מבוצר על מנת לסגור מקום קדוש. אך כיצד אפשר לחשוב שלא הייתה שום דלת בביצור כה גבוה? לא מתקבל על הדעת שהייתה דלת בחזית הצפונית והדרומית בגלל מאפייני המקום; יש חשד קל אשר לחזית הצפונית, אך חשד זה נעלם כאשר מתבוננים בצד הפנימי. בחומה הדרומית נפרצה הכניסה של ימינו לאחר הבנייה המקורית על ידי הוצאת לבנים מספר מהנדבכים בשורה הראשונה והשנייה. אם חושבים שהאדריכל הוא שתכנן כניסה זו – אין זה מסתבר שעשה אותה כה פשוטה. [...] אמנם זה מוזר לבנות פתח לביצור מפואר כל כך בקצה הצפוני-מערבי (מאחורי מבנה יוסף) במקום **באמצע הדופן המפוארת**".³⁹⁸

כאמור, לא נמצאו תימוכין ישירים במבנה להשערת חוקרים אלו. סימן אחד שעשוי לתמוך בתיאוריה זו הוא הרצפה הכפולה באולם 'ישני חברון' בחלק הדרומי-מערבי של המבנה, שעשויה להסתיר כניסה לגרם מדרגות היורד לפתח במפלס התחתון. ארליך העלה את האפשרות שהשער אכן היה במפלס הנמוך של 'קבר יוסף' התחתון, אך מערבה יותר מהמקום שהציע ונסאן, בפינה המערבית של החומה הדרומית.³⁹⁹ לדעתו, הנכנס דרך השער פנה ימינה, עלה בגרם מדרגות הצמוד לפן הפנימי של החומה ויצא במפלס העליון בחצר מול מצבת אברהם. לפי הצעה זו הריצוף החדש על שני שלביו באולם ישני חברון (מסגד הנשים) מסתיר את היציאה מתוך גרם המדרגות.

לעומת חוקרים אלו, יצחק מגן, ששימש קמ"ט ארכיאולוגיה ועסק גם בחקר מערת המכפלה, הגיע למסקנה מרחיקת הלכת, **שלמבנה המקורי לא היו שערים והוא נועד להישאר סגור ולא היה אמור לקלוט מבקרים**.⁴⁰⁰ אך מסקנתו של מגן אינה מקובלת כיום. עיצוב חלקי הפנימיים של המבנה, כולל המצבות, הריצוף והחומה הפנימית, וכן כל המקורות ותיאורי הנוסעים, מעידים בוודאות שמבקרים נכנסו למבנה, כלומר - היו לו כניסות ושערים, והשאלה היא היכן. כעת נראה שהצטברו נתונים המצביעים על מקומם.

לאור הממצאים החדשים, ניתן להסיק כי שערים 1 ו-2 הם שערים מקוריים של המתחם, ושער 3 נפרץ בתקופה מאוחרת.

שער 1 : שער זה מוביל כיום כאמור לחדר סגור ובו המצבה המכונה על ידי המוסלמים 'קבר יוסף'. במערת המכפלה מוכרות היום שתי מצבות המיוחסות על פי המסורת המוסלמית ליוסף, שתיהן מחוץ למתחם מערת המכפלה, במבנה המכונה 'היוספיה', צמוד לחומה המערבית. המצבה התחתונה במפלס הקרקע, והשנייה מעליה בקומה עליונה.

³⁹⁸ ונסאן, מקאי ואבל, 1923, עמ' 50. ההדגשה שלי.

³⁹⁹ ארליך, תשנ"ה.

⁴⁰⁰ מגן, 2008.

זיהוי שער זה בימינו היה כרוך בתהליך מורכב. בניין היוספיה צמוד לדופן החומה הדרומית ההורדוסית ומונע אפשרות בחינה של השער ביחס לבנייה המקורית; השער עצמו מחופה שיש בכל צדדיו וחלו בו שינויים במהלך הדורות. ועם זאת, מדידות, בדיקות וממצאים ישירים ונסיבתיים, אותם אפרט להלן, אששו את ההנחה שאכן פתח זה הוא שער מקורי של המתחם:⁴⁰¹

- א. נסיגת נדבכים בחומה הדרומית מעל השער ומסביבו.
- ב. מיקום השער ביחס למצבות אברהם ויעקב.
- ג. קיר הכתובות.
- ד. נתון תומך – מציאת קמרון בסיס למערכת מדרגות שהובילו לשער.

א: נסיגת נדבכים בחומה הדרומית מעל השער: שיקול מרכזי התומך בזיהוי שער 1 בחומה הדרומית כשער מקורי עלה מתצלומי רחפן המראים נסיגת נדבכים באזור זה של החומה. זוהי תופעה מוכרת מחומת הר הבית שבה כל נדבך נסוג בכ-2 ס"מ מזה שתחתיו. הנסיגה הוסברה בשתי דרכים: יציבות סטטית או חזות ויזואלית.

בחומת מתחם מערת המכפלה תופעת נסיגת הנדבכים נראית רק בחומה העליונה – קומת האומנות (הפילסטרים), הבנויה מאומנות ונסוגות לסירוגין. הנדבך הרביעי בקומת הפילסטרים נסוג כמעט לכל אורך החומה הדרומית למעט שתי הנסוגות המזרחיות (הימניות) ושתי נסוגות המערביות (השמאליות). הנדבך החמישי בקומת הפילסטרים נסוג רק בצד המערבי. שער 1 נמצא באמצע אזור נסיגת הנדבך החמישי. מסתבר שיש קשר הנדסי-אדריכלי בין השער במקום זה לנסיגה הנוספת בנדבך החמישי.

בתרשים בנספח האיורים מתואר מיקום הנסוגות בחומה הדרומית וכן מסומן מיקום השער ההורדוסי.

המסקנה היא שככל הנראה השער יצר חולשה בחומה הדרומית. כפיצוי הנדסי לחיזוק החומה שולבה נסיגת הנדבכים בצד זה של החומה. נסיגת הנדבך הרביעי היא לכל אורך החומה למעט הפינות, שבהן יש תמיכה מהחומות המזרחיות והמערביות. הנדבך החמישי נסוג רק באזור השער, נקודת חולשה הנדסית במבנה.

נסיגה נוספת נראית מעל פתח המרזב, ככל הנראה מאותה סיבה. חלל המרזב יוצר חולשה וגם בו ניתן פיצוי לייצוב החומה בהסגת הנדבך הסמוך לו.

ב: מיקומו המרכזי של השער ביחס למצבות אברהם ויעקב: תמיכה בזיהוי שער 1 הנמצא מול 'מצבת יוסף' העליונה כשער מקורי מתקבלת ממיקומו – בדיוק באמצע הקו שבין מצבת אברהם למצבת יעקב. לא נראה שהמוסלמים בשלהי המאה ה-14 פתחו פתח במיקום זה במקרה. פלינדרס פיטרי, שהבין את משמעות מקומו של הפתח, כתב: "פתח זה נראה ממוקם בדיוק בין המצבה הצפונית (יעקב) לזו האמצעית (אברהם). הוא מוביל באופן שווה לשטח הרחב בין שתיהן [...] מיקום זה (של הפתח) הוא יותר מדי מדויק מכדי להיות מקרי, זה ברור שהוא שייך למבנה המקורי".⁴⁰²

⁴⁰¹ לפירוט מלא של השיקולים והנתונים התומכים בזיהוי זה ר' בהרחבה אצל בר כוכבא, תשע"ח.
⁴⁰² פיטרי, 1923, עמ' 108–109. ההדגשה שלי.

ג: קיר הכתובות: בשנת 2015 נערך פרויקט של חשיפת הטיח הממלוכי בפן הפנימי של קירות מתחם מערת המכפלה. במהלך העבודות נחשפו שלוש כתובות ביוונית וכתובת אחת בעברית (נוסף על שתי כתובות ביוונית שהיו מוכרות לפני כן). כתובות אלו ומשמעותן נדונו בהרחבה בפרק העוסק בתקופה הביזנטית. סביר שהכתובות נכתבו על ידי עולי רגל באזור השער לאחר הכניסה או לפני היציאה מהמבנה. (על כתובות אלו ראה בהרחבה לעיל בכרך א' חלק חמישי פרק ד).

ד: ממצא תומך – קמרון נושא מדרגות שהובילו לשער: גובה השער היה 6.5 מ' מעל הנדבך התחתון. על פער גבהים זה גישר גרם מדרגות חיצוני, בנוי על גבי קמרונות, שהוביל את הנכנסים עד סף השער. מתחת לקמרון שעליו היה משטח הכניסה לסף השער נבנתה במאה ה-10 מצבת יוסף (התחתונה).

לאחרונה התגלה **קמרון מימי בית שני**, התומך בקיומו של גרם המדרגות:

בבדיקת חללים מתחת למבנה היוספיה התגלה מסדרון שלו שער כניסה ולכל אורכו קמרון, ונראה כי שימש מחסך/חנות. למסדרון אפיון בנייה הרודיאני; לקמרון פרופיל חביתי ובו שש שורות של אבנים. שתי השורות הצדדיות גדולות ושתי השורות המרכזיות צרות, למעט סוף הקמרון בצד הדרומי שם יש אבן ראשה בודדת, מעין סיום ו'נעילת' הקמרון. (פרופיל קמרון זה הוא העתק מדויק לקמרון הבנוי המקרה את תעלת הניקוז, שתמך את הרחוב ההרודיאני בירושלים). המידות הפנימיות של הקמרון: גובה 2.26 מ', רוחב 1.05 מ', אורך 2.37 מ'. המשקוף מונח על מלוא רוחב החדר (לפחות 1.05 מ'). גובה המשקוף המקומר כ-60 ס"מ.

נתוני הקמרון ביחס לשער: מראש הקמרון ועד סף השער מרחק אנכי של 2.70 מ'. סביר שמעל הקמרון היה משטח בנוי, שגובהו היה לפחות 40 ס"מ. הקמרון מקביל לחומה הדרומית של המתחם, במרחק של 6.3 מ'. המרחק מהקצה הדרומי של הקמרון ועד אמצע השער כ-12.5 מ', כלומר, נדרשו שלושים ואחת מדרגות ברום של 15 ס"מ ושלח ממוצע של 40 ס"מ בין מדרגה למדרגה שהובילו מראש הקמרון לסף השער.

סביר שקמרון זה הוא חלק ממערכת קמרונות שעליהם היה בנוי גרם המדרגות שהוביל את הבאים מהרחבה התחתונה ועד לשער. ייתכן שהחללים בקמרונות נוצלו כחנויות לממכר מצרכים עבור המבקרים, דוגמת אלו הסמוכים לקשת רובינסון שבירושלים. הקמרון נמצא מצפון לשער, כך שהבונים ניצלו את פני הקרקע הגבוהים יותר.

רוחב גרם המדרגות הוא רוחב הפתח בתוספת המעקות. ממדידת השער עלה רוחב גרם המדרגות – 279 ס"מ. אורך החדר עם הקמרון, כולל המזוזות – 276 ס"מ (237 ס"מ אורך פנימי ועוד 39 ס"מ עומק המזוזות והמשקוף). בתוספת 3 ס"מ עבור טיח או תזוזה של האבנים במשך 2000 השנה האחרונות אפשר לאמוד את עומק החדר ב-279 ס"מ. אורך 'מצבת יוסף' כפי שנמדדה – 277 ס"מ.

נראה כי הימצאותם של שלושה אלמנטים אדריכליים שרוחבם זהה, בטווח 12 מ', איננה מקרית. אורך האמה ההרודיאנית ששימשה בבניית מתחם הר הבית – 31 ס"מ. מכאן, שרוחב גרם המדרגות, השווה לעומק החדר עם הקמרון (279 ס"מ) הוא בדיוק 9 אמות הרודיאניות.

במאה ה-10, כתוצאה אפשרית מפגעי טבע או אדם, נהרסו מערכת הקמרונות והמדרגות והשער המקורי נסתם. בבסיס הקמרון נוסף 'קבר יוסף התחתון' וסביבו נבנו מצבה וחדר מקורה בכיפה.

במחצית השנייה של המאה ה-13, לאחר הכיבוש הממלוכי, נבנה בפינתו הדרומית-מערבית של מבנה מערת המכפלה אולם 'ישני חברון' (מסגד הנשים) שקורה באמצעות קמרונות הנשענים על עמודים, שניים מהם מימין ומשמאל לשער הסתום. העמוד הממלוכי הדרומי נשען על הדופן הדרומית של השער המקורי, ובכך כיסה על חלק מהכתובות הביזנטיות. בשלהי המאה ה-14 נבנתה קומה נוספת מעל מבנה 'מצבת יוסף' התחתון, ונוספה בה מצבה נוספת ליוסף, מעל מצבת יוסף התחתונה. שיהאב א-דין פתח מחדש את השער והרחיב אותו.

באמצע העשור הראשון של המאה ה-20 נוסף חיפוי שיש על תקרת המעבר ודופנו הצפוני. מאז ועד היום לא נעשו שינויים משמעותיים בשער זה. כיום הוא סגור בדלת ברזל מסורגת.

בניית מתחם מקודש על מסד מוגבה, שאליו מובילים גרמי מדרגות הייתה טכניקה אדריכלית מקובלת בתקופה הרומית, כפי שמציין ג'ייקובסון: "גם בהר הבית ניכרת השפעת אדריכלות רומית בהגבהת הרחבה וגרם המדרגות המוביל אליה. תקדימים למקדש הורדוס שבנוי על פלטפורמה מוגבהת על קמרונות יש במקדש של לטיום, פרימינגה וטיבולי במאה ה-1 לפנה"ס. גרמי מדרגות שהובילו לשערים בדומה לשער הכפול בצדו הדרומי של המקדש. אלו מאפיינים של בנייה רומית מונומנטלית".⁴⁰³

יישום מוטיב אדריכלי זה גם במערת המכפלה מתאים לעקרונות המקובלים באדריכלות הרומית, שבתוכה התפתח סגנון הבנייה של מבנה זה.

שער 2 : שער זה נמצא במרכז החומה הצפונית. מידותיו: רוחב 1 מ', גובה 2 מ'. מבפנים לשער, גובה המעבר בחומה כ-3.80 מ'. ההנחה שהייתה מקובלת בעבר שלפיה שער זה נפרץ בשלב מאוחר מבוססת על ממדיו הצנועים של השער ועל תיאורו של הנוסע הפרסי נאסירי חיזסראו, שביקר במערת המכפלה בשנת 1047 לסה"נ וכך כתב:

לאחר מכן החלטתי לצאת מירושלים ולבקר [בקברו] של אברהם ידיד האל [אבראהים ח'ליל א'רחמן]. זה היה יום רביעי ראש חודש ד'אלקעדה 438 [29 באפריל 1047]. [...] הקבר [של אברהם] נמצא בשולי הכפר לכיוון דרום-מזרח. לבניין הקבר ארבעה קירות, אשר נבנו מאבן מסותתת. [...] **אומרים** כי בתחילה לא נבנה לאתר הקבורה המקודש זה פתח, שום אדם לא יכול היה להיכנס פנימה לתוך האולם וההשתטחות על הקבר נעשתה מבחוץ. כאשר התיישב אל'מהדי (החליף הפאטימי) על כס השלטון במצרים (918 לסה"נ) **הוא ציווה לפתוח את הפתח** ולשים בו כלים רבים, [ולשם כך] יוצרו שטיחים, מרבדים ורהיטים רבים. **פתח הקבר הקדוש נמצא במרכז הקיר הצפוני**. הוא נמצא בגובה ארבע כז מעל הקרקע. מכל צד נבנו מדרגות אבן, כך שמצד אחד נכנסים פנימה ומן הצד האחר יוצאים החוצה. דלת מתכת קטנה קבועה שם.⁴⁰⁴

החוקרים קיבלו עדות זו של חיזסראו וטענו שהפתח מאוחר ונפתח במאה ה-10 לסה"נ. שניויים וצחור טענו שאכן הפאטימים פרצו פתח זה, אך לא בימיו של אל'מהדי אלא כמאה שנה לאחר מכן, בימיו של המושל הצבאי בארץ ישראל מטעם הפאטימים – אלדזנברי, שיוזם מפעלי בנייה רבים בארץ. בשנת 1033 לסה"נ פקדה רעידת אדמה עזה את ארץ ישראל. לדעת שניויים וצחור מערכת

⁴⁰³ ג'ייקובסון, 2007, עמ' 158.
⁴⁰⁴ חיזסראו, 1888. ההדגשות שלי.

המדרגות המקורית של מערת המכפלה (במפלס התחתון) קרסה, והיה צורך לפתוח פתח חדש כדי לאפשר למבקרים כניסה למתחם.⁴⁰⁵

בניתוח מדויק יותר של דברי ח'וסראו, יש לשים לב לדבריו: "אומרים כי בתחילה לא נבנה לאתר הקבורה המקודש זה פתח". הניסוח "אומרים כי" מלמד על מסורת מקומית לא נכונה שנאמרה לו. הן מאופן הבנייה הן מן המקורות ההיסטוריים עולה בעליל, שאנשים נכנסו למתחם, וכבר בתקופה הביזנטית נבנו בו כנסייה ובית כנסת.⁴⁰⁶

ידין העלה את האפשרות שפתח זה הוא הפתח המקורי של המתחם, אך מציין שקשה לדעת, כיוון שהוא מצופה היום שיש. השער אכן מצופה כולו שיש מהצד החיצוני ואינו מאפשר לבחון את פני האבן ההורדוסית.⁴⁰⁷ מעבר השער מכוסה שיש בחלקו התחתון עד לכמחצית גובהו ויתרת גובה השער מטויח בטיח עבה שאינו מאפשר לבחון ולראות את פני האבן ההורדוסית.

לאחרונה נוצרה אפשרות לקדוח בטיח ולבדוק את האבן המקורית של השער. הבדיקה נעשתה בשלוש נקודות במעבר:

1. בין שורת האבן הפנימית לשורת האבן החיצונית במקום המילוי. אם המעבר מקורי הרודיאני, יהיה בו משקוף אבן הן בתקרת המעבר הן בצדיו, ללא כל חומר מילוי נראה לעין.
2. לשפת האבן ההורדוסית בצדה הפנימי סיתות עדין ונאה; אם החציבה מאוחרת לא ימצא סיתות מסודר באבנים הפנימיות.
3. המפגש בין הקורות בתקרה ובצדי המעבר נושק לאבן ההורדוסית הפנימית בשלמות, ללא מרווחים.

בבדיקה התברר שהתקרה בנויה משתי קורות אבן מסותתות יפה לכל רוחב תקרת המעבר. כמו כן התברר ששפת האבן ההורדוסית בצדה הפנימית מסותתת יפה ונושקת לקורת התקרה לכל אורכה ללא כל מרווח, ואפשר אף שזו אבן מסותתת אחת. קורות התקרה נושקות לאבן ההורדוסית הפנימית כ-6 ס"מ מעל שפת האבן ויוצרות מעין מדרגה שווה לכל אורכה. בבדיקת דופן המעבר עלתה תמונה דומה, אין מילוי אלא אבן מסותתת יפה, נושקת בשלמות לאבן ההורדוסית הפנימית במרחק של כ-6 ס"מ מן השפה, ויוצרת מדרגה לכל גובה מזוזת השער והמשקוף. לאחר הבדיקה התברר שציפוי השיש והטיח במעבר השער משקף את צורת השער המקורי.

בבחינת ציפוי השיש על שער 2 מצד מסגד הגיאוליה נראה בבירור שציפוי השיש נעשה בגבולות השער המקורי המלבני. מן הממצא עולה שהשער נבנה עם בניית החומה הצפונית וכחלק ממנה. גובהו המקורי היה כ-3.80 מ', ורוחבו הכולל כ-1.80 מ' (לו היה הפתח נפרץ בתקופה מאוחרת לא היה צורך לפרק ארבעה נדבכים מעליו. ניתן להשוות שער זה לשער 3, שלכל הדעות נפרץ בתקופה מאוחרת, גובהו 2.40 מ' ופורקו בו רק שני נדבכים).

ניתן להשוות שער זה לשער הכפול באולם 'הבונים' החשמונאי, סמוך לקשת וילסון. זהו שער הורדוסי כפול שגילה וורן בשנות ה-60 של המאה ה-19. בהשוואה מתברר שכל אחד משני

405 שניוייס וצחור, תשס"ד, עמ' רא. ר' גם שניוייס וארנון, תשנ"א.

406 ר' בהרחבה בפרק העוסק בתקופה הביזנטית.

407 ייבין, תשל"ז, עמ' 127.

השערים תואם להפליא את צורתו האדריכלית של שער 3 הבודד במתחם מערת המכפלה. למרות חילוקי הדעות לגבי ייעוד האולם החשמונאי, אם שימש בית מועצת העיר/לשכת הגזית, נימפאון או טריקליניום, החוקרים תמימי דעים, שהאולם המפואר שימש לצורך ציבורי ושער הכניסה הכפול הוא הורדוסי ומתוארך לתחילת שלטון הורדוס.⁴⁰⁸

מידות שני השערים בשער הכפול באולם החשמונאי דומות: עומק: 1.04 מ', גובה 2.74 מ', רוחב הפתח ממזרח 1.28 מ' ומערב 1.48 מ'. ראוי לציין שאבן הכותרת מונחת על כל עומק השער.

מידות שער 2: עומק 2.55 מ', כעומק חומת המתחם, גובה 3.80 מ', רוחב הפתח בפנים החומה 1.45 מ'. השער נפתח בין שתי אומנות וגובה סף הכניסה כגובה הריצוף ההורדוסי בחצר.

בדיקת השער מהווה הוכחה נוספת לתיארוך הבנייה. השער הכפול הוא הורדוסי ומתוארך לתחילת ימי שלטונו של הורדוס, 37–22 לפנה"ס. דרך הגישה לשער 2 במערת המכפלה הייתה קלה למגיעים מצפון וממזרח; השלוחה היורדת מרכס נימרא מובילה את הבאים בטבעיות למפלס הכניסה של השער, בגובה מפלס הרצפה הפנימית של המתחם. הבאים מדרום או ממערב עלו לשער במדרגות שהיו בצדי המבנה.

העדות הקדומה ביותר המזכירה גרמי מדרגות משני צדי המתחם היא של הנוסע הפרסי ח'וסראו משנת 1047 לסה"נ, שדבריו הובאו לעיל: "פתח הקבר הקדוש נמצא במרכז הקיר הצפוני.⁴⁰⁹ הוא נמצא בגובה ארבע כז מעל הקרקע. **מכל צד נבנו מדרגות אבן, כך שמצד אחד נכנסים פנימה ומן הצד האחר יוצאים החוצה**". ח'וסראו מתייחס לשני גרמי המדרגות העולים לאורך החומה המזרחית והמערבית של המתחם המובילים לשער. בהסתמכות על עדות זו, יש המתארכים את גרמי המדרגות למאה ה-10. אולם שני גרמי המדרגות אינם דומים ונראה שנבנו בתקופות שונות. גרם המדרגות המזרחי נהרס ברובו לאחר מלחמת ששת הימים. מידותיו: רום 15 ס"מ, שלח 1.10 מ'; המדרגות עשויות מאבנים מרובעות/מלבניות לבנות. גרם המדרגות המערבי לעומתו: רום 15 ס"מ, שלח 75 ס"מ והוא עשוי מאבנים אדמדמות ואורכיות.

בחומה המזרחית על הקיר ההורדוסי (באזור המדרגה השביעית) ניכרים סימני התשליל של גרם המדרגות שנהרס. לאורך כל סימן התשליל הן בשלח (1.10 מ') הן ברום (15 ס"מ) יש חריץ בקיר ההורדוסי. גובה החריץ 1.5 ס"מ ועומקו מילימטרים אחדים (ר' איורים בנספח האיורים).

השערים לשני גרמי המדרגות הם ללא ספק ממלוכיים, הן המערבי (הקיים) הן המזרחי שנהרס לאחר מלחמת ששת הימים. אולם, מהו תאריך המדרגות עצמן? מעדותו של ח'וסראו מתברר שהיו שני גרמי מדרגות אבן כבר בתחילת המאה ה-11.

יש דמיון הן בגודל הן בצורה של חלק מהאבנים שמהן מורכב גרם המדרגות הדרומי לאבנים שבגרמי מדרגות הורדוסיים בירושלים. ייתכן שאלו אבנים הורדוסיות, אולי בשימוש משני. התשליל בחומה תומך באפשרות זו.

כאמור, שער 2 נמצא בדיוק באמצע החומה הצפונית, מיקום המתאים להיותו חלק מהבנייה ההורדוסית. עיקרון הסימטריות תואם את העיקרון המופיע בכתבי האדריכל הרומי בן דורו של הורדוס – ויטרוביוס:

⁴⁰⁸ ר' סטינספרינג, 1967; גרפמן, 1970; און, וקסלר – בדולח, פטריק, בהט, תשע"ו.
⁴⁰⁹ ח'וסראו, 1888.

האדריכל חייב להיות אדם משכיל על מנת להותיר את כתביו כזיכרון לדורות. [...] הגיאומטריה אף היא כלי-עזר חשוב לאדריכלות; ובעיקר היא מלמדת את השימוש בסרגל ובמחוגה, שבאמצעותם, בעיקר, יש באפשרותנו להתוות על פני הקרקע תוכניות למבנים ולעשות שימוש נכון בריבוע, בבלס ובאנך. [...] הבעיות הקשות בתחום הסימטריה באות על פתרון באמצעות תאוריות ושיטות גאומטריות.⁴¹⁰

כפי שפורט בעבודה זו, העקרונות של ויטרוביוס יושמו בבניית מתחם מערת המכפלה. המבנה ההורדוסי וציוני הקברים הממוקמים עוד מימי הבית השני מסודרים בסימטריה מושלמת. מיקום שער 2 במרכז החומה הצפונית מעניק לשער ולמבנה משמעות גיאומטרית. הנכנס דרך שער זה עומד מול הסימטריות המושלמת של המתחם, יחס המצבות זו לזו בהרמוניה מושלמת עם הקירות הפנימיים. לזה ציפה ונסאן בחפשו אחר השער המקורי, וכשהעריך שהוא נמצא מאחורי מבנה קבר יוסף בפינה הצפונית-מערבית כתב באכזבה: "אמנם זה מוזר לבנות פתח לביצור מפואר כל כך בקצה הצפוני-מערבי במקום **באמצע הדופן המפוארת**". גם האדריכל גיורא סולר, שערך במקום מדידה עבור רשות העתיקות, ציין כי מיקום השער במרכז החומה מרמז כי זהו מקומו של שער קדום וכי הפתח הצפוני הוא המקורי.⁴¹¹

לסיכום:

לחומת מתחם מערת המכפלה שתי קומות: הקומה התחתונה בנויה בנייה אחידה באבנים בעלות סיתות שוליים, והקומה העליונה בנויה אומנות ונסגות. לדעת בר כוכבא לא היה שער בקומה התחתונה, אלא שני שערים בחומות האורך הצפונית והדרומית בקומה העליונה. שערים אלו תוכננו ונבנו בין שתי אומנות (פילסטרים). שער 1 תוכנן ונבנה במרכז המרחב בין ציון 'אברהם' לציון 'יצחק'. אל שער זה נבנה גרם מדרגות על גבי קמרונות שהובילו את הנכנסים אל פנים המתחם. שער 2 נבנה במרכז החומה הצפונית, בגובה 'סלע האם'.

מקומם של שערים אלו תואם את עקרונות הסימטריות, כפי שניסח ויטרוביוס:

תכנונו של מקדש מבוסס על סימטריה ועל האדריכל להיצמד אל עקרונותיה בדייקנות. אלה נובעים מתוך פרופורציה, המכונה ביוונית 'אנלוגיה'. פרופורציה הינה היחס שבין מידותיהם של מרכיביה של יצירה שלמה, והיחס שבין כל מכלול לבין מרכיב אחד שנבחר לשמש מודול. מכאן נובע עקרון הסימטריה. ללא סימטריה ופרופורציה לא יתקיימו עקרונות לתכנונם של מקדשים, כלומר: לא יתקיימו יחסים מדויקים בין מרכיביהם.⁴¹²

עדות לשני שערי כניסה למתחם ההורדוסי ניתן למצוא בעדות הראייה של הנוסע הביזנטי מפיאצינזה – אנטונינוס מרטיר, מהמחצית השנייה של המאה ה-6 (ר' בפרק 'התקופה הביזנטית'). בתיאור מסעו בחברון כתב: "במקום זה שוכבים קבורים אברהם, יצחק ויעקב ושרה ומצויות שם גם עצמות יוסף. בנויה שם בסיליקה בת ארבע עמודים. בתוך נמצאת עזרה ללא גג. מחיצה חוצה אותה לאורכה. **מהצד האחד נכנסים הנוצרים ומהצד האחר היהודים**".⁴¹³

⁴¹⁰ ויטרוביוס, 1997, עמ' 24.

⁴¹¹ שואף, 2014, עמ' 38.

⁴¹² ויטרוביוס, 1997, 3 א 1.

⁴¹³ לימור, תשנ"ח, עמ' 180; איש שלום, תשל"ט, עמ' 219. התייחסות בהרחבה לעדותו של אנטונינוס הובאה בפרק העוסק בתקופה הביזנטית.

בשער 1 נכנסו ככל הנראה היהודים, ואכן לידו התגלו הכתובות שזוהו ככתובות יהודיות. בשער 2 נכנסו הנוצרים, והוא הוביל ישר לכנסייה. הכובשים השתדלו לנצל פתחים ושערים קודמים תוך הסבתם לצורכיהם. צירוף התגליות, המקורות והנתונים תומכים כאמור בקביעת מיקום השערים שהועלה כאן, ועם זאת ייתכן שטרם נאמרה המילה האחרונה בנושא זה.

כדי לקבל ביום מן הימים תמונה מלאה ושלמה של המבנה המקורי, מובאת משאלתו של פיטרי בסיכום מאמרו על מערת המכפלה: ⁴¹⁴

We may hope that someday the later accretions may be removed, and let it stand out as the paternal focus of the Jewish race, which alone has any right in the tombs of their patriarchs.

שער 3: שער זה, הדרומי-מערבי, הוא פרצה בחומה, ואין בו כל עיצוב. הפרצה המאוחרת מאפשרת הבנת אופן בניית החומה ההורדוסית. מסתבר שהחומה מורכבת משתי שורות של אבנים מסותתות וביניהן מילוי (על שיטת הבנייה 'אמפלקטון' ר' דיון לעיל חלק ד' פרק ה' סעיף 2). הסיתות העדין והיפה מופיע רק בצד החיצוני הניכר לעין המבקר. בצד הפנימי האבנים מסותתות גם מאוד ולרוב אף לא מסותתות כלל ונראות כאבני גוויל. בבנייה ההורדיאנית באתר ניכר שבחלקים שהיו גלויים לעין המבקר הושקעה עבודה רבה, והוענקה להם חזות מהודרת. אולם במה שלא היה גלוי לעין המבקר, האסתטיקה לא הייתה חשובה. בעבר הניחו חוקרים שהרצפה הכפולה באולם 'ישני חברון' מכסה את הפתח המקורי לגרם מדרגות פנימי שהוביל לשער במפלס התחתון. אך לדעת בר כוכבא הריצוף החדש באולם איננו מעיד על פתח קדום הטמון תחתיו אלא הונח לאחר שהמסדרון המקורה נסגר לצורך מסגד, ולמי הגשמים שירדו בחצר הפתוחה לא הייתה דרך להתנקז לעבר המרזב המקורי. לכן הונחו צינורות לניקוז המים מאזור החצר הפתוחה מתחת לרצפה לעבר המרזב. הריצוף החדש נועד למנוע היתקלות בצינורות הפרוסים לרוחב האולם.

מתחם מערת המכפלה במראהו המקורי היה קטור והיה צורך לנקז את הגשמים שירדו לתוכו. רצפת המתחם בנויה בזווית של כשתי מעלות בשיפוע היורד מהחומה הצפונית לחומה הדרומית לצורך ניקוז מי הנגר העילי לעבר המרזב השקוע לאורך כל הקיר הדרומי.

כדי למנוע הצפה באזור שער 1 הוסיפו בוני המתחם שיפוע לכיוון דרום-מערב, להרחקת מי הנגר העילי מהשער. השיפוע נראה במדרגות במעבר מהחצר לאולם 'ישני חברון'. צינורות ניקוז המים נמצאים בצד הדרומי, כיוון זרימת המים, בגלל השיפוע הדרומי-מערבי של רצפת המתחם. ניתן לזהות שיפוע זה בגובה הריצוף החדש באולם 'ישני חברון' לכל אורכו ביחס לקיר ההורדוסית הדרומי בפן הפנימי. רוחב המרזב 26 ס"מ ועומקו באזור הפיר באולם יצחק 6 ס"מ (מורגש ונראה). לעומת זאת, עומק המרזב באזור שער 1 רק 3 ס"מ (רדוד, לא נראה ולא מורגש), כך שאין בו מכשול לנכנסים. המרזב חצוב בריצוף ההורדוסית של המתחם במרחק 60 ס"מ במקביל לקיר הדרומי מבפנים.

הפיר שניקז את מי המרזב נמצא במרכז החומה הדרומית ומנצל בור קרסטי (ואולי מערת קבורה קדומה) שהפך לבריכת מים. מי הנגר ירדו בפיר לעבר בריכת המים ששימשה בתקופה הרומית מאגר מים גדול – 8 × 10 מ'.⁴¹⁵

⁴¹⁴ פיטרי, 1923, עמ' 110.
⁴¹⁵ ר' ייבין, תשל"ד.

נספח איורים

392	אוגדן איורים א : מפות
401	אוגדן איורים ב : צילומי מבוא
405	אוגדן איורים ג : הדמיות המבנה מעל מערת המכפלה
411	אוגדן איורים ד : גיאולוגיה
419	אוגדן איורים ה : תל חברון
437	אוגדן איורים ו : המערכת התת קרקעית
447	אוגדן איורים ז : הבונה ומאפייני הבניה
465	אוגדן איורים ח : המערה הפנימית וממצאיה
477	אוגדן איורים ט : אומנות וסיתות שוליים
496	אוגדן איורים י : מכונות ושיטות בניה
514	אוגדן איורים יא : אבנים גדולות ומיוחדות
524	אוגדן איורים יב : קמרונות בבניה הרודיאנית וסריקת רדאר
545	אוגדן איורים יג : תכניות ואדריכלות
563	אוגדן איורים יד : פתחים ושערי כניסה
576	אוגדן איורים טו : ממרא ומפת מידבא
595	אוגדן איורים טז : הכתובות
605	אוגדן איורים יז : בית הכנסת הקדום במערת המכפלה

הערה לשיטת מספור האיורים :

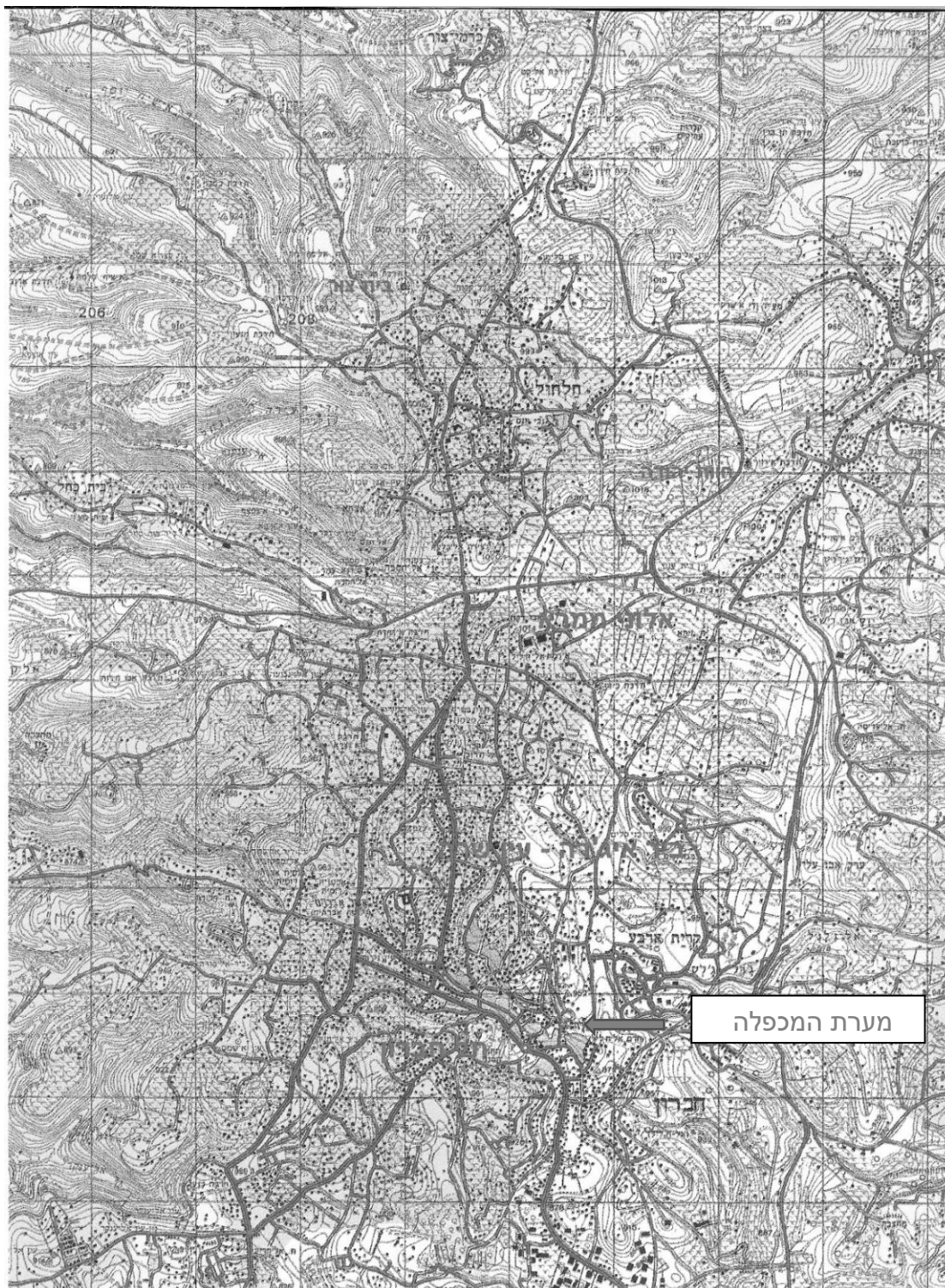
נושא האוגדן מופיע בראש האוגדן ובראש כל עמוד.

כשמתחילת תת נושא, או מספר נושאים תחת אותה הכותרת, המספור ממשיך במספרים. לדוגמה : 1, 1.1, 1.1.2 וכו'.

כאשר תחת אותה כותרת מובאים איורים על אותו נושא בדיוק (כמו למשל מספר תמונות של אותו האתר מכיוונים שונים) המספור ממשיך באותיות. לדוגמה : 1, 1 - א, 1 - ב וכו'.

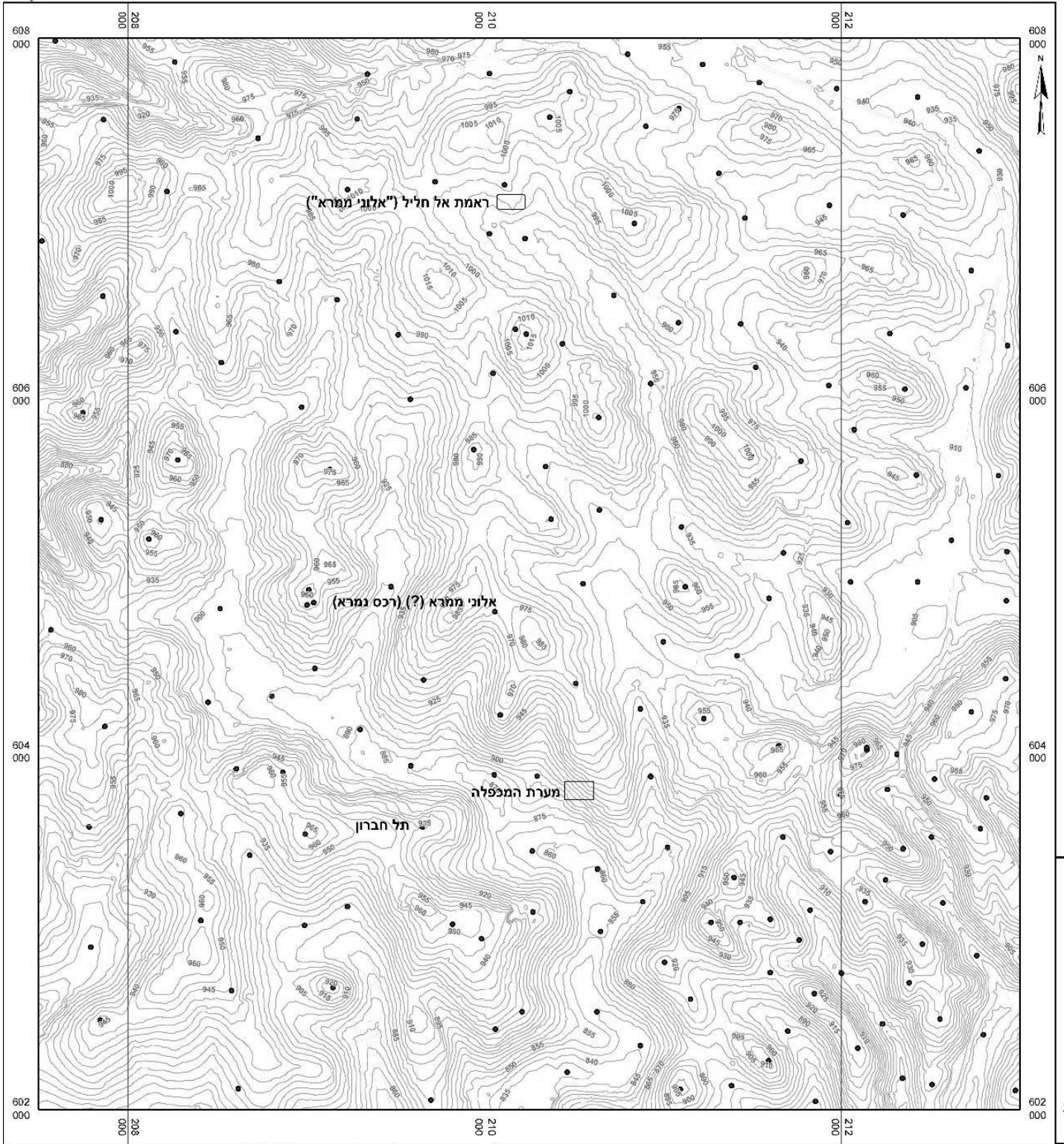
אוגדן איורים א: מפות ואיורי מבוא

1. מפת איתור - אזור חברון ואתרים הנזכרים בעבודה
2. מפה טופוגרפית (מפה "לבנה")
3. מפת חלקות בריטית
4. מפת חלקות בריטית – מוגדלת
5. מערת המכפלה ועמק חברון – אנציקלופדיה מקראית
6. תצ"א: ארבע הגבעות של חברון לפי ב' מזר
7. מערך ההגנה ההרודיאני בדרום יהודה - אדומיאה
8. דרכים ואתרים היסטוריים בהר חברון
9. מפה טופוגרפית – סביבת מבנה מערת המכפלה

מפה 1 : מפת איתור - אזור חברון ואתרים הנזכרים בעבודה (לפי מפי"י, מפה בקני"מ 1:50,000)

אוגדן איורים א : מפות ואיורי מבוא

ITM - רשת ישראל החדשה
תאריך 22/01/2017

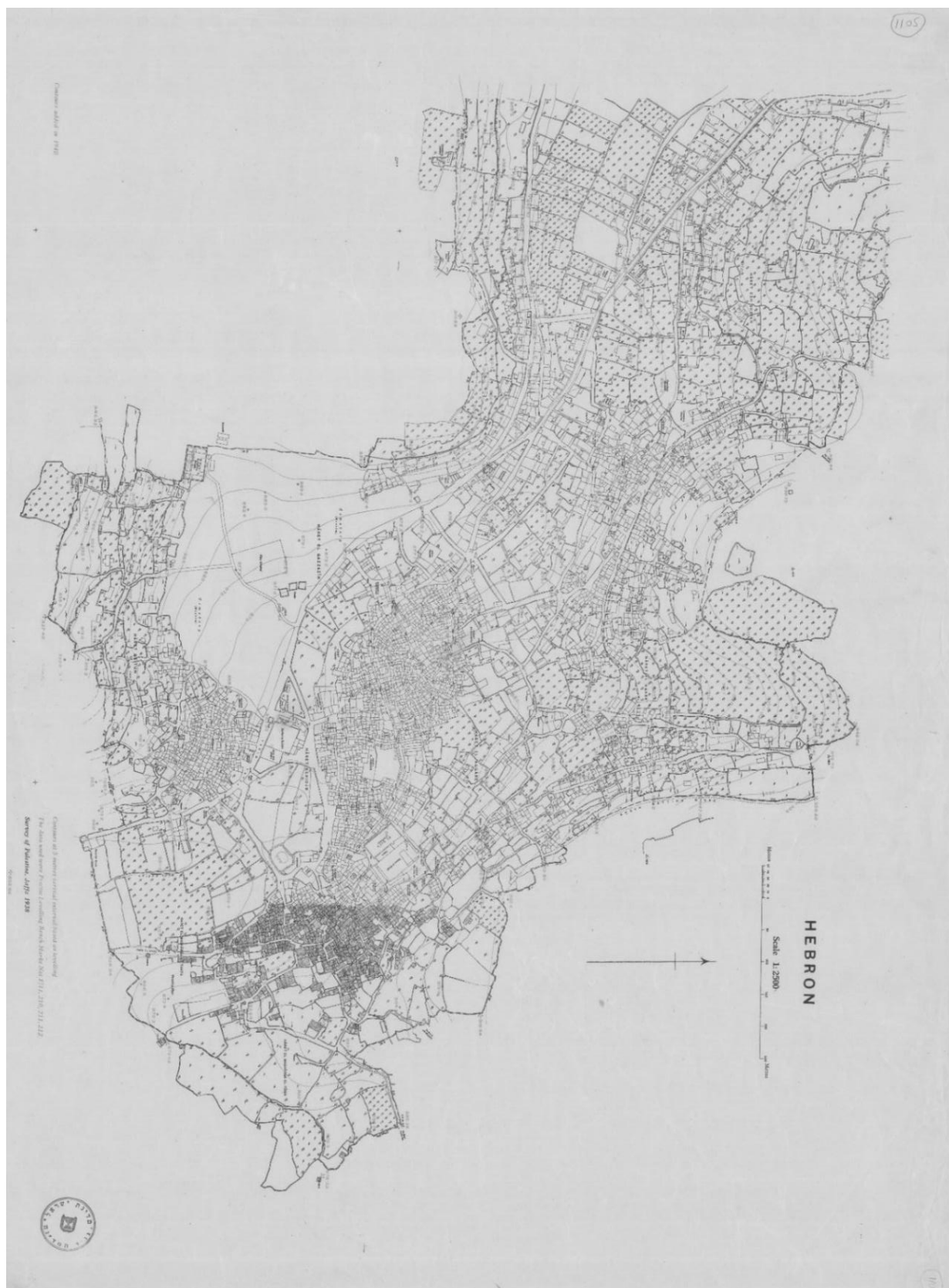
כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל © 2017
אין להעתיק את המפה או כל פרט ממנה בכל דרך שהיא
הפרטים המובאים ריגום לצורך מידע כללי בלבד. ייצוא מבחשה
המרכז למיפוי ישראל לא ייהא אחראי לשימוש שמעשה בהם.
1:20000

מפה זו אינה אסמכתא לגבולות
רמת דיוק של התחנים הטופוגרפיים והקדסטריים - 2 מטר
התאמה בין גבולות קדיסטר ובין פרטים אחרים מוגבלת לדיוק התחנים

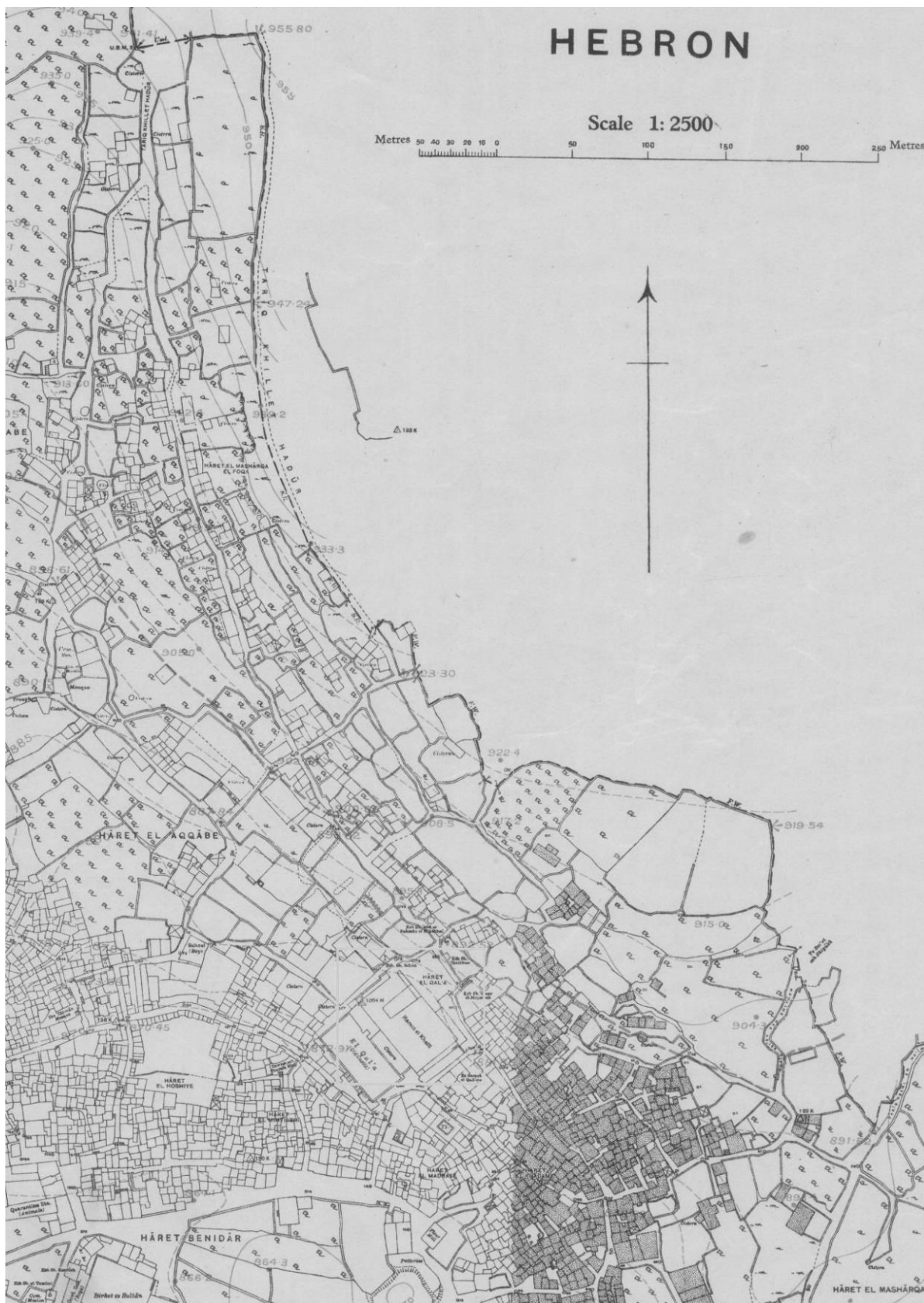
מקרא

- טרמות
- סולות עפר
- ופירה
- מילוא
- רחלישנינה
- כללישבר קל
- מדרון
- משק
- שקע
- מנחות גובה מאפס
- קוי גובה

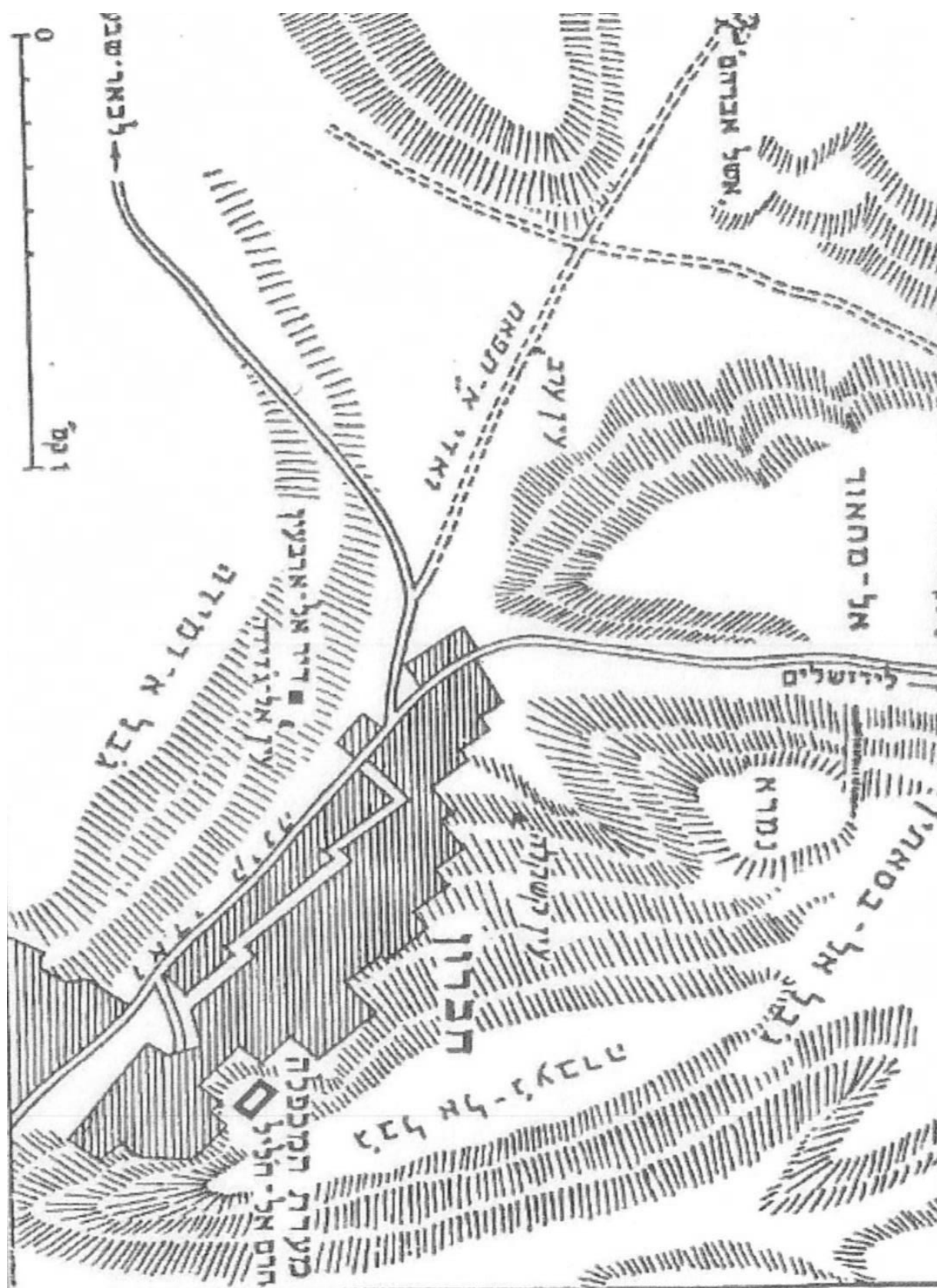
מפה 2 : מפה טופוגרפית (מפה "לבנה") – מרכז למיפוי ישראל

מפה 3 : חברון במפת חלוקה גושים בריטית, ממשלת פלשתינה (א"י) – 1938

מפה 4 : אתר מערת המכפלה (בריבוע צהוב) במפת חלוקה בריטית (לעיל) 1938

מפה 5 : מערות המכפלה ביחס לעמק חברון, תל חברון ו"אלוני ממרא" (ג'בל נמרא). אנצ' מקראית, ג 18.
מזר תש"ט. מזר תשל"ו.

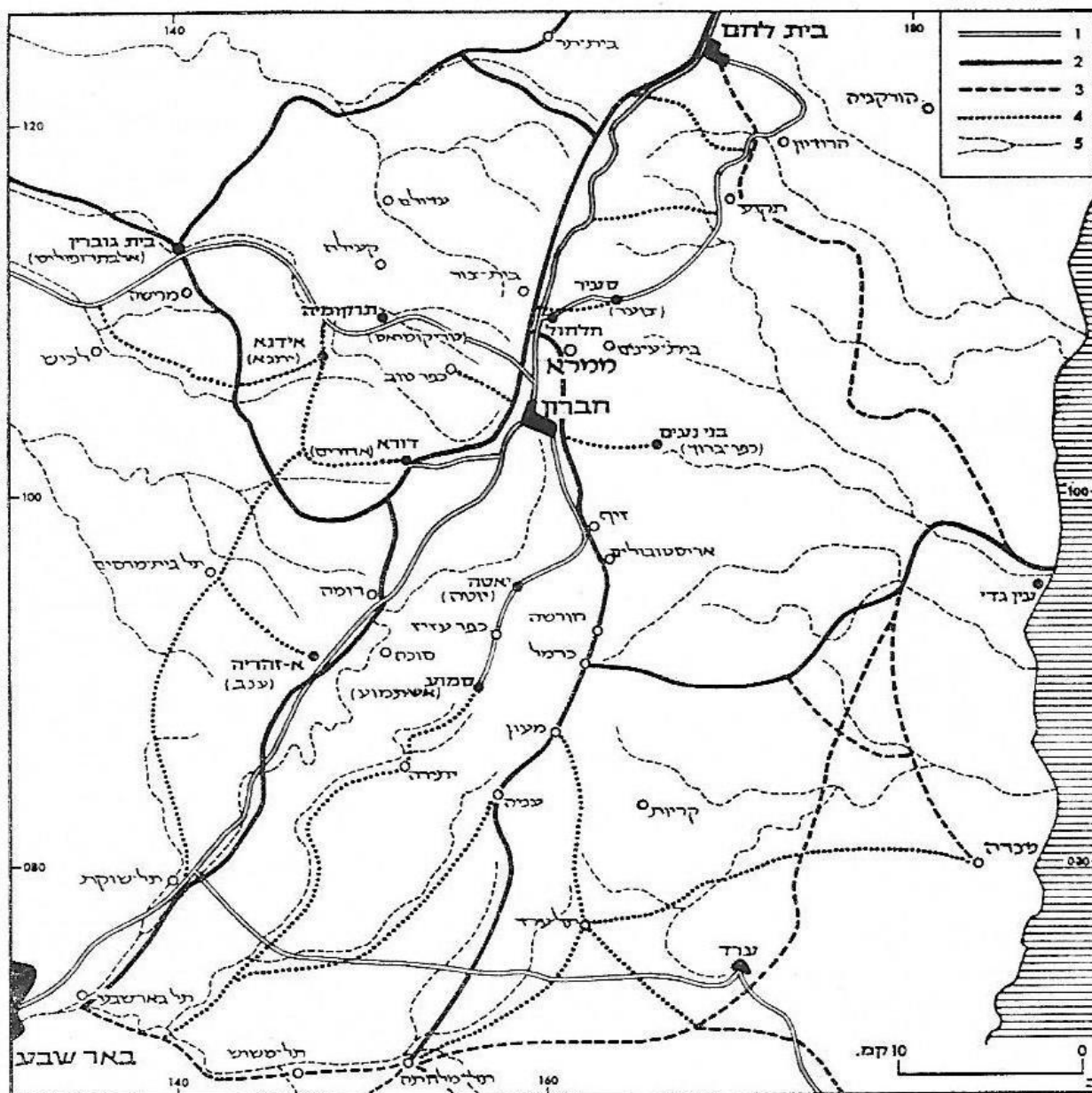

תצלום ארבע הגבעות של חברון: 1. אל'מחאר; 2. נמרא; 3. גיבל אל'בכרה; 4. גיבל אר'סיה

איור 6. תצ"א: ארבע הגבעות של חברון. לפי ב' מזר, אנצ' מקראית ג 18.

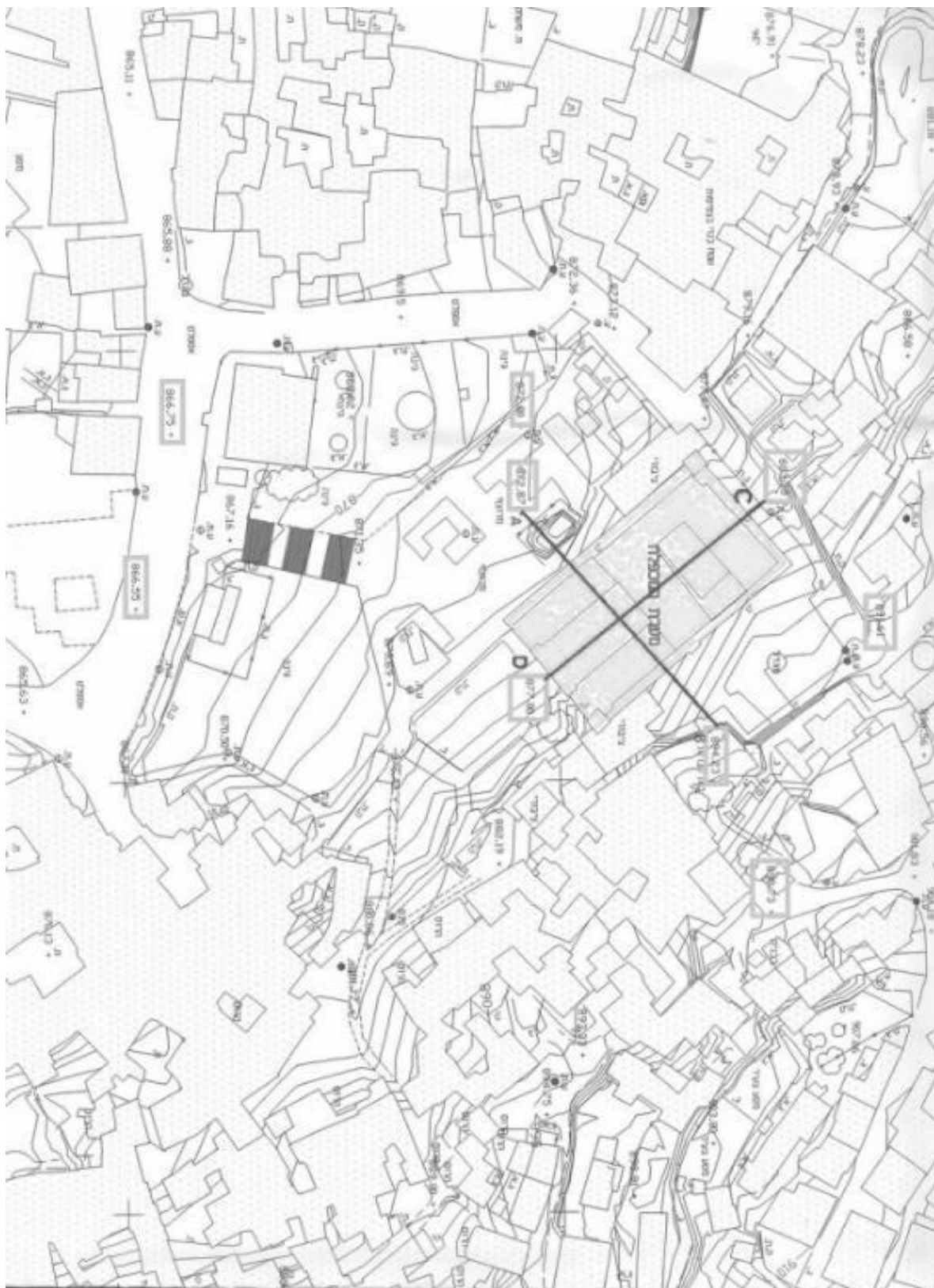
מפה 7: מערך ההגנה ההרודיאני בדרום יהודה - אדומיאה. גיחון תשכ"ז 213.

מפה מס' 8: דרכים ומקומות היסטוריים בהר חברון

מ ק ר א : 1. כביש מודרני. 2. כביש רומי. 3. דרך רומית. 4. דרך שיירות. 5. נחל. עיגול מלא מציין יישוב קיים (על יסוד יישוב קדום); עיגול ריק — אתר היסטורי.

מפה 8 : דרכים ומקומות היסטוריים בהר חברון קרמון – שמואלי תש"ל עמ' 48

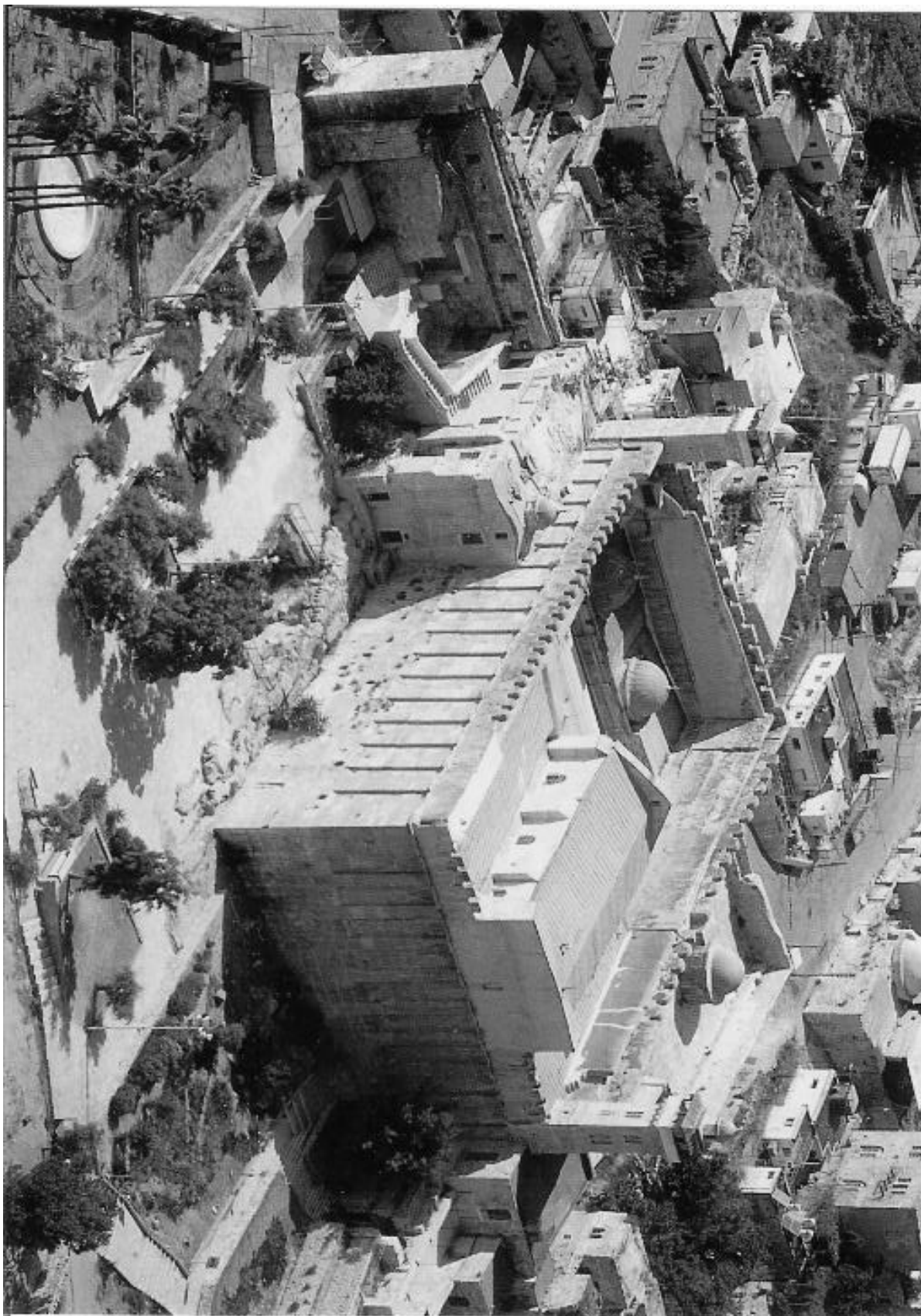

מפה 9 : המסד הטופוגרפי – סביבת מבנה מערת המכפלה. מנהלה מוניציפלית חברון.

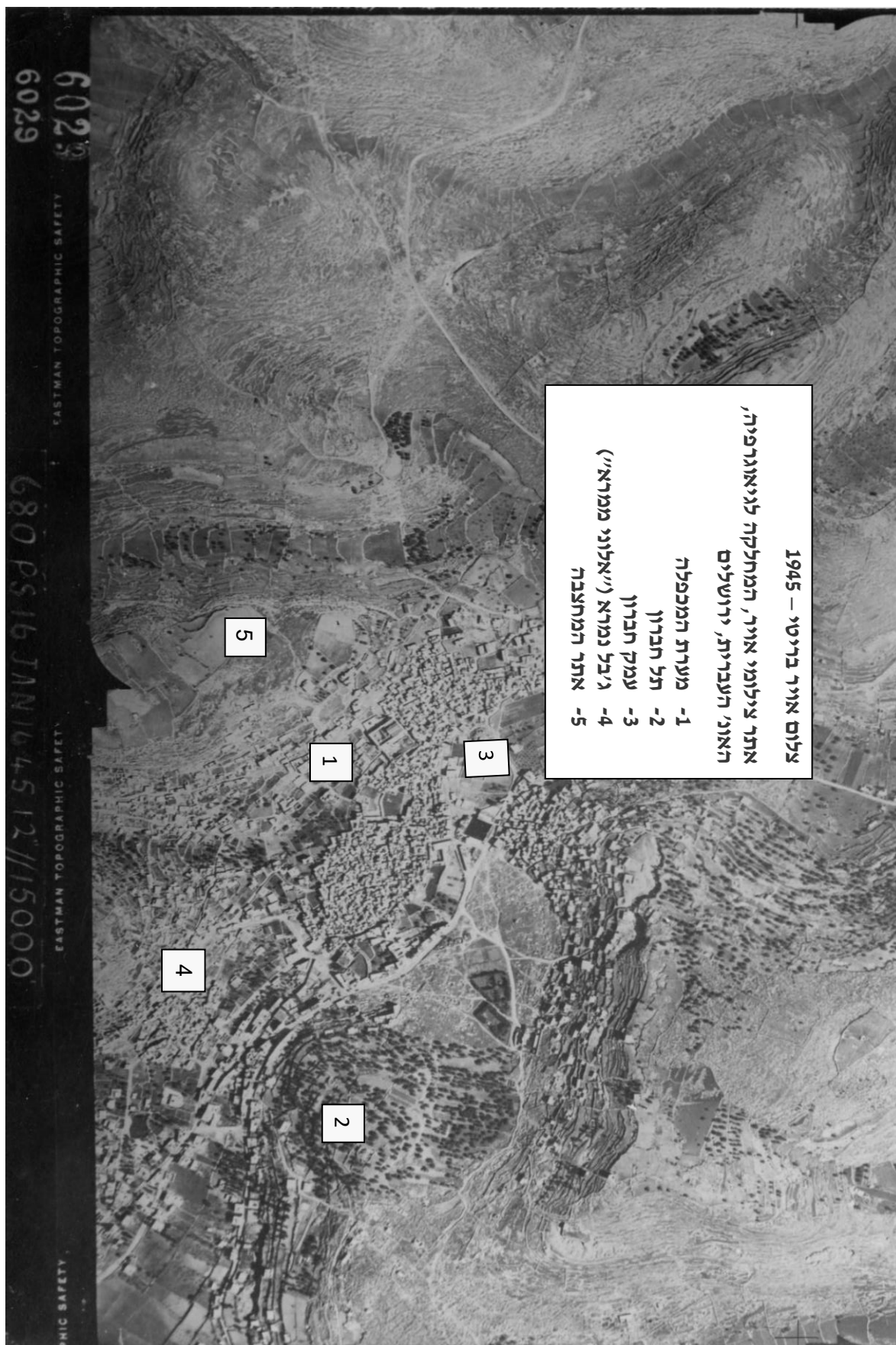
שיפוע ציר הרוחב A-B הוא כ-30%, ושיפוע ציר האורך C-D הוא כ-10%

צילום 1 : אתר מערת המכפלה – מראה כללי מכיוון דרום ממפלס הקרקע

צילום 2: אתר מערת המכפלה – צילום אויר מכיוון דרום

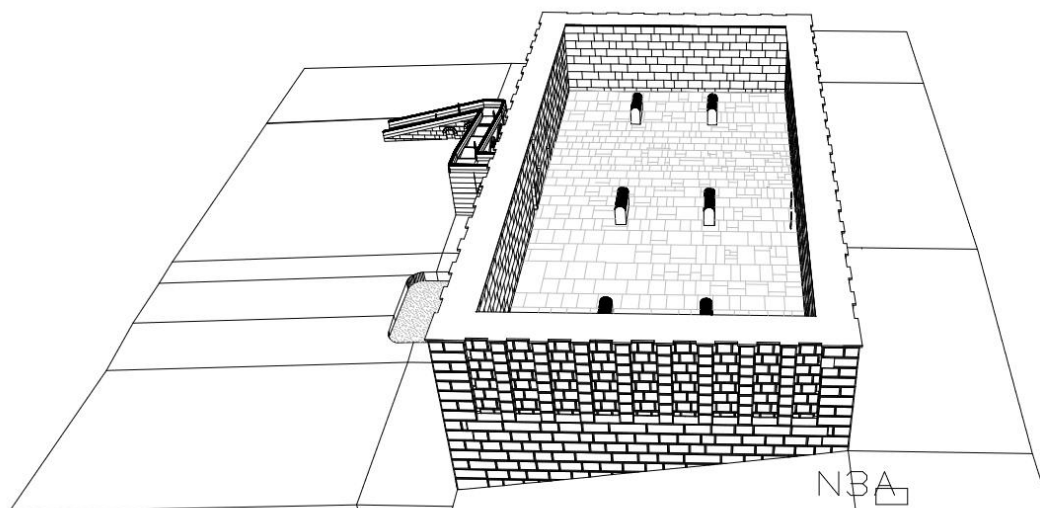
צלום 3: צילום אוויר בריטי (1938). מדור תצ"א, המח' לגיאוגרפיה, האוני' העברית בירושלים.

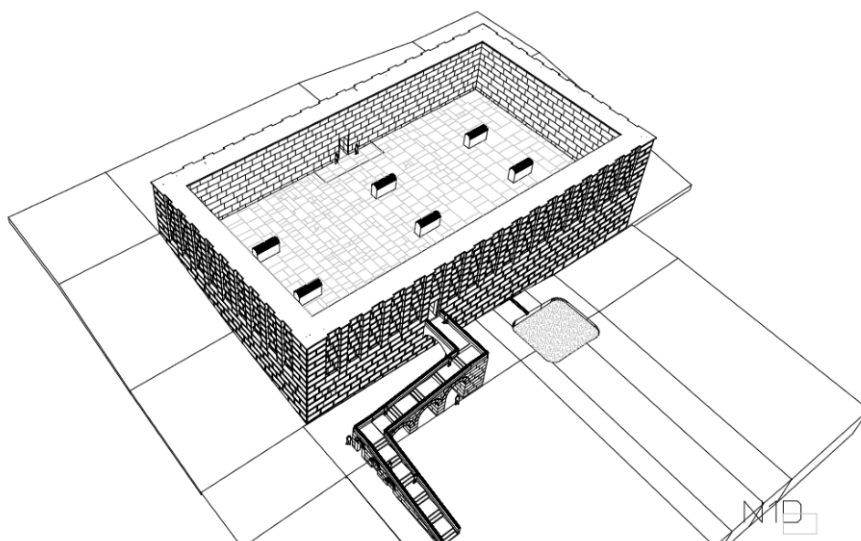
צילום 4 : תצפית על חברון מדרום וציון האתרים המוזכרים בעבודה

אוגדן איורים ג: הדמיות המבנה מעל מערת המכפלה

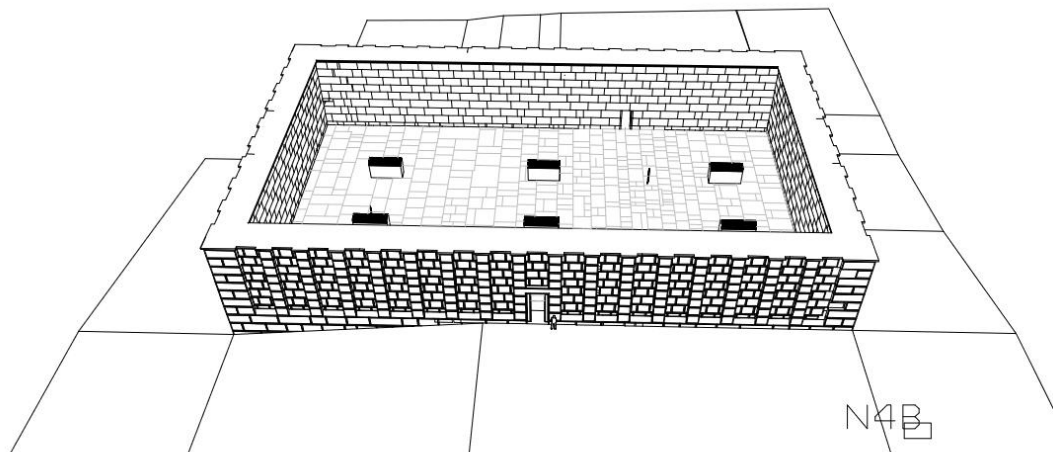
הדמיה 1 בשרטוטים: אדריכל ירחמיאל וייס

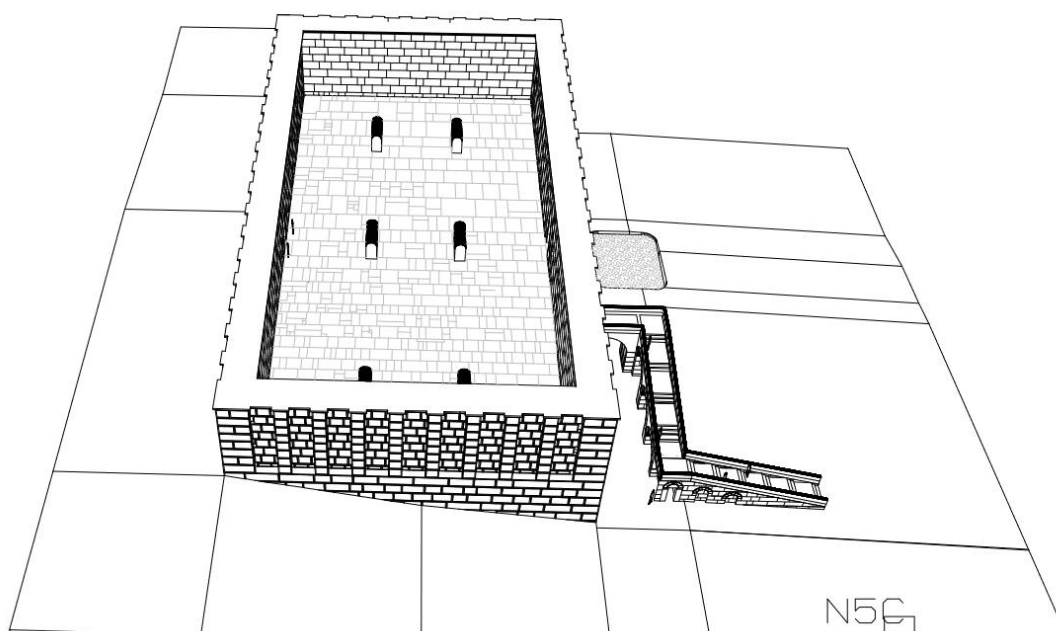
הדמיה 1.1: מבט מכיוון מזרח

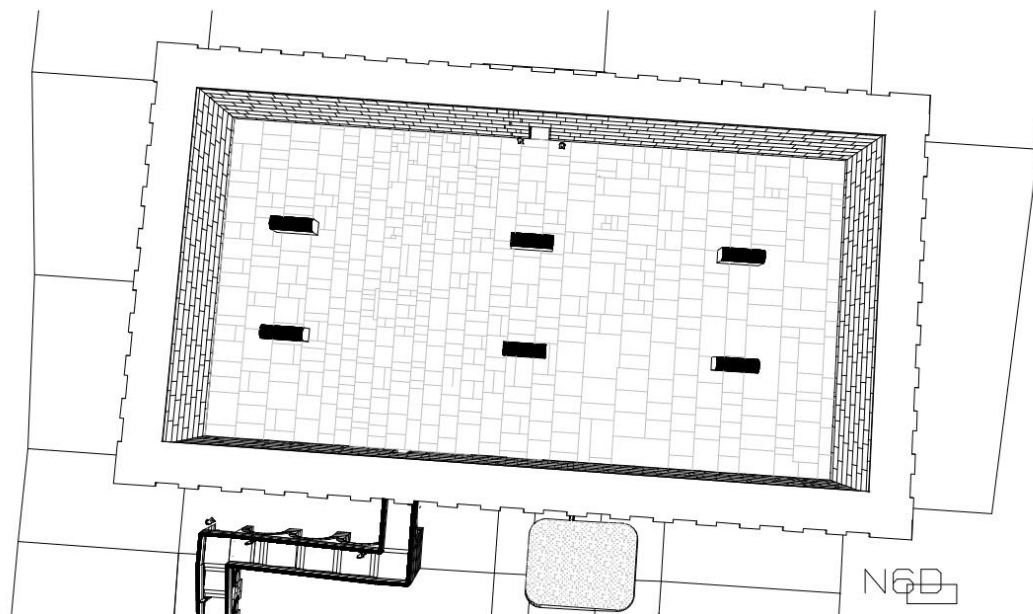
הדמיה 1.2: מבט מכיוון דרום - מערב

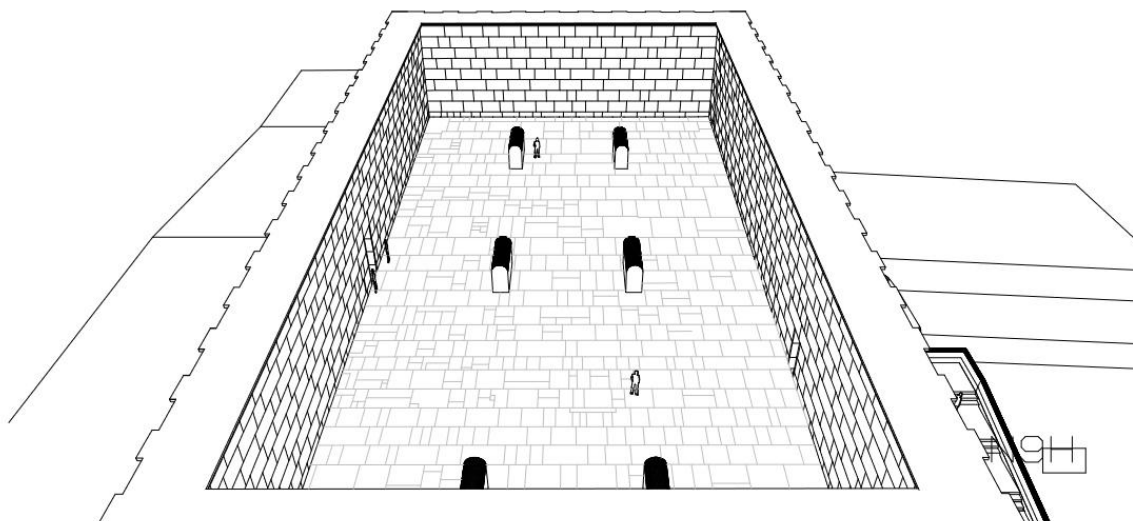
הדמיה 1.3: מבט מכיוון צפון

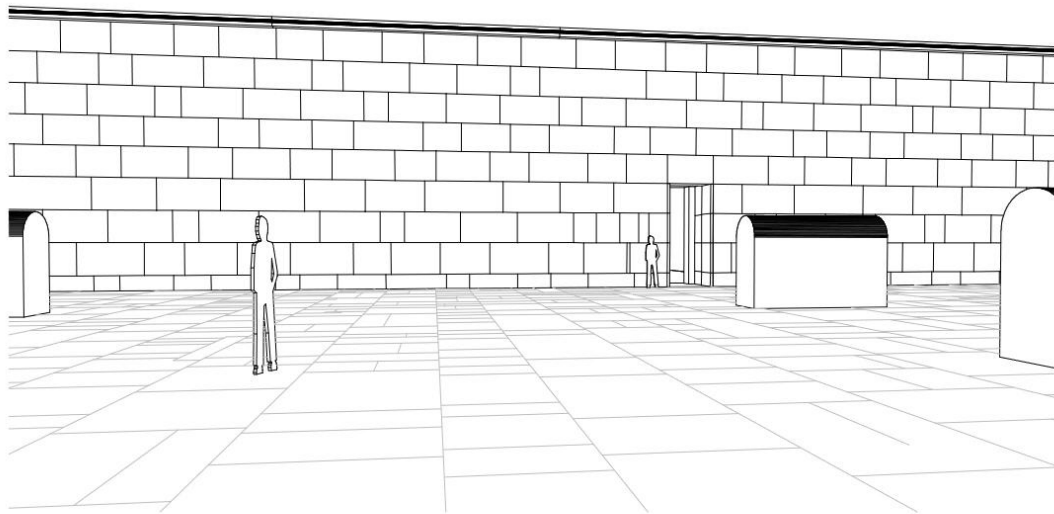
הדמיה 1.4: מבט מכיוון מערב

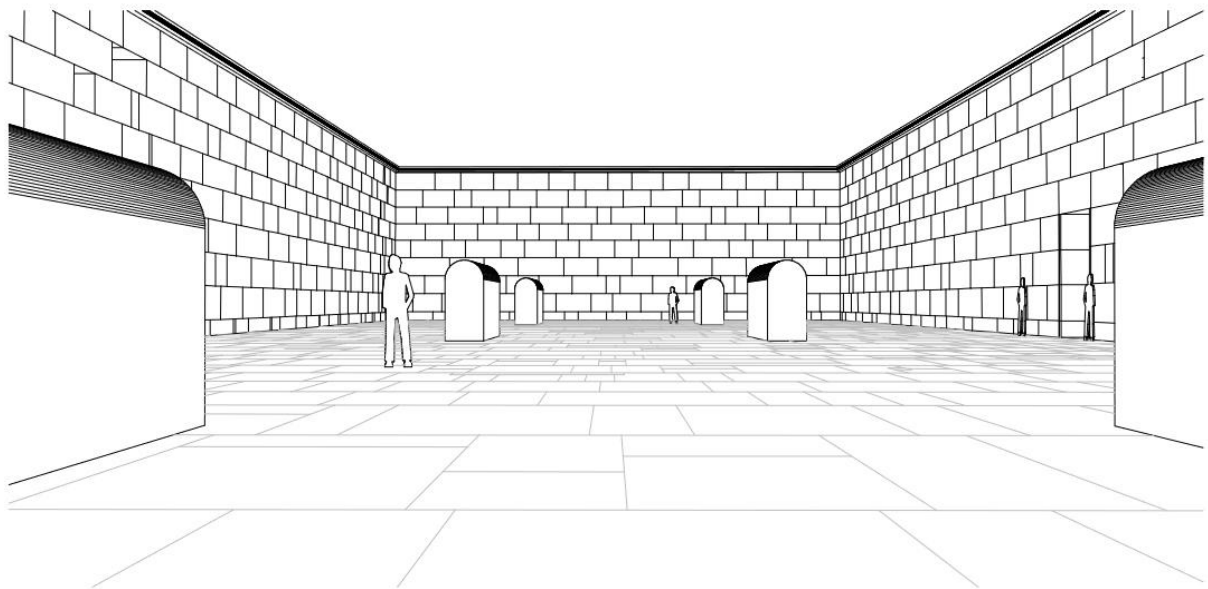
הדמיה 1.5 : מבט אנכי

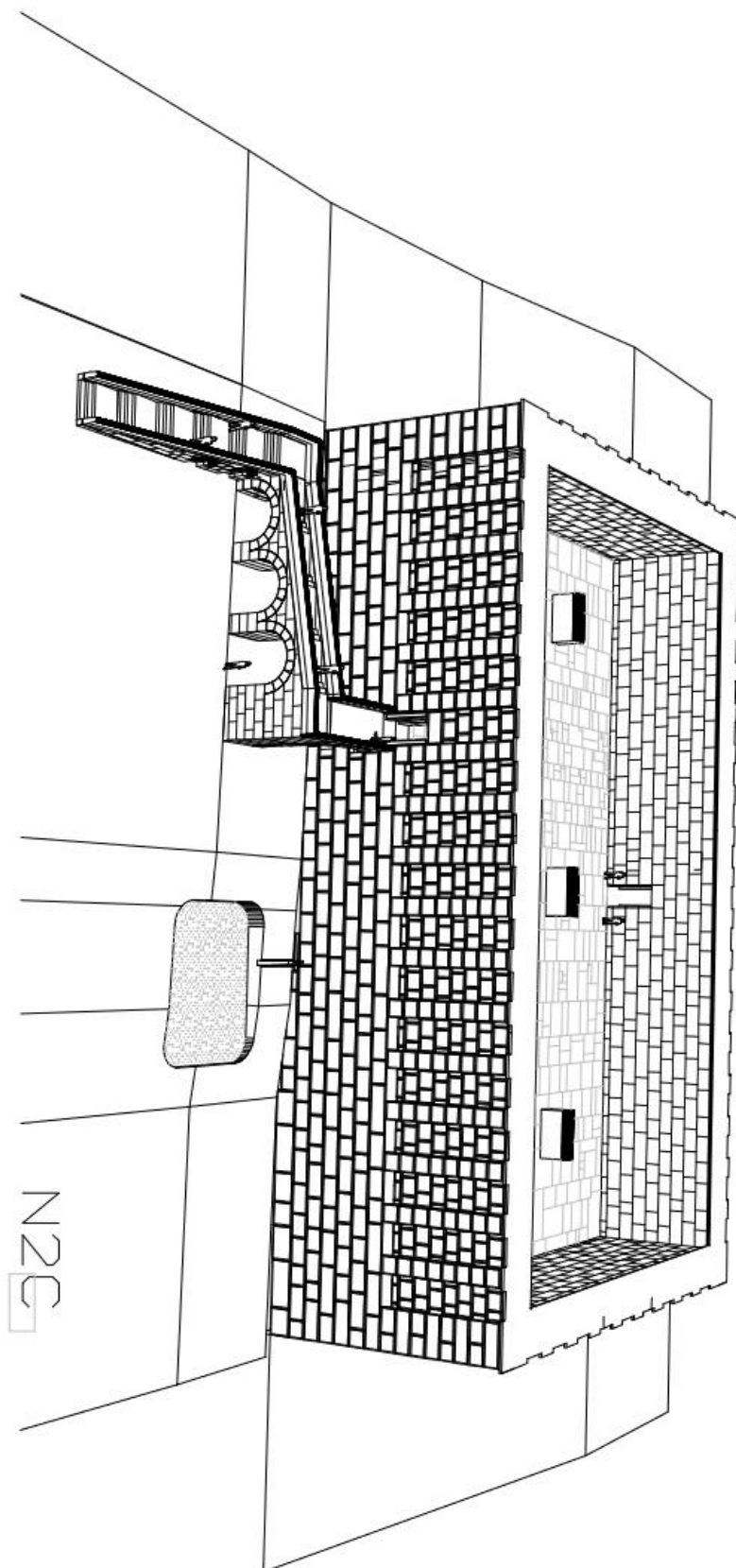
הדמיה 1.6 : מבט מעל החומה הדרומית

הדמיה 1.7 : מבט פנים המבנה בכיוון השער הצפוני

הדמיה 1.8 : מבט פנים המבנה בכיוון מזרח

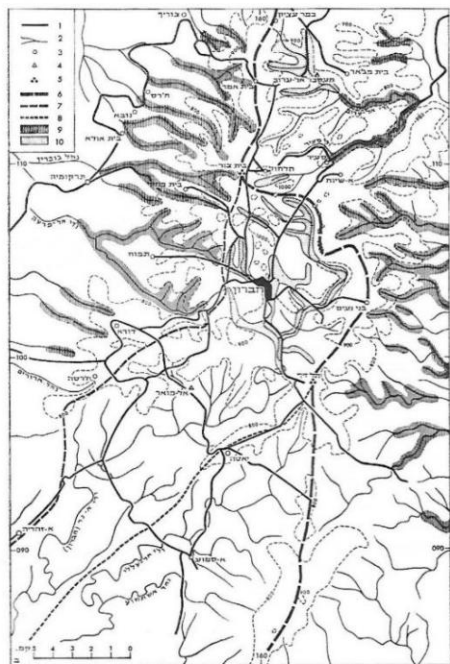
N26

הדמיה 1.9 : מבט מכיוון דרום

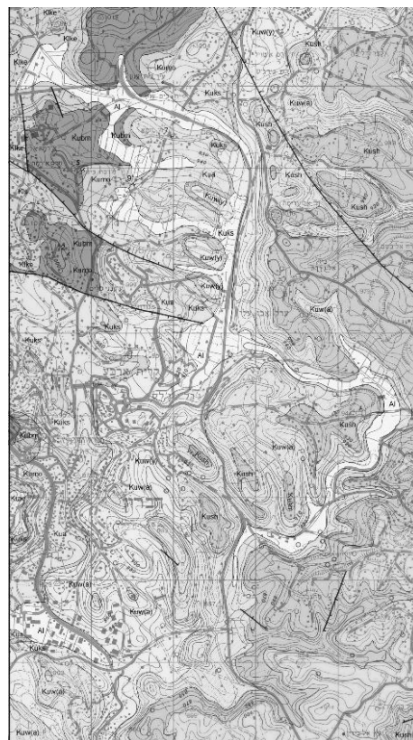
הדמיה 2: המבנה המקורי ללא תוספות, מבוסס על צילום רחפן. מבט מכיוון דרום

20 חברון - דמותה של עיר הררית

מפה מס: 3 מערכת הניקוז
 מקרא: 1. כביש, 2. נחל, 3. יישוב כפרי, 4. מחנה פליטים, 5. חורבות, 6. פריסת סים ארצית, 7. פריסת סים בין הניקוז הדרומי והמערבי, 8. פריסת סים משנית, 9. נמק בעל ביתור חוק, 10. עמק המכה.

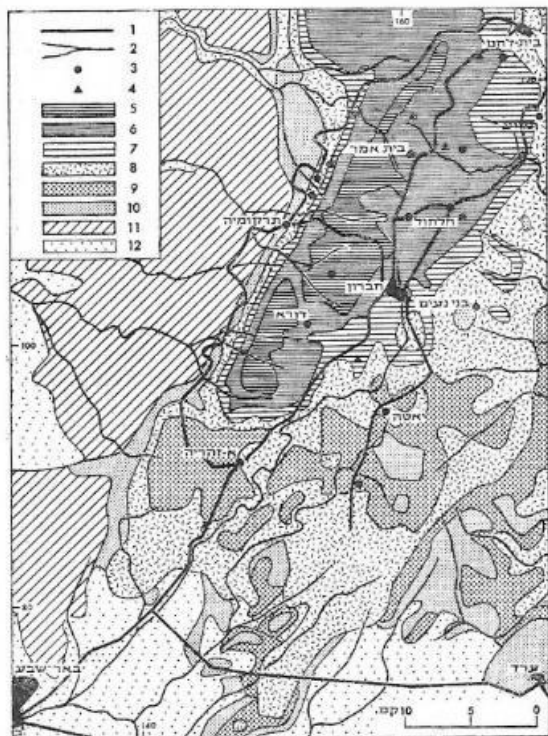
איור 2: מערכת הניקוז. קרמון ושמואלי, תש"ל, עמ' 20.

איור 1: מפה גיאולוגית. המכון הגיאולוגי.

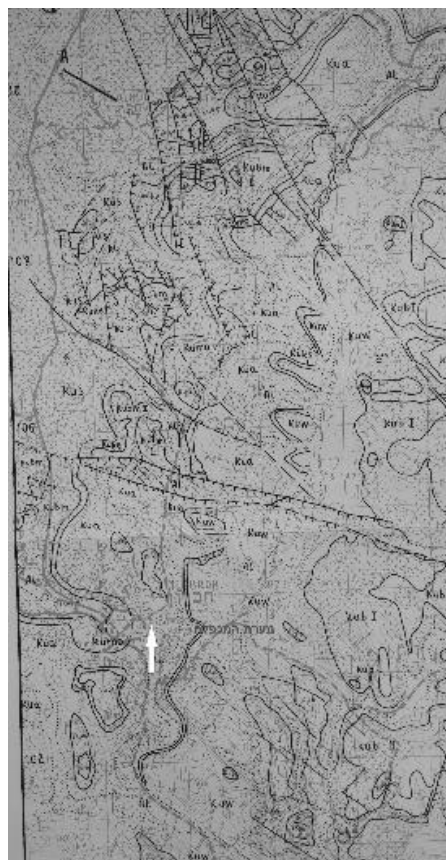
16 חברון - דמותה של עיר הררית

16

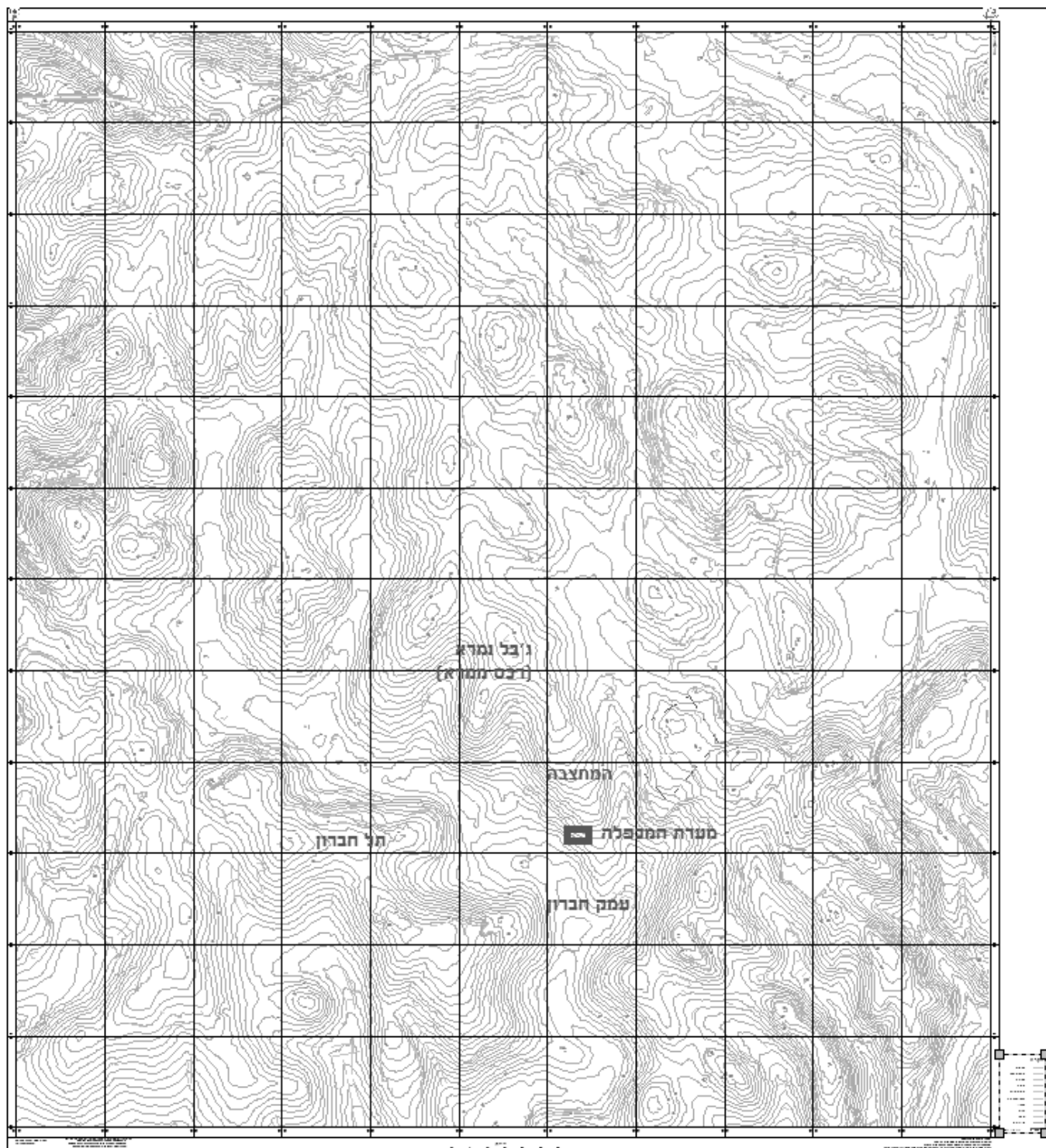

מפה מס: 2 גיאולוגיה
 מקרא: 1. כביש ראשי, 2. נחל, 3. יישוב כפרי, 4. מחנה פליטים, 5. קניון תחתון, 6. קניון עליון, 7. קניון עליון-טרוני, 8. טרוני, 9. סנון (סנסוניקספון), 10. סנון (קספון), 11. איאוקן, 12. רביעון, 13. סחלקת המדידות, מפה גיאולוגית 1:250,000.

איור 4: הגיאולוגיה של אזור חברון: קרמון שמואלי עמ' 16

איור 3: מפה גיאולוגית. קולטון נספח 2. מיקום מערת המכפלה מסומן בחץ לבן

איור 5. מיקום המחצבה במפה טופוגרפית (לבנה) . מרכז למיפוי ישראל מדידות.

איור 6 : מפה טופוגרפית : המחצבה ואתר המכפלה. במפה נראה קיר החציבה ועליונותו הטופוגראפית מעל אתר המכפלה שאפשרה הסעה נוחה של אבני הבנין.

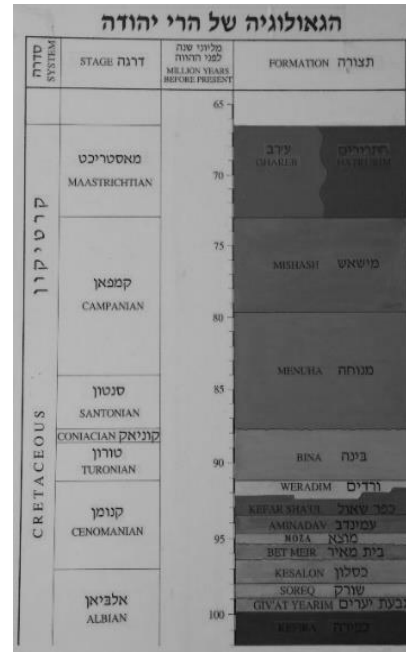
מח' התכנון, מנהלה מוניציפלית חברון.

אוגדן איורים ד : גיאולוגיה

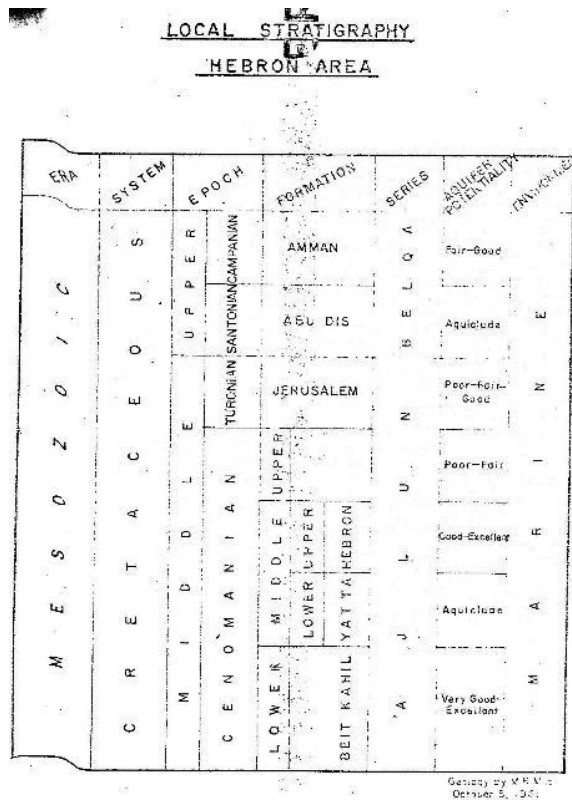
STRATIGRAPHY סטרטיגרפיה

SYSTEM	SERIES - STAGE	SYMBOL	THICK. m	LITHOLOGY	LITHOSTRATIGRAPHY	GROUP		
תקופה	סדרה - דרגה	סימן	עובי מטר	מסלע	MAPPING UNITS יחידות מפת	חבורה		
QUATERNARY	HOLOCENE	הולוקן	Al	24	Alsham, colluvium, soil			
CRETACEOUS	UPPER	MAASTRICHTIAN	Kug	10+	Marl	Chorab Formation	MOUNT SCORUS הר הספוס	
		CAMPANIAN	Kum(a)	90	Marl	Marab Formation		
		SANTONIAN	Kum(b)	5-50	Marl	Upper Member Marab Formation		
	LOWER	TURONIAN	Kun	60-100	Marl	Lower Member Marab Formation		
			Kun	48-90	Marl	Nazer Formation		
		CENOMANIAN	Kadi	20-40	Marl	Shiva Formation		
			Kaw(a)	25-50	Marl	Wenadim Formation (Nalal)		
			Kaw(b)	30-40	Marl	Wenadim Formation (Nalal)		
			Kad	0-23	Marl	Kafar Shal Formation		
			Kus	40-45	Marl	Amesdov Formation		
			Kumc	10-20	Marl	Mara Formation		
			Kabm	45-40	Marl	Net Meir Formation		
			Kisa	20	Marl	Kasaka Formation		
			ALBIAN	Ke	120	Marl	Soraq Formation	
Kley	70-90	Marl		Givat Ya'arim Fm.				
		Kik	10	Marl	Kafra Formation			

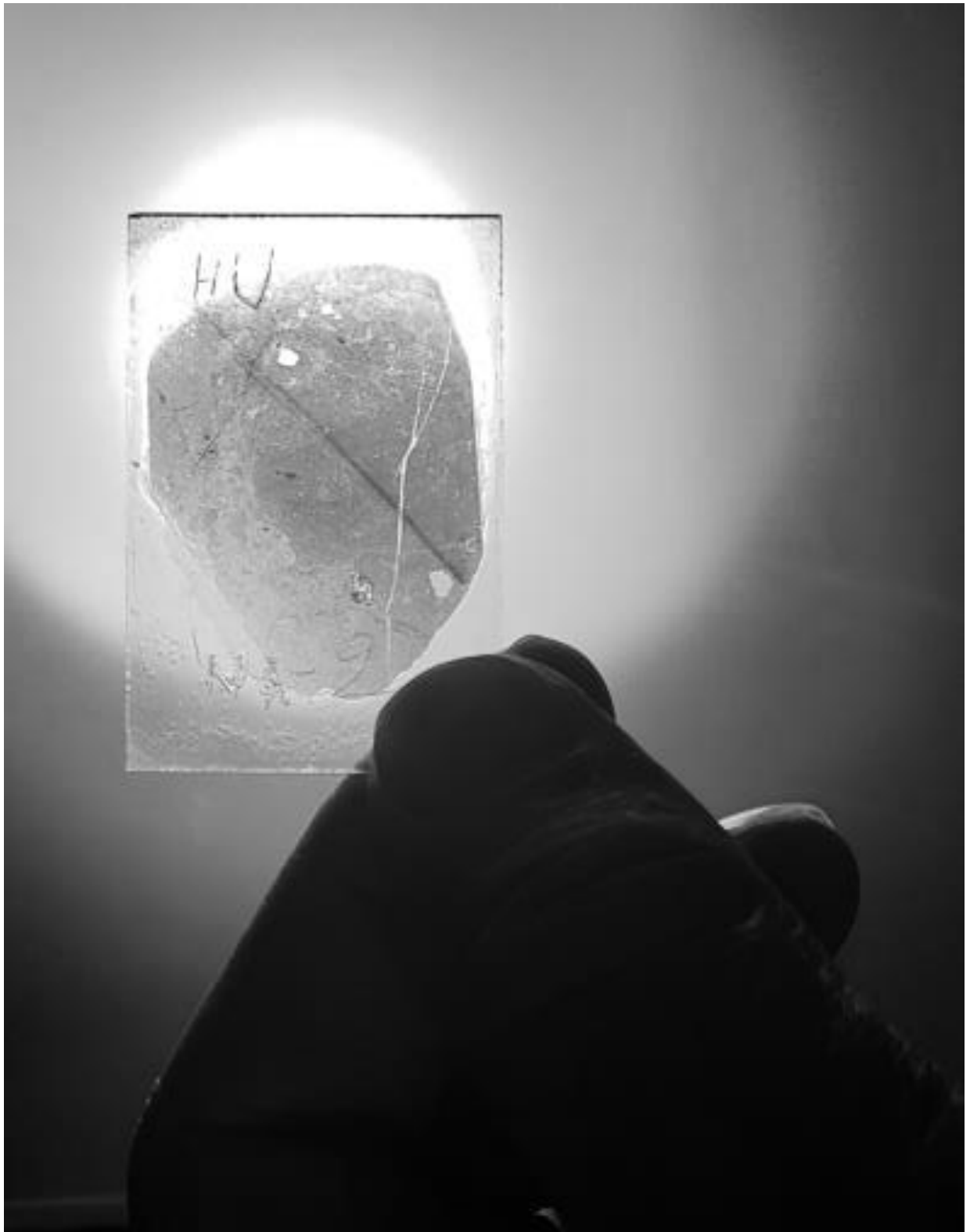
איור 8 : חתך עמודי – חבורת יהודה. המכון הגיאולוגי.

איור 7 : חתך גיאולוגי עמודי הרי יהודה. המכון הגיאולוגי והאוני' העברית.

איור 9. טבלה גיאולוגית ירדנית ("תצורת חברון" במרכז הטבלה, בג קנומן תיכון)

איור 10. חתך מדגם סלע המבנה והמחצבה בבדיקה במעבדה לגיאולוגיה

איור 11 : צילומים באתר המחצבה – סיור עם הגיאולוג פרופ' חיים בנימיני

צילום 11.2

צילום 11.1

צילום 11.4

צילום 11.3

צילום 11.6

צילום 11.5

איור 12 : צילומי אתר המחצבה

צילום 12.2

צילום 12.1

צילום 12.3

צילום 12.4

איור 13 : נדבכי מבנה מערת המכפלה – גיר דולומיטי הומוגני

איור 14. נדבכי אתר ממרא – גיר מאובנים

איור 1: סידרת צילומים

ציולוס 1.1. תל חברון – מראה כללי מכיוון דרום; צילומי רחפן: ד"ר גרשון בר כוכבא (חפירות האמונד ועופר בתחתית התמונה, חפירות בן-שלמה ואיזנברג בשמאל התמונה)

ציולם 1.2. תל חברון – תצ"א אנכי. בתחתית התמונה תפירות 2014 וקו החומה הדרומי. הצפון למעלה.

ציולם 1.3. תל חברון וסביבתו – תצ"א מכיוון מזרח

ציולם 1.4. חפירות בן שלמה ואיזנברג 2014 - קו החומה הדרומי והמקוואות

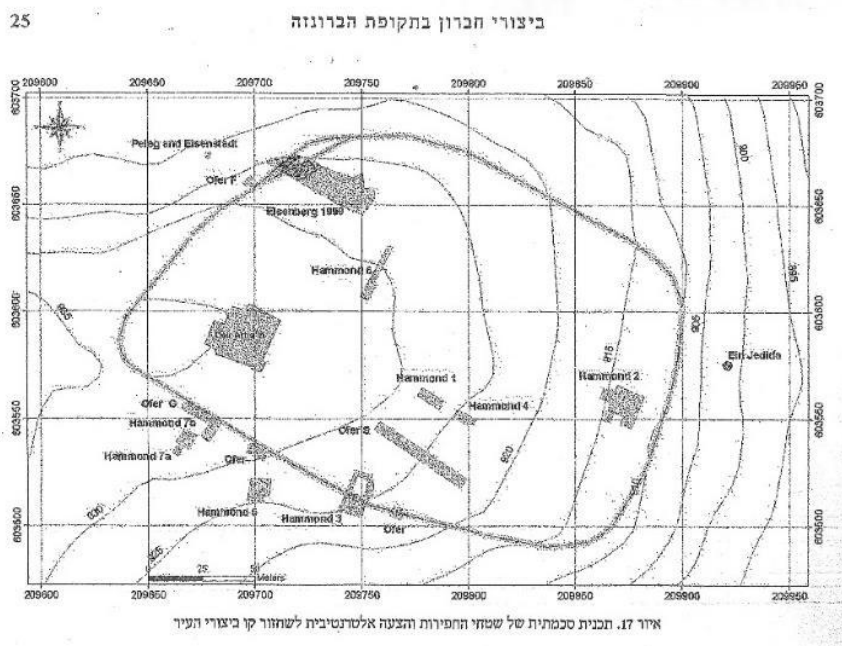

ציולום 1.5. חפירות בן שלמה ואיזנברג 2014 - בית היוצר והמקוואות. הצפון בימין התמונה.

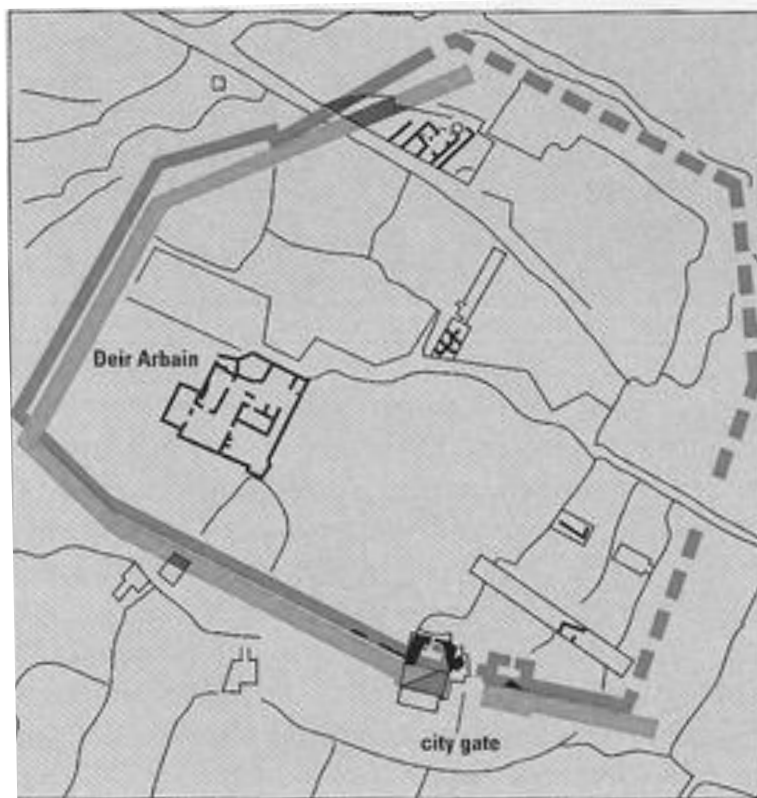

ציולום 1.6. - תל חברון - "מעין אברהם". ויקיפדיה.

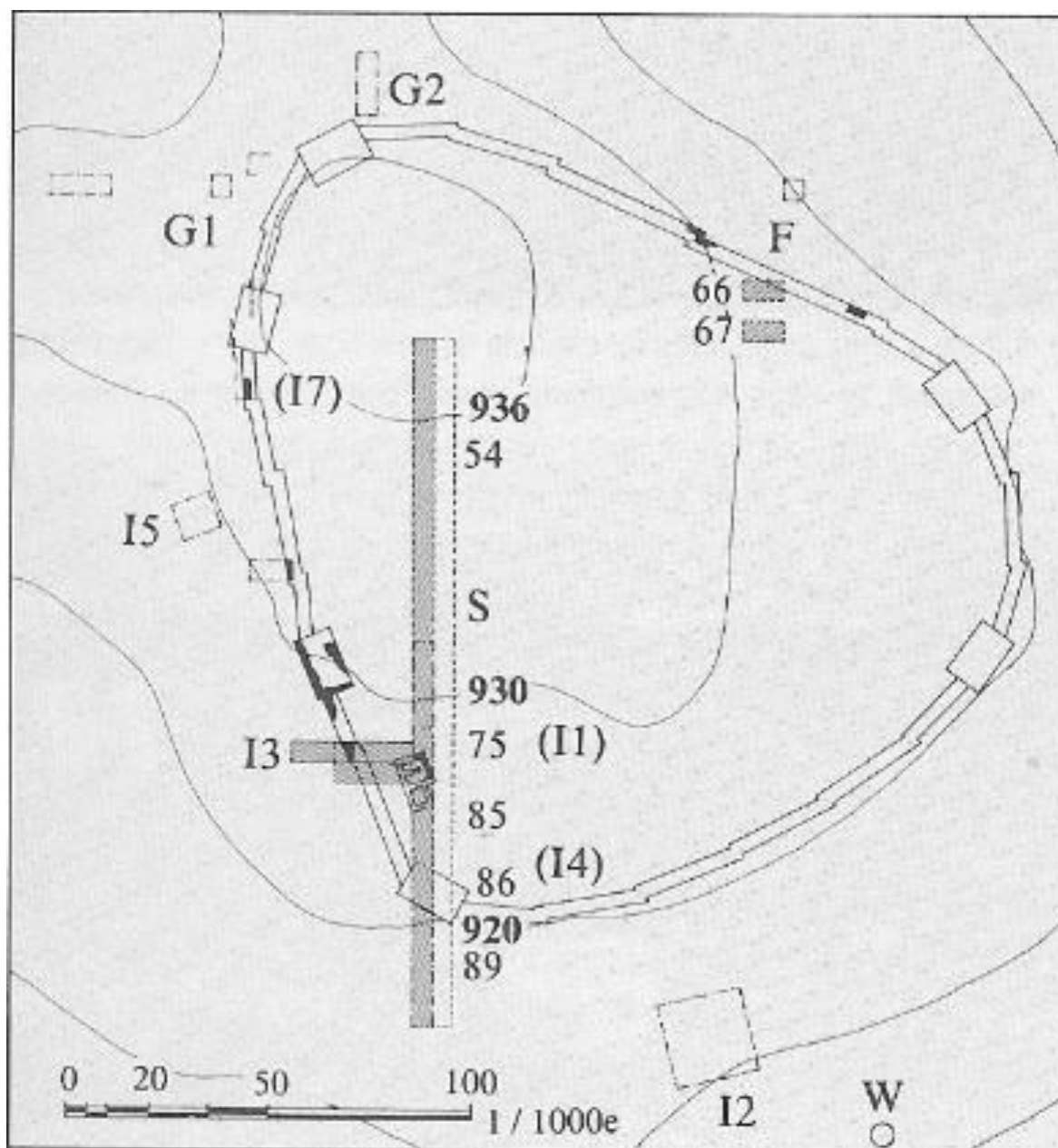
איור 2: מפות חפירות תל חברון

מפה 2.1. מפת החפירות. איזנברג איי 30 תשע"ב עמ' 25.

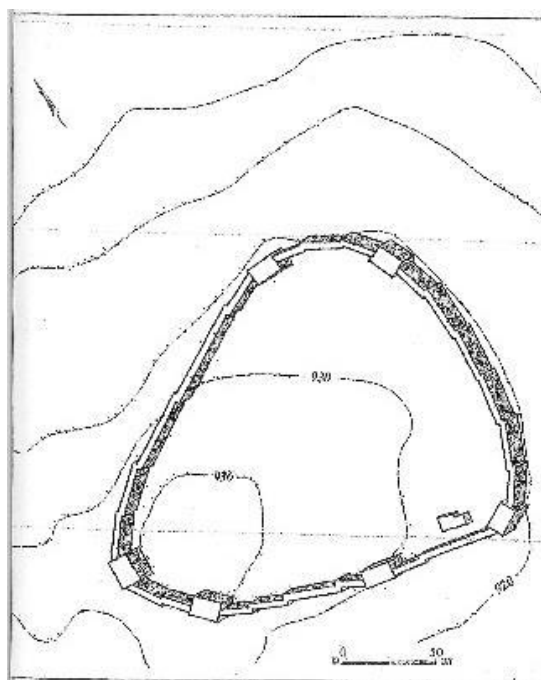

מפה 2.2: חפירות האמונד 1964. צידוויק 2005.

מפה 2.3. מפת חפירות תל חברון. עופר 1989.

איור 3 : שחזור חומת תל חברון

מפה 3.1 : עופר עבודת דייר לוח 16

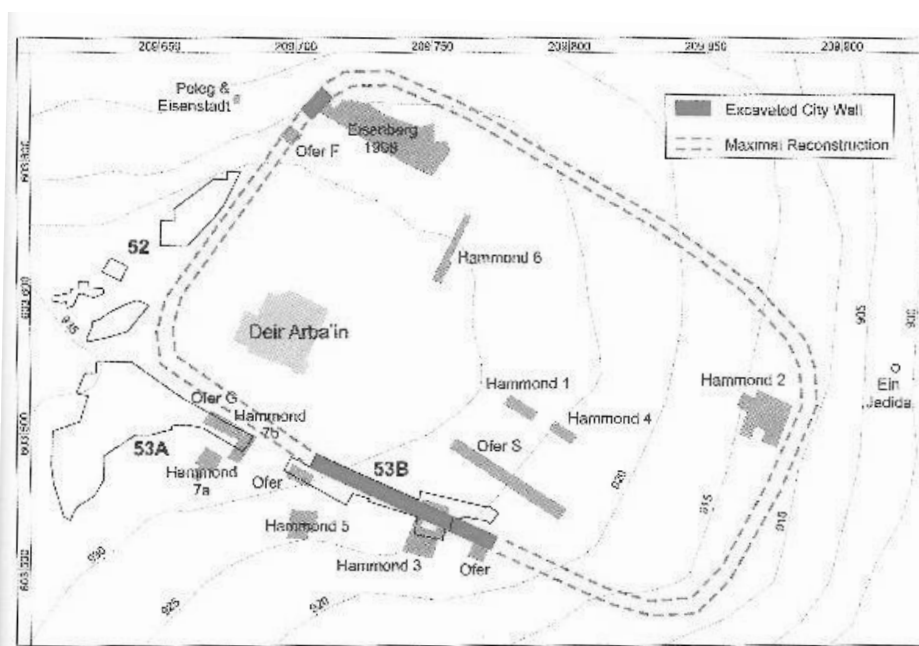
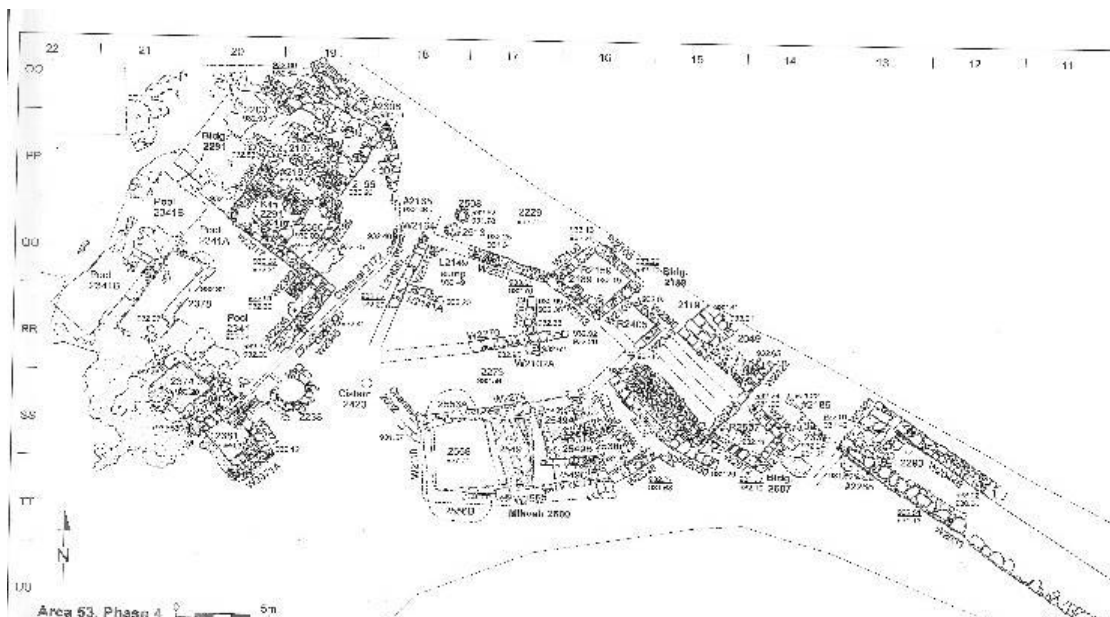

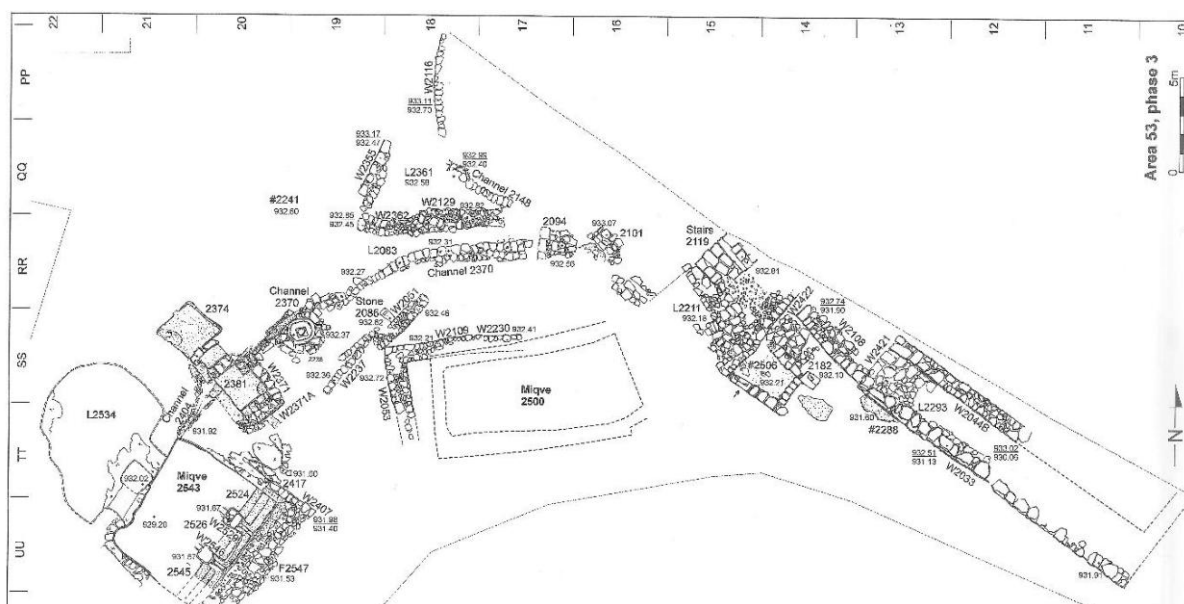
Figure 18.1. Tel Hebron and the suggested reconstruction of the fortification line.

מפה 3.2 : שחזור תוואי החומה. בן שלמה 2017 : 443.

אוגדן איורים ה: תל חברון

איור 4: תכנית חפירה בן שלמה ואיזנברג. חומת תק' ברונזה וברזל – בימין התמונה. המקוה המזרחי – 2500 במרכז התמונה. בן שלמה 2017 עמי 137.

איור 5: חפירות תל חברון. המקוה המערבי – 2543 בשמאל התמונה למטה. בן שלמה 2017 עמי 196

איור 6 : ממצאים בתל חברון לפי תקופות

6.1. תקופת ברונזה קדומה

תמונה 6.1.1 : חומה. איזנברג 1999

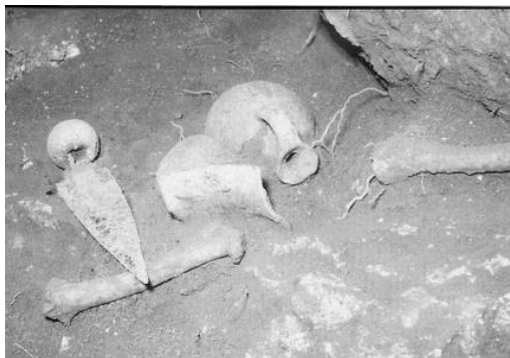

תמונה 6.1.2 : מדרגות. איזנברג 1999

6.2. תקופת הברונזה התיכונה

תמונה 6.2.1 : החומות שזוהו ע"י מאדר. 1957, XCIX

תמונה 6.2.3 : קבר. צ'דוויק 2005.

תמונה 6.2.2 : חומה קיקלופית. האמונד 1964.

תמונות 6.2.4 : חומה מתקופת הברונזה התיכונה שאליה הוצמדו בחנים (מגדלים) מהתקופה

הישראלית. בן שלמה – איזנברג

תמונה 6.2.4 - א

תמונה 6.2.4 - ב

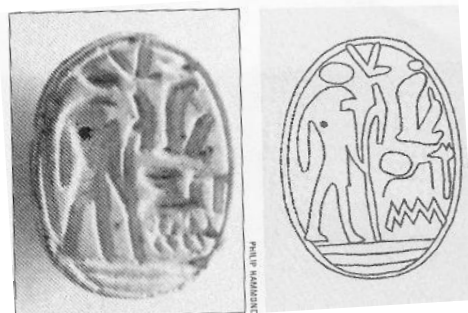
תמונה 6.2.4 - ג

תמונה 6.2.4 - ד

תמונה 6.2.6 : תעודה באכדית. עופר 1989.

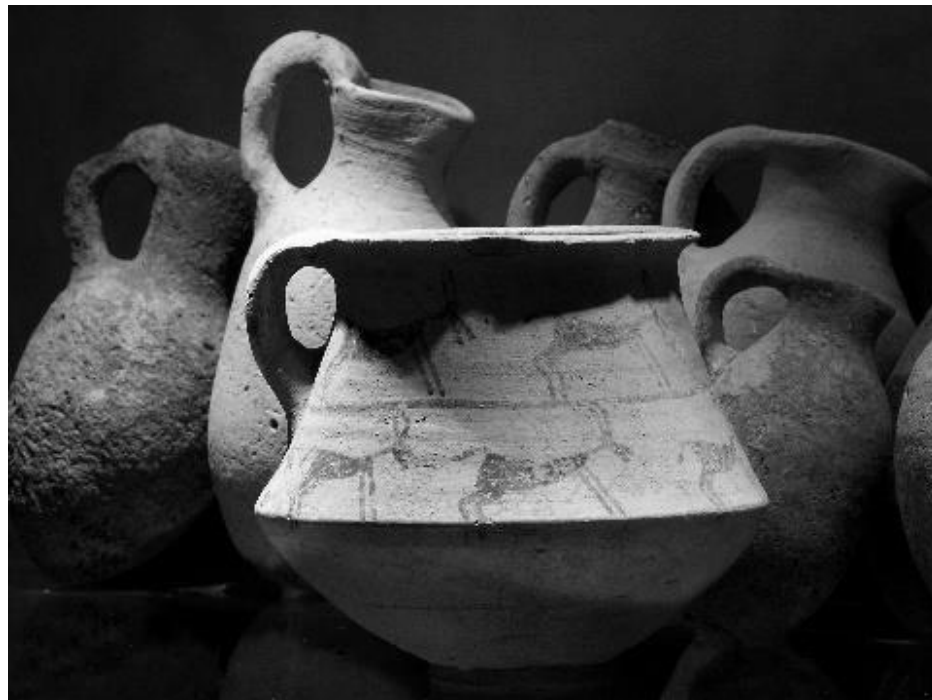

תמונה 6.2.5 : חרפושית-רעמסס 13. צידוויק 2005.

6.3. תקופת הברונזה המאוחרת

תמונה 6.3.1: חרסים מצויירים. צ'דוויק 2005.

תמונה 6.3.2: פכית דו קונית מעוטרת. יובל פלג. מוזיאון עתיקות ארץ יהודה.

6.4. תקופת הברזל

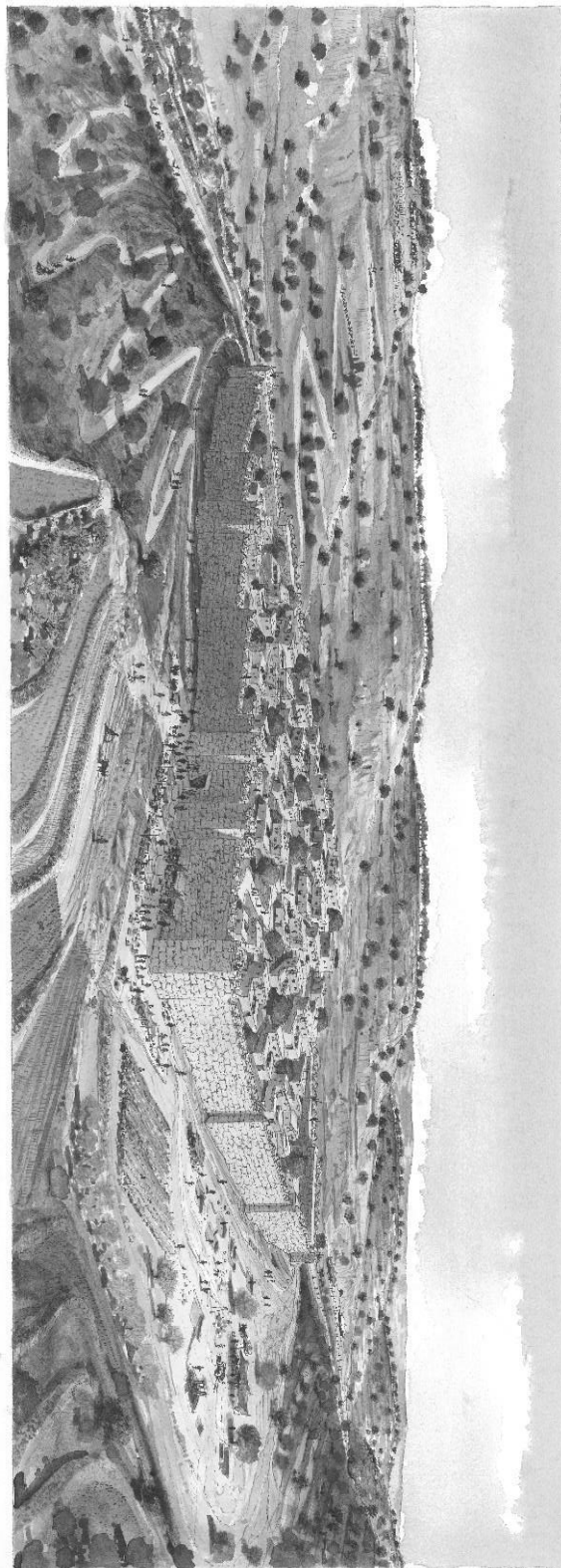
תמונה 6.4.2 : ממגורה מתקופת ההתנחלות. איזנברג 1999.

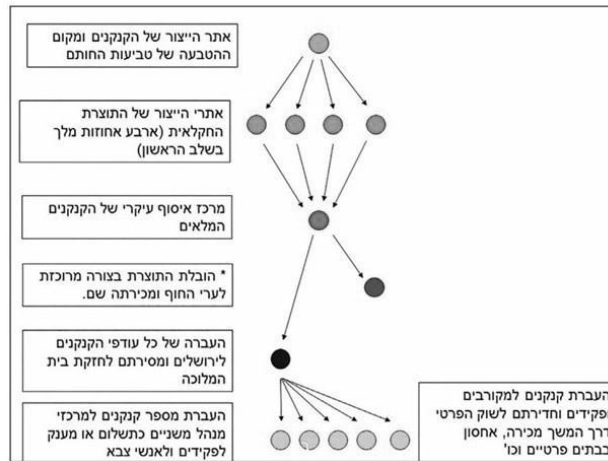
תמונה 6.4.3 : בית ארבעה מרחבים. איזנברג 1999.

תמונה 6.4.4 : טביעת חותם : למלך חברון . ליפשיץ 2018 . עמ'1

תמונה 6.4.1 : העיר חברון
בתקופת הברזל ב. איור : שלום קוולר.

תמונה 6.4.5: חברון – אחת מארבע אחוזות מלכותיות בהן מולאו הקנקנים בתוצרת יין ושמן. ליפשיץ, 2018, עמ' 186.

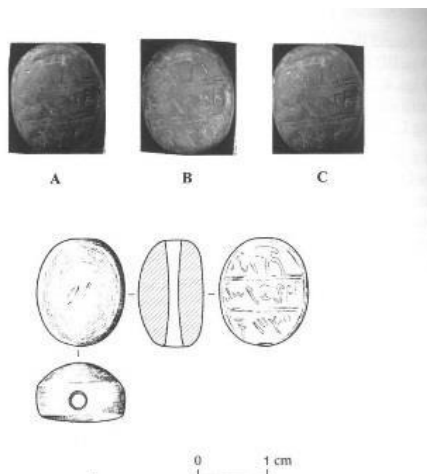
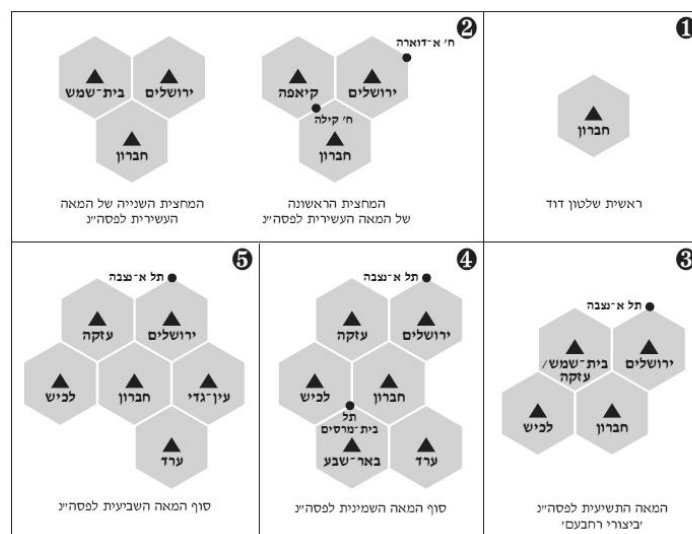

Figure 13.1. Various photos and a drawing of the seal.

תמונה 6.4.6: חותם "לשפטיהו (בן) סמך" Vainstub & Ben-Shlomo 2016 p.152

איור 16: חמשת השלבים בהתפתחות דגם היישוב ביהודה, מהקמת הממלכה ועד חורבן בית ראשון, בשנת 586 לפסה"נ

איור 6.4.7: התפתחות דגם היישוב ביהודה. גרפינקל, תשע"ב, עמ' 28.

6.5. התק' הרומית – בעקבות חפירות איזנברג ובן שלמה 2014

תמונה 6.5.2: דינר כסף

מימי מרד בר כוכבא. בן שלמה – איזנברג.

תמונה 6.5.3: אבן ים בשימוש משני כמכסה לבור מים. בן שלמה איזנברג.

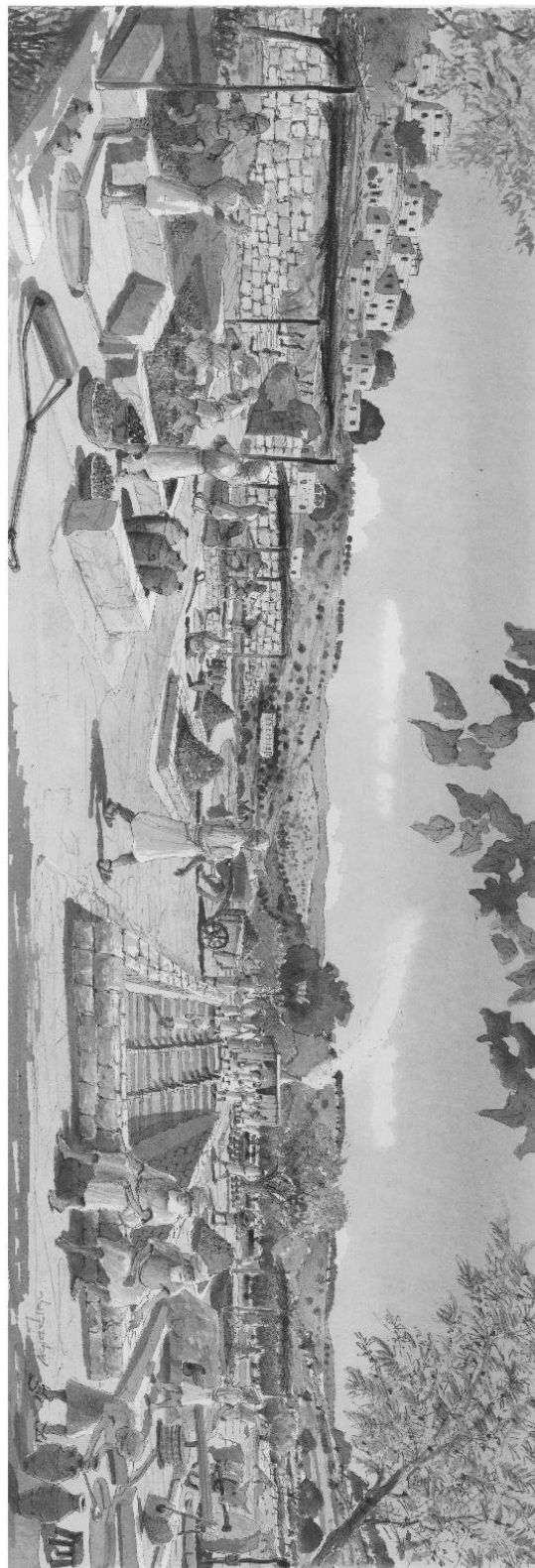
תמונות 6.5.4: חדר (כנראה מטבח) שחרב בשריפה
בן שלמה 2017 עמ' 152.

תמונה 6.5.4 - א

תמונה 6.5.4 - ב

תמונה 6.5.1: אזור התעשייה והמקווה –
מראה כללי. איור: שלום קוולר.

תמונה 6.5.5: הכלים שהתגלו בחדר אחרי ריפוי. בן שלמה 2017 עמ' 153

6.5.6 : המקוואות

תמונות 6.5.6.1 : המקווה המזרחי. חפירות בן שלמה – איזנברג.

תמונה 6.5.6.1 - ב

תמונה 6.5.6.1 - א

תמונות 6.5.6.2 : המקווה המערבי. חפירות בן שלמה – איזנברג.

תמונה 6.5.6.2 - ב

תמונה 6.5.6.2 - א

אוגדן איורים ה: תל חברון

תמונה 6.5.6.2 - ד

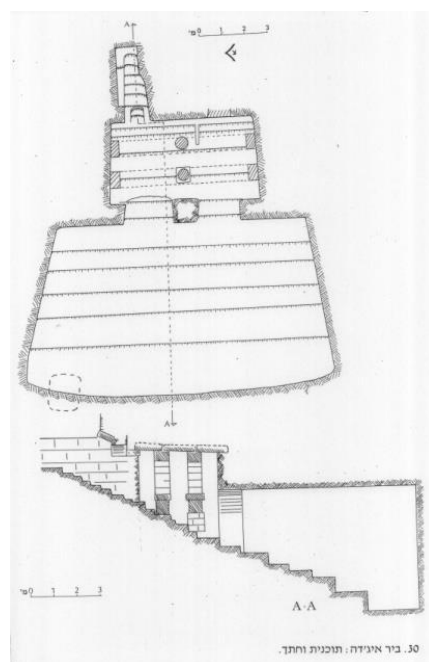

תמונה 6.5.6.2 - ג

תמונה 6.5.6.2 - ה

תמונות 6.5.6.3: המקווה ב"ביר איגדה"

תמונה 6.5.6.3 - א: תכנית וחתך המקווה ב"ביר איגדה". עמית, תשנ"ו 181; עמית וזיסו, 2008, עמ' 59.

תמונה 6.5.6.3 – ב : המדרגות היורדות לבריכת הטבילה בביר איג'דה ; דוד עמית נראה בשמאל התמונה ;
צילום : פרופ' בועז זיסו

תמונה 6.5.6.3 – ג : ביר איג'דה כיום. שימו לב לעמודים שנוספו על גבי מדרגות המקווה

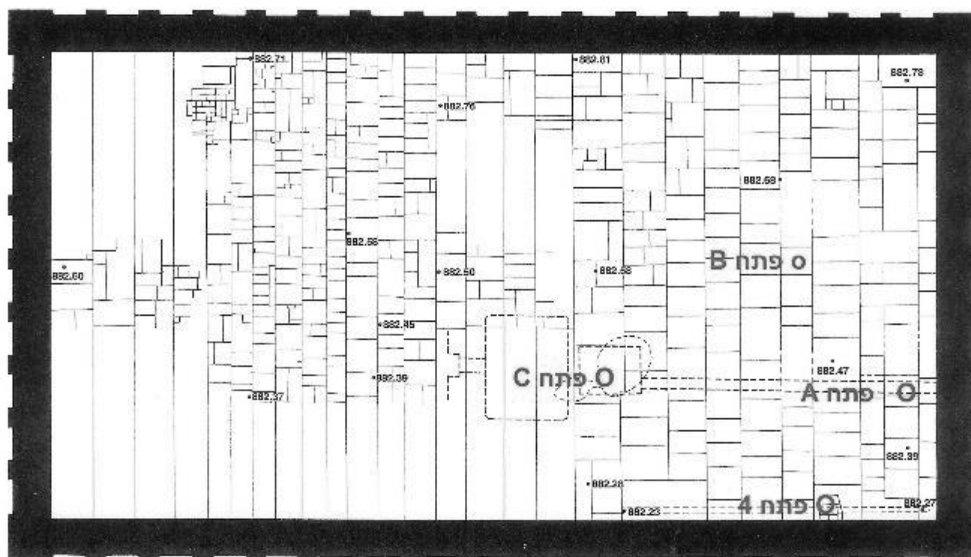

תמונה 6.5.6.3 – ד : ביר איג'דה כיום.

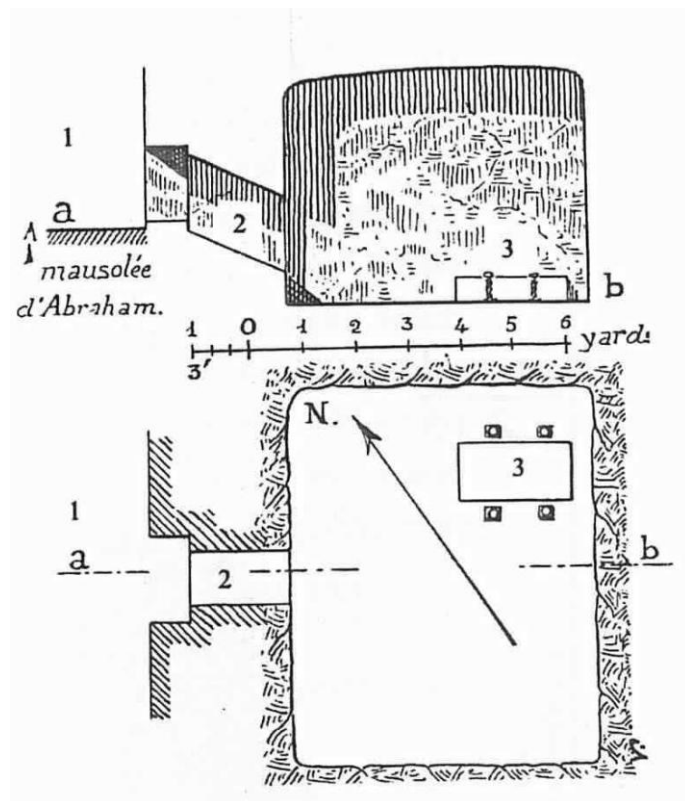
אוגדן איורים ו: המערכת התת קרקעית - תכניות ושרטוטים

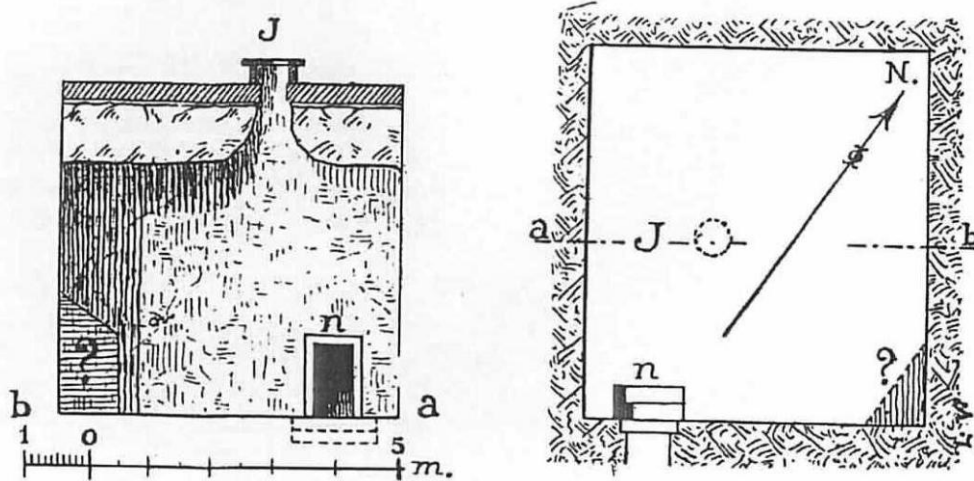
איור 1. ארבעת הפתחים ב"אולם יצחק"

איור 2. הריצוף ומקום הפתחים - לפי מגן 2006

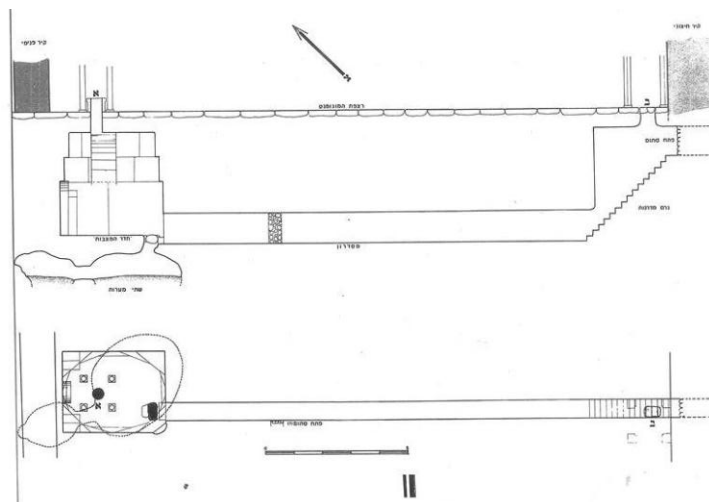

איור 3. החלל התת קרקעי – תיאורו של ר' מיינרצהגאן. ונסאן 1923 עמ' 59

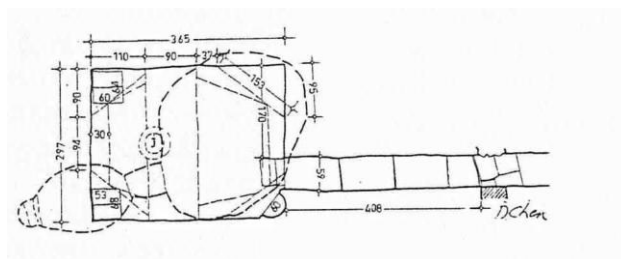
איור 4. חדר הנרות" לפי ונסאן 1923 עמ' 55

אוגדן איורים ו: המערכת התת קרקעית - תכניות ושרטוטים

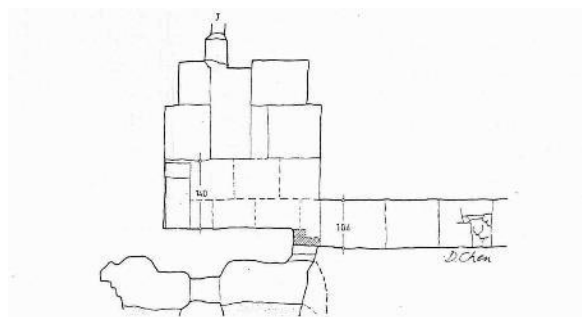

איור 5. המערכת התת קרקעית לפי ייבון 1986 עמ' 55

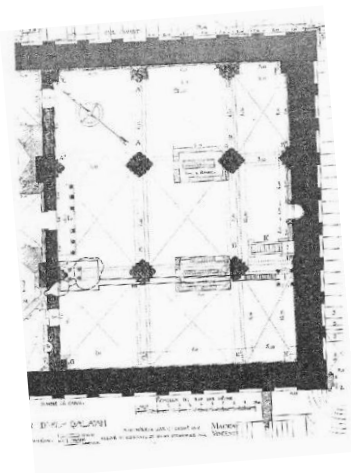
איור 6. המערכת התת קרקעית לפי דורון חן 44 – 43 (1987) Liber Annuus 37

איור 6 - א

איור 6 - ב

איור 6 - ג

איור 7: הפתחים

איור 7.1: פתח A

איור 7.1.1: פתח A

איור 7.1.3: פתח A פתוח

איור 7.1.2: פתח A סגור

איור 7.1.4 - ב: פתח A לפני פתיחתו

איור 7.1.4 - א: פתח A לפני פתיחתו

איור 7.1.6 : אפיריון מעל פתח A

איור 7.1.5 : פתח A אחרי שנפתח

איור 7.3 : פתח 4

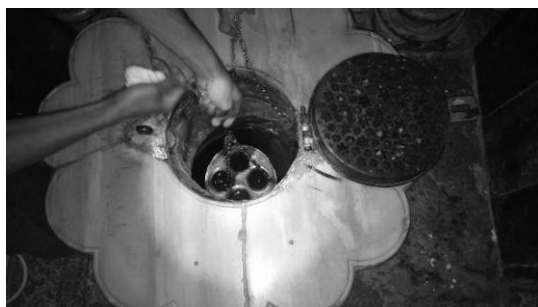

איור 7.2 : פתח B

איור 7.4 : פתח C

איור 7.4.1 : פתח C

איור 7.4.2 - ב: פתח C פתוח

איור 7.4.2 - א: פתח C סגור

איור 7.4.3 - ב: פתח C פתוח פתוח

איור 7.4.5: מבט מפתח C ל"חדר הנרות"

איור 7.4.5: - ב

איור 7.4.5: - א

איור 7.4.5 ד-7

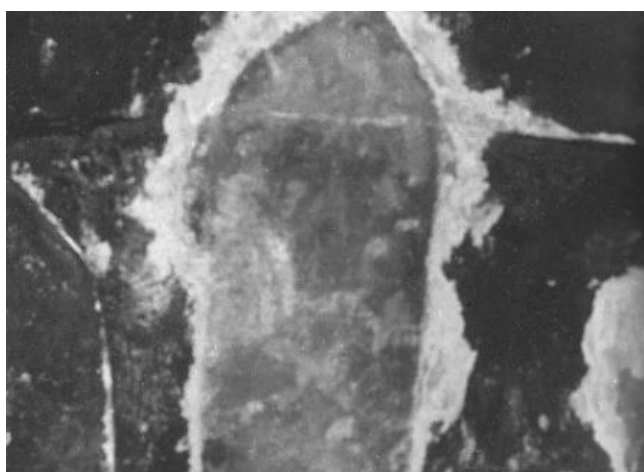

איור 7.4.5 ג-7

איור 8: המרתף התת קרקעי ("חדר הנרות")

איור 8.1: חדר הנרות

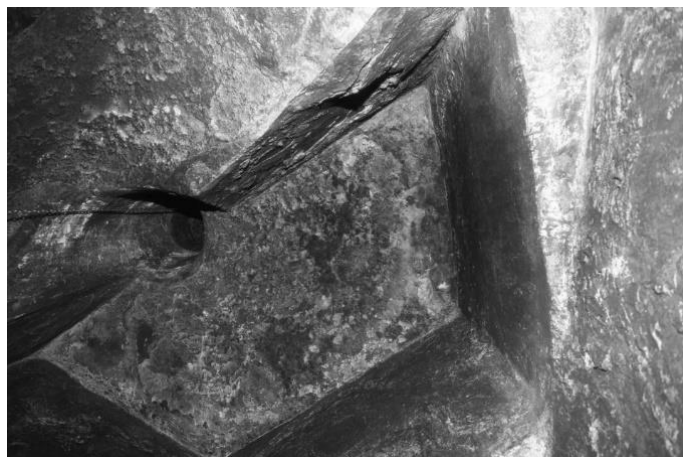
איור 8.3: תשליל המצבה על הקיר הצפוני

איור 8.2: הכניסה למנהרה

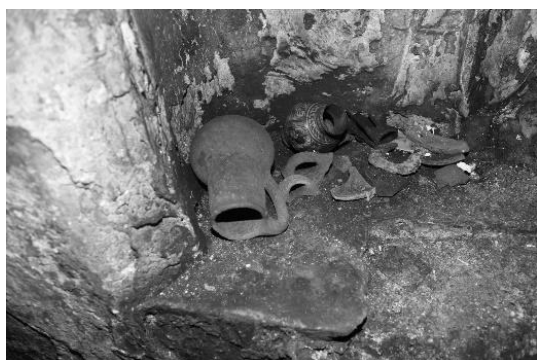

איור 8.5: קרקעית חדר הנרות – המעבר למערה

איור 8.4: גג החלק העליון, הגג ופיר הנרות

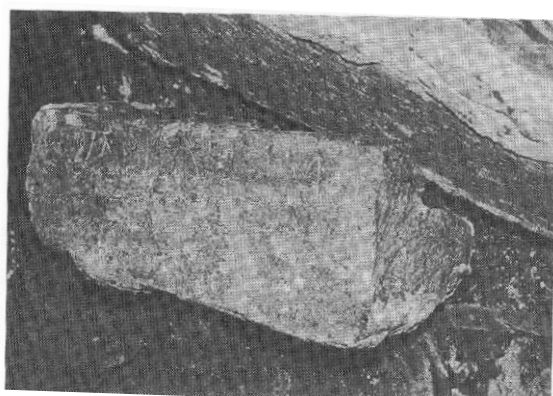
איור 9: ממצאים בחדר הנרות

איור 9.2: קנקן מהתק' הצלבנית

איור 9.1: גומחה ממלוכית

איור 9.3: הכתובת 'אברהם' על שבר גלוסקמה, ייבין עמי' 61

איור 9.4: כתובת "יעקב" על מצבה צלבנית

איור 10 : המנהרה

איור 10 - ב

איור 10 - א

איור 10 - ג

איור 11: המדרגות לפתח A

איור 11 - ב

איור 11 - א

איור 11 - ג